

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Ս. Վ. ԳՅՈՒԼԲՈՒԴԱՂՅԱՆ

**ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆԻ
ՔԵՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

(ՕԺԱՆԴԱԿ ԶԵՌՆԱՐԿ)

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ – 2009

ՀՏԳ 809.198.1(091)

ԳՄԳ 81.22

Գ 674

**Նվիրում եմ կնոջս՝ Հայոց լեզվի
վաստակաչատ ուսուցչուհի
Ռայա Ալեքսանդրի Ղուլյանի
պայծառ հիշատակին**

Գյուլբուղայան Ս. Վ.

Գ 674 Արևելահայերենի քերականագիտություն պատմություն. –
Եր.: ԵՊՀ հրատ., 2009 թ., 212 էջ:

Աշխատությունը ներկայացնում է գրական արևելահայերենի ուսումնասիրությունների քննական համառոտ պատմությունը՝ սկսած արևելահայ աշխարհաբարի գիտական քերականությունն սկզբնավորող Ստ. Պալասանյանից մինչև մեր օրերը: Քննված են արդի Հայերենի հնչյունաբանություն, բառագիտություն, ձևաբանություն, շարահյուսություն և ոճաբանություն վերաբերյալ բոլոր մենագրությունները, առանձին ծավալուն հոդվածները: Նկարագրված են բուհական ու դպրոցական դասագրքերը, մեթոդական աշխատանքները, նյութին առնչվող բառարանները: Հեղինակն աշխատել է ուսումնասիրությունները քննել ժամանակակից հայերենագիտության մակարդակով:

Նախատեսված է Հայերենի քերականության հարցերով զբաղվող մասնագետների և բանասիրության ֆակուլտետի ուսանողների համար: Կարող է օգտակար լինել իրրև ուսումնասօժանդակ ձևոնարկ:

ԳՄԳ 81.22

ISBN 978-5-8084-1115-9

© ԵՊՀ հրատ., 2009 թ.

© Ս. Վ. Գյուլբուղայան, 2009 թ.

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Սույն աշխատանքով հեղինակը ձգտել է յուրովսանն ներկայացնել արևելահայ գրական լեզվի ուսումնասիրությունների քննական պատմությունը՝ սկսած անցյալ դարի 70-ական թվականներից մինչև մեր օրերը: Ներկայացնելով այդ կարճ պատմությունը՝ նա աշխատել է գնահատել ձեռք բերված արդյունքը արևելահայ գրական լեզվի հնչյունաբանության, բառագիտության, քերականագիտության և ոճագիտության բնագավառներում: Անհրաժեշտ է համարել նշել լեզվաբանների մասնակցությունը նաև բուհական և դպրոցական դասագրքեր, ձեռնարկներ ստեղծելու գործին: Առանձին դեպքերում հանդես է բերում իր մոտեցումը՝ ընդունելով կամ մերժելով լեզվական այս կամ այն երևույթի մեկնաբանությունն ու սահմանումը: Այդ դիտողությունները, առարկումները առանձին հեղինակների որոշ դրույթների վերաբերյալ հավակնություն չունեն միանշանակ լինելու:

Հեղինակն առաջնորդվել է ժամանակագրական կարգով և քրննարկել նյութը ըստ հեղինակների, ուստի նույն հեղինակների տարբեր գործեր տարբեր բաժիններում են քննարկվում, նույնիսկ միևնույն բաժնի գործը տարբեր տեղերում՝ ելնելով հրատարակության ժամանակից: Սրանով լեզվի հիմնահարցերի հետ միաժամանակ տեղեկություն է տրվում առանձին ուսումնասիրությունների մասին:

Աշխատությունը պատրաստ է եղել հրատարակության 1991 թվականին:

ՆԵՐԱՄՈՒԹՅԱՆ ՓՈՒՍԱՐԵՆ

Գրական արևելահայերենի վաղ շրջանի Հնչյունային կազմի, բառամթերքի, քերականական ձևերի մասին գրավոր ակնարկներ կան դեռ անցյալ դարի 50–60–ական թվականներից: Հիշատակությունների արժանի են առանձնապես Ս. Աբովյանի, Ստ. Նազարյանի, Մ. Նալբանդյանի աշխատանքները, որոնք անհրաժեշտ նյութ են տալիս մեր գրական լեզվի պատմությունը: Այդ աշխատանքներն ուսումնասիրել են մեր լեզվաբանները և հանդես եկել առանձին գրքերով, որոնք մի տեսակ նախադուռ են մեզ համար, ուստի շատ համառոտ ներկայացնենք դրանք իբրև ներածություն:

50–60–ական թվականների (վաղ աշխարհաբարյան շրջան) գրական հայերենի կազմավորման հարցերում Մ. Նալբանդյանի և Ս. Աբովյանի հայացքների, նրանց ունեցած դերի քննությունն է նվիրված Այ. Մարգարյանի «Մ. Նալբանդյանի լեզվագիտական գործունեությունը», «Ս. Աբովյանը և աշխարհաբարը» (1958 թ.) գրքերը: Առաջին աշխատությունն մեջ հեղինակը ներկայացնում է Նալբանդյանի լեզվագիտական հայացքները, նրա պայքարը նոր գրական լեզվի՝ աշխարհաբարի կազմավորման ու զարգացման համար: Մեծ մտածողն այն կարծիքին էր, որ գրական արևելահայերենի համար աղբյուր են հանդիսանում գրաբարը և ժողովրդախոսակցական լեզուն, բարբառները: Այս երկու աղբյուրից հավասարապես պիտի օգտվել. ո՛չ պիտի վախենալ գրաբարից, ո՛չ էլ չարաչահել բարբառները: Բարբառներից ընդունած ձևերը պիտի «քիմիապես» մշակման ենթարկվեն: Այս հարցում նա հակառակ էր Ստ. Նազարյանին, որ խուսափում էր բարբառներից: Մարգարյանի այս աշխատանքը Նալբանդյանի լեզվական հայացքների մասին առաջին ամբողջական խոսքն է: Ընդհանուր առմամբ ճիշտ բնութագրումների, վերլուծումների (առանձնապես՝ Նալբանդյանի վերաբերյալ) հետ այս գրքում կան նաև ժամանակի կնիքը կրող (նկատի ունենք տխրահռչակ «միասնական հոսանքի» տեսությունը) ոչ ճիշտ բնութագրումներ: Հեղինակը որքան արդարացի է Նալբանդյանի լեզվական գործունեությունը բնութագրելիս, նույնքան էլ անարդար է, երբ հետևելով Գ. Սևակին, գրական աշխարհաբարի հակառակորդ է համարում

Մանդինյանին, Գ. Այվազովսկուն, Մսերյանին, Մխիթարյաններին¹: Ինչպես գրում է Իշխանյանը, Հ. Այվազովսկու հիմնած «Մասեաց աղանին» (1855 թ.), «Բազմավէպը» (1843 թ.) գրվել են աշխարհաբար, նրանցում ոչ մի հոդված չի տպագրվել աշխարհաբարի դեմ, Մխիթարյանները (Սեբաստացի) գրեցին աշխարհաբարի քերականությունը²: Իրավացի է Իշխանյանը՝ գրելով, թե քաղաքական տարբեր հայացքներ ունեցող մտավորականները աշխարհաբարի հարցում միասնական կարծիքի էին. իր ունեցած բարձր արժանիքներով հանդերձ՝ գրաբարը մեռած լեզու է, պիտի աշխարհաբարը մշակել և գրական լեզվի մակարդակի հասցնել: Իհարկե, տարբեր էին կարծիքները գրական աշխարհաբարի զարգացման ընթացքում գրաբարի ու բարբառների օգտագործման հարցում:

«Ուաչատուր Աբովյանը և աշխարհաբարը» (1958 թ.) գրքում Մարգարյանը արծարծում է այն հարցը, թե ինչ վիճակում էր աշխարհաբարը նախաարությանական և հենց արությանական շրջանում: Վերլուծություն է ենթարկում Աբովյանի լեզվական, քերականական գործունեությունը: Հեղինակն այստեղ գրական աշխարհաբարի սկզբնավորումը կապում է Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» պատմավեպի հետ՝ համոզված, որ «նախաարությանական շրջանում գրական լեզուն, իբրև այդպիսին, գոյություն չուներ»³: Մինչդեռ Հովհաննես Թումանյանը գրում է, թե Աբովյանից առաջ էլ գրվել է աշխարհաբար և շատ ավելի լավ, քան Աբովյանի լեզուն⁴: Ռ. Իշխանյանը վկայում է, թե մինչև «Վերքը» գրվելը նոր գրական հայերենով տպագրվել է մոտ 350 անուն գիրք և 10 անուն պարբերական, որոնց լեզուն, տարբերվելով այսօրվա գրական հայերենից, այնուամենայնիվ գրական լեզու էր⁵: Սակայն Ալ. Մարգարյանի այս աշխատանքի արժանիքը այն քննությունն է, վերլուծությունն ու գնահատումը, որ նա կատարում է Աբովյանի ստեղծագործությունների լեզվի վերաբերյալ: Նկարագրվում են Աբովյանի ստեղծագործությունների հնչյունաբանական, բառագիտական, ձևաբանական մի քանի առանձնահատկություններ:

¹ Ալ. Մարգարյան, Մ. Նալբանդյանի լեզվագիտական գործունեությունը, 1957 թ., էջ 70, 78:

² Ռ. Իշխանյան, Արևելահայ բանաստեղծությունների լեզվի պատմություն, 1978 թ., էջ 128–133:

³ Ալ. Մարգարյան, Ռ. Աբովյանը և աշխարհաբարը, 1958 թ., էջ 110:

⁴ Լ. Եղեկյան, Գրական աշխարհաբար..., 1990 թ., էջ 21–22:

⁵ Ռ. Իշխանյան, Հիշյալ աշխատանքը, էջ 27:

Աշխարհաբարի այս չրջանի մի քանի հարցերի քննությունն է նվիրված Ս. Ա. Գալստյանի «Ակնարկներ աշխարհաբարի պատմության» (1963 թ.) աշխատությունը:

Անցյալ դարի 50–60–ական թվականների աշխարհաբարի վիճակը՝ կազմավորումը, գրապայքարը, միշտ էլ եղել է հայ լեզվաբանների ուսումնասիրությունն նյութը: Եղել են հակադիր կարծիքներ «Հյուսիսսափայլի», Ստ. Նազարյանի, Մ. Նալբանդյանի լեզվական հայացքների մեկնաբանման հարցում: Հետազոտելով «Հյուսիսսափայլի» և դրա հեղինակների լեզվագիտական հայացքներն ու գործունեությունը՝ Գալստյանը եզրակացնում է, որ Նազարյանի ու Նալբանդյանի միասնական ջանքերով «Հյուսիսսափայլը» հետևողականորեն պայքարեց նոր գրական լեզվի՝ աշխարհաբարի պաշտպանություն, նրա մշակման ճիշտ սկզբունքների համար: Հակառակ այսպես կոչված «միասնական հոսանքի» հակադիրտական բնութագրումների, որով արժեքազրկվում էր Նազարյանի գործունեությունը, Գալստյանը բարձր է գնահատում նրա լեզվական հայացքները և հսկայական դերն աշխարհաբարի հաղթանակի և կազմավորման գործում: Նախանազարյանական և նազարյանական չրջանի հեղինակներից ոչ մեկի գործերում չկա աշխարհաբարի զարգացման այնպիսի համակարգի ուղենշում, ինչպիսին ունի Նազարյանը (էջ 11): Նա եղավ Հյուսիսսափայլյան աշխարհաբարի մշակման հիմնադիրը: Գալստյանը ներկայացնում է նազարյանական լեզվի տարբերիչ հատկանիշները նախահյուսիսսափայլյան չրջանում, որոնք արտահայտված են և՛ գրաբարյան, և՛ աշխարհաբարյան ձևերով: Նազարյանը խուսափում, մերժում էր բարբառային ձևերը: Միայն այս հարցում որոշակի տարբերություն կար Նալբանդյանի և Նազարյանի հայացքների միջև: Նալբանդյանի նախահյուսիսսափայլյան լեզուն բարբառային բնույթ ուներ, կրում էր Պատկանյանի «Արարատի» ազդեցությունը: Սակայն Պետերբուրգում 50–ական թվականներին հղկում, մշակում է իր լեզուն: Աշխատանքում նշվում է գրապայքարի երկու չրջան՝ սկզբնավորման, հաստատման և այն մշակելու չրջան: «Հյուսիսսափայլը» հայ իրականություն մեջ,– եզրակացնում է Գալստյանը,– առաջին պարբերականն էր, որ իր էջերը ամբողջովին նվիրեց աշխարհաբարի պաշտպանության և մշակման գործին» (էջ 31): Նորախոս լեզուն որևէ մասնավոր բարբառ չէ, նկատում է Նալբանդյանը, թեև նրա հիմքում ընկած է Արարատյան բարբառը, գրաբարը նրա համար անգնահատելի աղբյուր է, չպետք է խուսափել նաև օտար տերմիններից: Սա է եղել նրանց սկզբունքը: Սակայն բանտում եղած ժա-

մանակ Նալբանդյանը գրում է, որ Հյուսիսսփայյան լեզուն խոր-
թանում է ժողովրդից, քանի որ կենդանի լեզվից չեն վերցված նրա
տարրերը. պետք է օգտվել բարբառներից, բայց այն մշակման են-
թարկելով: Նալբանդյանը ուներ իր լեզվական սկզբունքները և նրա
հոգվածները՝ տպագրված «Հյուսիսսփայյում» և «Մեղվում», նույն
սկզբունքով էին գրվում: Այնուհետև աշխատանքի հեղինակը ներկա-
յացնում է Նալբանդյանի ստեղծագործության լեզվական առանձ-
նահատկությունները՝ բառապաշարի, բառակազմության, հոլովման,
խնդրառություն, ը հոդի գործածության բնագավառում: Հեղինակն
ընդգծում է, որ 1863–1866 թթ. Նալբանդյանը նկատելով «Հյուսիսս-
փայլի» խիստ գրքային, անկենդան ոճը՝ քննադատում էր, այն հա-
մարելով ծայրահեղություն, պահանջում էր օգտագործել ժողովրդի
կենդանի լեզուն: Նալբանդյանը մտադիր էր երկու գրական լեզուները
աստիճանաբար միահյուսել, արևմտահայ գրական լեզվի տարրերն
օգտագործել արևելահայերենում: Փալստյանը հավաքել է բավական
նյութ՝ «Հյուսիսսփայլի», Նազարյանի, Նալբանդյանի հոգվածներում
եղած բառապաշարային և քերականական ձևերի վերաբերյալ, որոնք
օգնել են նրան ճիշտ եզրակացությունների հանգել:

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԱՍ

Գրական արևելահայերենի հնչյունային, բառային կազմի, քերականական կառուցվածքի համակարգային ամբողջական գիտական ուսումնասիրությունը սկսվեց 19-րդ դ. 70-ական թվականներին: Առաջին լուրջ գործը եղավ Ստեփանոս Պալասանյանի մենագրությունը՝ «Ընդհանուր տեսություն արևելեան նոր գրաւոր լեզուի հայոց» (1870 թ.), որին հետևեցին նրա դասագրքերը՝ «Գործնական քերականություն հայոց լեզուի» (1869 թ.), «Քերականություն մայրենի լեզուի» (1874, 1884, 1906 թթ.):

Իր «Ընդհանուր տեսություն» հարցերը Պալասանյանը քննեց նաև 1874 թ. լույս տեսած «Քերականություն մայրենի լեզուի» դասագրքում, որը բաղկացած է երեք մասից: Առաջին մասն ունի երկու հատված: Առաջինում՝ «Կազմություն բանի» (ներկայացված է բանի՝ խոսքի, նախադասություն) կազմությունը: Բնութագրվում է նախադասությունը՝ «Յուրաքանչյուր առանձին միտք, որ արտահայտում ենք բառերով, կոչվում է նախադասություն» (էջ 2): Նշվում են համառոտ և ընդարձակ կազմությունները, հատկացուցիչ բառեր անվանման տակ նկարագրվում են որոշիչն ու հատկացուցիչը: Բացահայտիչ է համարվում այն գոյականը, որ դրվում է մի ուրիշ գոյականի վրա, օրինակ՝ «Արտաշիաս կուսակալը շինեց Արտաշատ քաղաքը» կամ Տիգրիս գետը, բազե թռչունը և այլն (էջ 7): Խնդիրները բերվում են լրացում ընդհանուր անվանումով: Ապա նկարագրվում են պարագաները, կոչական բառերը, դիմավոր, անդեմ նախադասությունները, ըստ որում անդեմ էին համարված անձրև է, ասում են տիպի անենթակա նախադասությունները (էջ 8-14): Նկարագրված են բարդությունից գլխավոր ու երկրորդական նախադասությունները, սրանց տեսակները՝ ենթակա, հատկացուցիչ, լրացում և պարագա երկրորդական, միջանկյալ, միավորյալ նախադասությունները, երկրորդականի կրճատումը (էջ 15-27):

Աշխատանքի երկրորդ հատվածը՝ «Մասունք բանի», խոսքի մասերի քննությունն է: Դասակարգման համար Պալասանյանը հիմք է ընդունում բառերի ընդհանուր իմաստը, նշանակությունը: Ներկայացնում է տասը խոսքի մաս՝ գոյական, ածական, թվական, բայ,

ղերբայ, մակբայ, դերանուն (միջակա անունք), նախադրություն, շահկապ և ձայնարկություն: Սրանք բաժանում է երկու խմբի՝ փոփոխական (թեքվող)՝ գոյական, ածական, դերանուն, թվական, բայ, դերբայ, և անփոփոխ (չթեքվող)՝ մակբայ, նախադրություն, շահկապ և ձայնարկություն: Ըստ որում վերջին երեք խոսքի մասերը բնութագրվում են իրենց գործառույթով: Այնուհետև ներկայացնում է գոյական անունը՝ հատուկ և հասարակ, նյութական և մտավոր, շնչավոր ու անշունչ, նրա քերականական կարգերը՝ եզակի ու հոգնակի թիվը, հոլովները՝ ուղղական, հայցական, սեռական, տրական, բացառական, գործիական, ներգոյական: Ընդունելով, որ հոլովը ձև ունի, առանց ձևի հոլով չկա՝ այնուամենայնիվ առաջնորդվում է բովանդակությունը և նշում 7 հոլով: Բնութագրելով ածական անունը՝ նշում է հատուկ և հասարակ տեսակներ՝ հատուկ համարելով Հիմալայան լեռներ, զարնանային օրեր տիպի կառույցների որոշիչները: Ներկայացված են որակական և հարաբերական ածականները, բաղդատման աստիճանները, ածականի դերը նախադասության մեջ: Ապա բնութագրում է բայը, նրա սեռը, թիվը, խոնարհումը, գործառույթը նախադասության մեջ, մակբայը՝ տեսակները, դերը նախադասության մեջ: Բնութագրելով դերանունները՝ նշում է տեսակները՝ հարցական, անձնական, ցուցական, ստացական, հարաբերական և անորոշ: Ըստ որում նախորդ աշխատության մեջ նշած «միջակա անունք» խմբից հեղինակը հանել է անորոշ դերանունները (որոշյալ, անորոշ, ժխտական, փոխադարձ տեսակներով) և մտցրել դերանունների մեջ, բայց որոշ դերանուններ (ամեն, բոլոր, ողջ, ամբողջ և այլն) թողել է «միջակա անունք» խմբի մեջ: Պալասանյանն առաջին անգամ թվականն առանձնացնում է իբրև խոսքի մաս՝ քանակական և դասական տեսակներով (էջ 69): Իբրև առանձին խոսքի մաս, նկարագրված են դերբայները՝ անորոշ, ներկա (կարդացող), անցյալ և ապառնի, նախադրությունը (կապ), շահկապը, ձայնարկությունը:

Աշխատանքի երկրորդ մասը ընդգրկում է գրական արևելահայերենի հնչյունաբանությունը՝ ձայնավոր, բաղաձայն հնչյունների, հնչյունափոխության նկարագրությունը, վանկի բնութագիրը: Սահմանված է բառը իբրև իմաստ, նշանակություն ունեցող հնչյունախումբ (էջ 5): Այնուհետև նկարագրվում է բառակազմությունը՝ արմատ, ածանց, պարզ և բարդ բառեր, նշվում բառերի բուն և փոխաբերական իմաստները, նույնանշան բառերը, ապա տրվում են ուղղագրություն, տողադարձի, համառոտագրության, գլխատառերի կանոնները: Առանձին-առանձին նկարագրված են խոսքի մասերի կազ-

մությունները: Հեղինակն առանձնացնում է բայանունները, տալիս բարդ գոյականների բաղադրիչների շարահյուսական հարաբերությունները (հատկացուցիչ՝ երկնականաժար, լրացուցիչ՝ ձկնորս): Գոյականների հոլովումը ներկայացված է երեք խմբով՝ Ի հոլովում (սեղան – սեղանի), ու հոլովում (մատանի – մատանու) և ան, յան (ձուկ – ձկան, ընկերություն – ընկերություն), առանձին է ներկայացված բաղադրյալ (հարադրավոր) գոյականների հոլովումը: Անցնելով բայական համակարգի քննությունը՝ հեղինակը նշում է բայի չորս եղանակ՝ սահմանական, պայմանական, ստորադասական, և չորս դերբայ՝ անորոշ (գրել), ներկա (գրող), անցյալ (գրել, գրած), ապառնի (գրելու), չորս խոնարհում՝ ե(լ), ի(լ), ա(լ) և անալ (ազատել, համարիլ, կարդալ, խոստանալ): Ըստ Պալասանյանի՝ սահմանական եղանակն ունի յոթ ժամանակ՝ ներկա (գրում եմ), անցյալ անկատար (գրում էի), անցյալ կատարյալ (գրեցի), վաղակատար (գրել եմ), գերակատար (գրել էի), ապառնի (կգրեմ), ապառնի բաղադրյալ (գրած կլինիմ), պայմանականը՝ երկու ժամանակ, հրամայականը՝ մեկ, իսկ ստորադասականը՝ չորս ժամանակ (ներկա՝ գրեմ, անցյալ անկատար՝ գրեի, կատարյալ՝ գրած լինեմ, գերակատար՝ գրած լինեի): Բերված են բայերի զուգահեռ ձևերը (դրի, գրեցի): Անդեմ բայեր են համարված պետք է, մեղք է, ամպել է, անձրևում է, ասվել, կարծվել, փայլատակել է և այլն:

Հետագայում Ա. Բահաթրյանը («Քերականութուն աշխարհիկ լեզուի», 1879 թ.) և Մելիք Թանգյանը («Աշխարհաբարի քերականութուն», 1893 թ.) ընդունեցին վաղակատար ներկա, վաղակատար անցյալ, հարակատար ներկա, հարակատար անցյալ ժամանակները: Մելիք Թանգյանը (1893 թ.) և Հարություն Թումանյանը (1910 թ.) Ի(լ) խոնարհիչը հանեցին բայական համակարգից:

Աշխատություններից մասը կոչվում է «Բաղադասություն»: Առաջին հատվածում քննվում են պարզ նախադասության կապակցությունները, նախադասության անդամների համաձայնությունը, բայի ժամանակների կիրառությունները, մեկնաբանվում է խնդրառությունը, որ արտահայտվում է հոլովով: Երկրորդ հատվածում քննվում են բարդ նախադասությունները՝ ստորադասական և անկախ (համադասական): Նկարագրված են երկրորդական նախադասություններն ըստ գործառույթի՝ հատկացուցիչ (որոշիչ և հատկացուցիչ), ենթակա և լրացուցիչ (խնդիրներ ու պարագաներ): Անկախ (համադասական) բարդությունները բաժանում է երկու խմբի՝ բաղադասական և ներհակական ենթատեսակներով: Զիջական նախադասությունները անվանում է տեղատվական, տրոհականը դնում է ներհակականի մեջ:

Եթե ամփոփելու լինենք Պալասանյանի մասին վերևում շարադրվածը, պիտի ասենք.

1. Պալասանյանն առաջինն էր, որ ուսումնասիրեց և ներկայացրեց գրական արևելահայերենի տեսությունը՝ Հնչյունական, բառագիտական, ձևաբանական և շարահյուսական մակարդակներով: Նրա «Ընդհանուր տեսությունը», որի դրույթներն արտահայտվեցին իր դասագրքերում, արևելահայ աշխարհաբարի առաջին գիտական քերականությունն է:

2. Նյութական խոսքի մասերը բնութագրում, դասակարգում է ըստ բառերի իմաստի, նշանակություն, իսկ ոչ նյութականները՝ ըստ գործառույթի:

3. Սոսքի մասերի մեջ առաջին անգամ ավելացնում է թվական անունը:

4. Ընդունում է բայի չորս եղանակ՝ սահմանական, պայմանական, հրամայական և ստորադասական, չորս դերբայ՝ անորոշ, ներկա, անցյալ և ապառնի, չորս խոնարհում (ե, ի, ա և անալ), սահմանական եղանակի յոթ ժամանակ՝ ներկա, անցյալ անկատար, անցյալ կատարյալ, վաղակատար, գերակատար, ապառնի, բաղադրյալ ապառնի: Հետագայում կգրեմ տիպի ձևերը դնում է սահմանական եղանակի մեջ, իսկ կգրեի տիպի ձևերը՝ պայմանական: Գրեմ, գրեի շարքերը համարում է ստորադասական ապառնիի ձևեր:

5. Ընդունում է 7 հոլով, թեև բացառական, գործիական, ներգոյական հոլովներ բնութագրում է՝ հիմք ունենալով նրանց ձևը՝ հոլովավերջավորությունը:

6. Պալասանյանն առաջինն է խոսքը զանազանում նախադասությունից: Նախադասությունը տված նրա սահմանումը հիմնականում ընդունվում է նաև այսօր:

7. Տրվում է խնդրառություն բնութագիրը՝ հիմք ունենալով հոլովառությունը:

8. Արժեքավոր են խոսքի մասերի կազմությունների մեկնաբանությունները: Սոսքի մասերի ներխոսքիմասային համակարգի և այլ մանրամասներ հնարավոր չէ ներկայացնել, ուստի բավարարվենք այսքանով:

Պալասանյանի «Ընդհանուր տեսությունը» հիմնարար աշխատությունից հետո գրվեցին մի շարք դասագրքեր, ինչպես՝ Ա. Բահաթրյանի «Քերականություն աշխարհիկ լեզուի» (1879 թ.), Մելիք Թանգյանի «Աշխարհաբարի քերականություն» (1893 թ.), Ն. Տեր-Ղևոնդյանի «Մայրենի լեզուի քերականության տարերքը» (1906 թ.), Հար.

Թումանյանի «Հայոց աշխարհաբար լեզուի համառօտ ստուգարանութիւն» (1910 թ.) և այլն: Այս քերականները առաջնորդվում են հիմնականում Պալասանյանի համակարգով՝ կատարելով առանձին շեղումներ, որոնցից երկուսը նշեցինք վերևում: Սրանք էլ Պալասանյանի նման հետևում են ուսական քերականագիտությանը (Բուսլան և ուրիշներ):

Քննենք Ն. Տեր-Ղևոնդյանի վերևում հիշատակված գիրքը: Այն բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասում՝ «Ստուգարանական նախապատրաստութիւններ», նկարագրված են գոյականը, նրա տեսակները՝ շնչավոր, անշունչ, մտավոր, նյութական, նրա թիվը, որպիսութիւնը, բերվում են ուղղագրական վարժութիւններ: Ըստ հեղինակի՝ ենթական այն բառն է, որի մասին խոսում ենք, իսկ ստորոգայլն այն բառն է, որը ցույց է տալիս, թե ենթական ինչ է անում, լինում, ինչպես է, ինչ է (էջ 29): Սրանք նախադասության գլխավոր անդամներն են, մյուսները պարզաբանող բառեր են՝ պարագաներ, որոշող բառեր, լրացումներ: Նկարագրված են նախադասության տեսակները՝ պարզ համառոտ և պարզ ընդարձակ, միավորյալ, բաղադրյալ (բարդ ստորադասական): Գրքի երկրորդ մասում ներկայացված են խոսքի մասերը (մասունք բանի): Ընդունում է Պալասանյանի նշած խոսքի մասերը: Գոյականի քերականական կարգերին ավելացրել է իգականի և արականի սեռային կարգերը, որ շնչավորի և անշունչի քերականական կարգերի նման գալիս է ուսերենի քերականութիւնից: Բայի եղանակների, դերբայների, խոնարհումների, գոյականի հոլովների համակարգերը տրվում են ըստ Պալասանյանի: Գոյականի սեռական հոլովը անվանում է ստացական հոլով: «Հայր», «մայր» գոյականների հոլովումն անվանում է անկանոն, պատճառաբանելով, թե հոգնակիում ի-ով են հոլովվում:

Գարիս առաջին տասնամյակում իր հայերենագիտական ուսումնասիրութիւններով հանդես եկավ Մանուկ Աբեղյանը, որի առաջին գործը եղավ դպրոցի համար մայրենի լեզվի դասագրքեր գրելը: Իրար ետևից լույս տեսան նրա «Աշխարհաբարի քերականութիւն» դասագիրքը ստորին դասարանների համար (1906 թ.), «Տարրական քերականութիւն» (1908, 1910, 1913, 1916 թթ.), «Աշխարհաբարի հոլովները (1908 թ.), «Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում» (1909 թ.) գրքերը:

«Աշխարհաբարի քերականութիւն» դասագրքի ներածականում գաղափար է տրվում լեզու, բարբառ, գրական լեզու, արևելահայ, արևմտահայ աշխարհաբար, գրաբար հասկացութիւնների, քերակա-

նույն, ուղղախոսություն մասին: Նախադասությունը նախորդների նման անվանում է խոսք, իսկ խոսքը՝ ասացված: Ելնելով նախադասության կառուցվածքից՝ բառերը բաժանում է չորս խմբի՝ խոսք կազմող բառեր (բայ), խոսք լրացնող բառեր (զանազան լրացումներ), լրացումները միմյանց կապող բառեր (զոդ՝ կապ, շաղկապ) և խոսքից դուրս մնացած բառեր (ձայնարկություն): Հիմք ընդունելով, որ խոսքը (ասացված) կազմվում է նախադասություններից (խոսքերից), նախադասությունը՝ բառերից, իսկ բառերը՝ հնչյուններից՝ հեղինակը դասագիրքը կազմել է ըստ լեզվի այդ մակարդակների՝ հնչյունաբանություն, բառագիտություն, ձևաբանություն: Ծարահյուսությունը գրվել և առանձին գրքով, հրատարակվել է 1912 թվականին: Այդպիսով, Արեղյանը ներկայացնում է գրական արևելահայերենի ուսումնասիրության գիտական համակարգ, մի բան, որ չէր պահպանվում նախորդ դասագրքերում:

Գասագիրքը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասը՝ «Հնչաբանություն», ներկայացնում է կետադրության, վանկի, տառերի, ձայնավոր ու բաղաձայն հնչյունների, հնչյունափոխության, ուղղագրության նկարագրությունը: Երկրորդ մասը՝ «Բառագիտությունը», շարադրված է երեք հատվածով. 1) բառերի իմաստն ու տեսակները (բայ, լրացումներ, զոդ և ձայնարկություն), 2) բառակազմություն (ածանցում, բարդություն, անորոշ դերբայի կազմություն՝ սոսկածանցավոր, պատճառական, բազմապատկական, կրավորական բայեր), 3) թեքում (հոլովում ու խոնարհում): Սուրբի մասերը ներկայացված են չորս խմբով՝ բայ (բայիմաստով, դեմքով, թիվով), լրացում (ա. գոյական՝ անուն, դերանուն, բ. ածական՝ մականուն, մակբայ, մակածական), զոդ (կապ, շաղկապ) և ձայնարկություն: Ինչպես տեսնում ենք, այս դասակարգման հիմքում ընկած է բառերի շարահյուսական գործառույթը: Սա գուցե մեթոդապես ճիշտ է, քանի որ հենց նախադասության մեջ ցածր դասարանցի երեխան կտեսնի խոսքի մասերը և հեշտ կյուրացնի:

Անդրադառնալով բայի բնութագրմանը՝ Արեղյանը նրա գլխավոր գաղափարներն է համարում բայիմաստը, դեմքը և թիվը: Եթե բառը սրանցից մեկնումեկը չունի, բայ չէ, հետևաբար դերբայները բայ չեն, քանի որ բայիմաստ ունենալով հանդերձ չունեն դեմք ու թիվ, անձնական դերանունները դեմք ու թիվ ունեն, բայց բայիմաստ չունեն, ուրեմն բայ չեն: Քանի բայ, այնքան նախադասություն, որի մասերն են բայը, ենթական ու խնդիրները: Վերջինիս մեջ հեղինակը ներառում է բոլոր լրացումները և լրացման լրացումները: Ենթական բայի

դեմքի լրացումն է: «Ենթակա ասվում են այն լրացումները, որոնք դրվելով բայի հետ՝ պարզում, որոշում են բայի դեմքը» (էջ 45): Ենթակա չունեցող խոսքերը կոչվում են անենթակա խոսքեր: Քանի որ դիմավոր բայով է որոշվում նախադասությունը, Արեղյանը բնականաբար նախադասություն չի համարում անդեմ կառույցները, դուրս է թողնում նախադասությունների համակարգից և դասագրքում էլ չի հիշատակում: Արեղյանի այս սկզբունքը վերջերս պաշտպանեց էդ. Բ. Աղայանը¹: Լրացման լրացումները Արեղյանն անվանում է կողմնակի անդամներ, այդ թվում և գոյականի լրացումները: Սա սկզբունք է՝ առանց բացատրության: Մինչդեռ հետագա քերականները կողմնակի համարեցին միայն դերբայի լրացումները՝ չպատճառարանելով: Պիտի ասել, որ կառուցվածքային լեզվաբանության անմիջական կազմիչների մեթոդի տեսակետից էլ Արեղյանը արդարացի է: Անմիջական կազմիչների մեթոդով է նա վերլուծում նախադասությունը: Օրինակ՝ «Ջրաղացից եկողի երեսն այլուրոտ կլինի» նախադասության ենթական է համարում **Ջրաղացից եկողի երեսը** կապակցությունը, խնդիրը՝ **այլուրոտ**, իսկ բայը՝ **կլինի** բառերը: «Ամեն մարդ կրակն իր բաղարջի տակ կքաշե» նախադասության ենթական է համարում **ամեն մարդ** կապակցությունը, խնդիրները՝ **կրակը** և **իր բաղարջի տակ** կապակցությունը, իսկ բայը՝ **կքաշե** բառը: «Ճտերն աշնանը կհամրեն» նախադասության **ճտերը** և **աշնանը** բառերը համարված են խնդիրներ: Ինչպես տեսնում ենք, նա չի զանազանում լրացումները՝ երևի աչակերտի գործը հեշտացնելու միտումով: Իր «Շարահյուսություն» մեջ նախադասություն կազմը հանգամանորեն է նկարագրված:

Դասագրքում դերանունները բնութագրվում են իբրև փոխարինող բառեր, նշվում են անձնական, ցուցական, փոխադարձ, հարաբերական դերանունները: Հարաբերյալ են համարվում այն բառերը, որոնց հարաբերում է հարաբերական դերանունը՝ այդ թվում նաև գոյականը, օրինակ՝ «Եղբայրս, որից նամակ եմ ստացել, գյուղում է» նախադասության հարաբերյալն է **եղբայրս** բառը: Այստեղ էլ Արեղյանը սկզբունք ունի: Ինչո՞ւ, միայն ցուցականներն են հարաբերյալ: Հեղինակն ընդունում է բայի 5 եղանակ՝ սահմանական, ենթադրական, հարկադրական, ըզձական և հրամայական, 5 դերբայ՝ անորոշ, անկատար, ապառնի, անցյալ (վաղակատար, հարակատար) և ենթակայական: Դասագիրքը գրելու ժամանակ ժխտական դերբայ չկար,

¹ **էդ. Բ. Աղայան**, Նախադասություն և ասություն (Բանբեր Երևանի համալսարանի, 1987 թ., № 1, էջ 121):

գործում էր չեմ գրիլ, չեմ կարդալ կառույցը: Պալասանյանի նման նշում է ա, ե, ի, խոնարհումները: Ընդունում է 5 հոլով՝ ուղղական, սեռական (տրական), բացառական, գործիական, ներգոյական, ի, ու, ան, ուան (ժամ, օր), ոչ, ք-ց հոլովումները: Զգուշացնում է, որ ցուցականները չեն հոլովվում, որ չչփոթեն անձնական նա (ենթակայի փոխարեն գրվող) ցուցական նա դերանունները:

1920-ական թվականներին Հայագիտության՝ Հայ ժողովրդի պատմության, գրականության, լեզվի, արվեստի ու կրթության հարցերն ստացան պետական նշանակություն: Այդ նպատակով ստեղծված գերատեսչությունները ձեռնամուխ եղան գիտության ու կրթության մեծ գործին: Առաջին մեծ նվաճումն այս ուղղությամբ Երևանի պետական համալսարանի բացումն էր:

Նորբաց համալսարանը դարձավ Հայագիտության կենտրոն: Գիտության այլ ճյուղերի հետ սկսեց զարգանալ Հայերենագիտությունը: Այստեղ աշխատանքի հրավիրված նշանավոր լեզվաբաններ Հր. Աճառյանը, Մ. Աբեղյանը, Գր. Ղափանցյանը իրենց դասախոսական աշխատանքին զուգահեռ կատարեցին գիտական լուրջ, հիմնարար ուսումնասիրություններ Հայոց լեզվի պատմության, բարբառագիտության, բառարանագրության, արևելահայ գրական լեզվի տեսության բնագավառում:

Երեսունական թվականներին հրամայական անհրաժեշտություն էր Հայերենն ուսումնասիրող ուսանողության համար ժամանակակից Հայերենի դասընթացի ստեղծումը: Այդ պատվավոր ու շնորհակալ գործը կատարեց խոշոր հայագետ Մանուկ Աբեղյանը՝ 1931 թվականին ուսանողի սեղանին դնելով «Հայոց լեզվի տեսություն» իր մեծարժեք ուսումնասիրությունը: Դա մի նշանավոր երևույթ էր ոչ միայն երեսունական թվականներին, այլև առհասարակ Հայերենագիտության պատմության մեջ:

Աշխատությունը բաղկացած է հինգ մասից և մեկ բաժնից՝ նվիրված արևելահայ գրական լեզվի կապակցությունը: Առաջին մասը ներածությունն է, ուր արծարծված են ընդհանուր լեզվաբանության հարցեր՝ լեզվական իրակություններ, խոսվածքի գործունեություն, լեզվի փոփոխություն, զարգացում և այլն:

Երկրորդ մասը նվիրված է արևելահայ գրական աշխարհաբարի հնչույթային համակարգի՝ հնչույթների տեսակների, հնչյունափոխման, վանկի քննությանը: Մ. Աբեղյանն այս բաժնով ստեղծեց գրական արևելահայերենի գիտական հնչյունաբանությունը, նրա բուհական դասընթացը, որ գրեթե անփոփոխ գործում է առ այսօր:

Երրորդ մասը ներկայացնում է արդի արևելահայերենի բառային կազմի ուսումնասիրությունը: Այստեղ մեկնաբանվում են բառերի իմաստային տեսակները, նրանց փոփոխությունները, բառերի տեսակներն ըստ կազմության:

Աշխատության չորրորդ մասը նվիրված է արդի Հայերենի բառակազմությանը: Քննվում են արդի Հայերենի Հարադրական, կցական, իսկական բարդությունները, ածանցները, նրանց ծագումն ու տեսակները: Այս երկու մասերով Արեղյանն ստեղծեց գրական արեվելահայերենի գիտական բառագիտությունը: Աշխատության 5-րդ մասը մեր լեզվի ձևաբանության քննությունն է, որտեղ մեկնաբանվում են գոյականի ու բայի քերականական կարգերը, թեքման հարացույցները:

Արեղյանի «Հայոց լեզվի տեսությունը» արևելահայ գրական լեզվի համապարփակ ուսումնասիրություն է, ուր ի մի են բերված նոր գրական աշխարհաբարի հնչյունային համակարգի, բառային կազմի, ձևաբանական համակարգի՝ գոյականի ու բայի թեքման ձևերի մասին հեղինակի երկարամյա ուսումնասիրությունների արդյունքները:

Ի տարբերություն իրեն նախորդող քերականագետների՝ Մ. Արեղյանը արևելահայ գրական լեզվի քերականությունը քննեց ու ներկայացրեց իբրև մի նոր ու ինքնուրույն համակարգ՝ գերծ գրաբարի համակարգի ազդեցությունից: Նա ստեղծեց գրական արևելահայերենի գիտական հնչյունաբանությունը, բառագիտությունը, ձևաբանությունը: Այս ուսումնասիրությամբ ամբողջացվեց մեր լեզվի գիտական քերականությունը, որի շարահյուսության բաժինը հեղինակը հրատարակել է դեռ 1912 թվականին՝ «Հայերենի շարահյուսություն» խորագրով: Դա արևելահայ աշխարհաբարի շարահյուսական կառուցվածքի՝ գիտական հմտությամբ կատարված մի մեծարժեք ուսումնասիրություն է, որը հիմք դարձավ հետագա ուսումնասիրությունների համար:

Ելնելով լեզվի, իբրև հաղորդակցության միջոցի առանձնահատկություններից՝ Մ. Արեղյանը, միանգամայն հիմնավորված, մեծ տեղ է հատկացնում լեզվական ձևերի ուսումնասիրությանը: Սակայն դա չի նշանակում, թե նա անտեսում է բովանդակությունը: Լեզվական յուրաքանչյուր ձև, կարգ նա քննում է նրա բովանդակության հետ: Նրա համար չկա ձև առանց բովանդակության: Օրինակ՝ հոլովները քննելիս մեկնաբանում է նաև նրանց գործառույթը: Ուստի իրավացի չեն նրանք (Գ. Սևակ, Ար. Ղարիբյան և ուրիշներ), որոնք այդ տաղանդավոր հայերենագետին անվանում են ֆորմալիստ, իսկ նրա քերականությունը՝ ֆորմալիստական: Արեղյանը կատարել է լեզվի

կառուցվածքային ուսումնասիրություն, որ ժամանակին քննադատվեց, այսպես կոչված, մարքսիստ լեզվաբանների կողմից, որոնք չըրջանառությունից հանեցին այդ հիմնարար ուսումնասիրությունները: Այսօր, սակայն, մեզ համար պարզ է, թե ինչ տեղ է զբաղեցնում կառուցվածքային լեզվաբանությունը լեզուների ուսումնասիրության բնագավառում:

1930-ական թվականների կեսերին Հայերենագիտության մեջ Մ. Աբեղյանի ուղղությունը՝ լեզվի ձևային մեկնաբանության ենթաշրջանին, ինչպես բնութագրել է Գ. Զահուկյանը, փոխարինելու է գալիս իմացաբանական մեկնաբանության շրջանը: Հանդես գալով մարքսիզմի դիրքերից՝ այդ ուղղության երիտասարդ պաշտպանները ֆորմալիստական անվանեցին Աբեղյանի աշխատությունները, լեզվաբանական ուղղությունը և հաստատեցին իրենցը, որ գալիս էր Պալասանյանից: Քննադատելով Աբեղյանին՝ իրենք ընկան ծայրահեղության մեջ. առաջնությունը տալով բովանդակությանը՝ անտեսեցին լեզվի կառուցվածքը, նրա կառուցվածքային առանձնահատկությունները: Դա բխում էր ձևի և բովանդակության փոխհարաբերության մեջ բովանդակությանն առաջնություն տալու սկզբունքից: Այդ նորի մուտքն սկսվեց դասագրքերով: 1934 թ. լույս տեսավ Ար. Ղարիբյանի «Հայոց լեզվի քերականություն» դասագիրքը, որն ընդունվեց Հարություն Պետրոսյանի Հայոց լեզվի «Գործնական քերականություն» դասագրքի փոխարեն: Այդ դասագրքի դեմ քննադատական հոդվածներով հանդես եկան Հարություն Պետրոսյանը, Նշան Ալավերդյանը, որոնց առանձին հոդվածներով պատասխանեցին Գր. Հակոբյանը և Գ. Սևակը: Առանձնապես ծայրահեղ էր Գ. Սևակի «Սերունդների կոիվը» հոդվածը «Կուլտուրական ֆրոնտ» թերթում: Խորհրդային Միությունում լեզվաբանության մեջ բուրժուական համարված տեսությունների դեմ կատաղի պայքար էր մղվում, որի գորշակակիրն էր Նիկողայոս Մառը: Այդ պայքարի ոգով էլ քննադատվեցին հին դասագրքերը և հանվեցին գործածությունից, ընդունվեց Ար. Ղարիբյանի դասագիրքը: 1936 թ. լույս տեսավ Գ. Սևակի «Հայոց լեզվի շարահյուսություն» նոր դասագիրքը: Այս դասագրքերն իրենց կառուցվածքով ու մեթոդական մշակմամբ նորություն էին և երկար տարիներ ծառայեցին Հայ երեխաներին մայրենի լեզուն ուսուցանելու գործին:

1937–1950 թվականներին Միության լեզվաբանական մտքի վրա իշխում էր Մառի «նոր ուսմունքը»: 1949 թ. կուսակցության ու կառավարության կողմից այն ճանաչվեց իբրև մարքսիստական, ղեկա-

վարող ուսմունք: Հայաստանում ավելի տարածվեց մատականությունը: Մեկուսացվեցին այնպիսի հայագետներ, ինչպիսիք Հր. Աճառյանը, Մ. Արեղյանը, Գր. Ղափանցյանը, Ան. Մելյեն էին: Ժամանակակից գրական արևելահայերենի հարցերով փաստորեն զբաղվում էր միայն Գ. Սևակը: Ար. Ղարիբյանին հետաքրքրում էին հայոց լեզվի պատմության, բարբառագիտության և հայերենի դասավանդման մեթոդիկայի հարցերը: Սահմանափակ էր ուսանողներին և ասպիրանտներին հանձնարարվող գրականության ցանկը, չէին հանձնարարվում հիշյալ լեզվաբանների աշխատությունները, չէին ուսումնասիրվում հայերենին առնչվող հին լեզուները:

Գրական արևելահայերենի այս տարիների ուսումնական ձեռնարկը Գ. Սևակի «Ժամանակակից հայոց լեզվի տեսությունն» էր, որի առաջին գիրքը տպագրվել է 1939 թ., իսկ երկրորդը՝ 1947 թ.: Այն երրորդ անգամ լույս տեսավ 1955 թ.՝ իբրև բուհական դասընթաց: Սևակի աշխատության 1947 թ. հրատարակությունը գրված է լեզվի օրինաչափությունների իմաստային-իմացաբանական մեկնաբանությամբ, ժամանակի մարքսիստական լեզվաբանության սկզբունքով, կրում է լեզվի դասակարգայնության, լեզվի ու մտածողության նույնացման, լեզվի վերնաշենքայնության մատական ոչ գիտական տեսության ուժեղ կնիքը: Դրանից էլ բխում էին որոշ անընդունելի դրույթներ ենթակայի ու ստորոգյալի, խոսքի մասերի դասակարգման, բառերի ծագման և այլ հարցերի վերաբերյալ: 1955 թ. «Դասընթացում» հեղինակը որոշ հարցերում ուղղեց իր վերաբերմունքը: Առաջաբանում նա նշում է, որ ինքը վերանայել ու ճշտել է Մառի ոչ գիտական ուսմունքից բխող իր՝ անցյալի որոշ մեղանշումները, սխալ ելակետները, որոնք օտարամուտ էին և խորթ իր գիտական աշխատություններին: Գ. Սևակի այս աշխատությունն այսօր էլ չի կորցրել իր կարևորությունը: Այստեղ քննվում են գրական լեզվի կազմավորման, հնչույթային, բառային համակարգերի, ձևաբանության հարցերը: Հնչյունաբանության, բառագիտության բաժիններում նա հետևում է Արեղյանին: Ներկայացված են արևելահայ գրական լեզվի գոյական անունն ու բայը, հոլովման ու խոնարհման համակարգերը: Բնութագրելով մեր նոր լեզուն՝ հեղինակն ընդգծում է, որ այն ո՛չ գրաբարի ազավաղումն ու փոփոխումն է, ո՛չ էլ որևէ բարբառի մշակում, թեև իր մեջ առատորեն ունի թե՛ մեկի, թե՛ մյուսի տարրերը: Նրա նյութական կողմը՝ լեզվական ատաղձը, գրաբարյան է, իսկ ոգին՝ ժողովրդական: Գրաբարյան են նրա բառապաշարը, բառակազմությունը, հնչյունափոխությունը, գրությունը, իսկ ժողովրդա-

կան՝ ձևաբանությունը, չարահյուսությունը: Այս բնութագրումներն ընդհանուր բնույթի են և ճշգրտման կարիք ունեն: Անդրադառնալով մեր նոր լեզվի հասարակական կշիռն՝ հեղինակն ընդգծում է նրա պետական, ակադեմիական, համալսարանական դառնալու արժեքը, նրա համաժողովրդական խոսակցական լեզու դառնալու միտումը, որին օգնում են դպրոցները, ուսուցիչները, ժողովներն ու հավաքույթները, մամուլը, կինոն, թատրոնը: Այս աշխատության շատ դրույթներ բըռնեցին ժամանակի քննությունը և հետագայում ընդունվեցին հայ լեզվաբանական մտքի կողմից:

50-ական թվականներին դատապարտվեց ու մերժվեց Մառի՝ լեզվի «նոր ուսմունքը», լեզվի դասակարգայնության տեսությունը: Լեզվաբանական մտքի համար ստեղծվեցին քիչ թե շատ ազատ ստեղծագործության ու զարգացման հնարավորություններ: Վերանայվում է անցյալի ու ժամանակակից արտասահմանյան լեզվաբանական դանազան ուղղությունների նկատմամբ հախուռն մերժողական վերաբերմունքը:

Օգտագործելով անցյալի ու ժամանակակից արտասահմանյան օտարազգի և հայ լեզվաբանության առաջավոր միտքը՝ հաջորդ սերունդը՝ երիտասարդ հայ լեզվաբանները, ստեղծում են նոր ուսումնասիրություններ՝ ուրույն մեկնություններով, գրվում են նոր աշխատություններ, պատմահամեմատական լեզվաբանության և առանձնապես կառուցվածքային լեզվաբանության մեթոդներով նոր հետազոտական աշխատանքներ են կատարվում: 1967 թ. լույս է տեսնում էդ. Աղայանի «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» արժեքավոր աշխատությունը: Հեղինակը քննում է մեր գրական հայերենի հոլովման ու խոնարհման համակարգի կառուցվածքը: Աշխատության հանգամանալից քննությունը կկատարվի հետո, երբ կխոսվի ձևաբանության հարցերի մասին:

1974 թ. լույս տեսավ պրոֆեսոր Գ. Բ. Զահուկյանի «Ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները» մենագրությունը: Հետազոտական մեթոդով, սկզբունքներով դա մի նոր որակ է հայերենագիտության պատմության մեջ, որ ներկայացնում է գրական արևելահայերենի կառուցվածքային քննության հիմունքները: Լեզվի կառուցվածքի հետազոտության իր եղանակը հեղինակն անվանում է հարաբերակցական, ըստ որում կառուցվածքը նկարագրելիս նախ բացահայտում է լեզվական տվյալ միավորի բաղկացուցիչ տարրերը, ապա՝ բովանդակությունը, իսկ հետո՝ այդ երկուսի փոխհարաբերությունը, որով և տրվում է կառուցի ընդհանուր սահմանումը:

Աշխատութիւնը բաղկացած է չորս բաժնից և ընդարձակ ներածութիւնից: Վերջինս ներկայացնում է հեղինակի լեզվաբանական սկզբունքները, որոնք կիրառում է հայերենը հետազոտելու ընթացքում: Քանի որ իր ուսումնասիրութեան հիմքում ընկած են լեզվական կաղապարները, ուստի հարկ է համարել ներածականում մեկնաբանել կաղապարի էութիւնը: Կաղապարները բառաձևերի որոշակի կարգերի շարքերն են: Օրինակ, հայերենում արմատ+արմատ մի կաղապար է՝ հացթուխ, թանաքաման, ջրկիր, ախտորոշ և այլն շարքի համար, քաղաք+ներ+ից բառաձևն ունի եռանդամ կաղապար (քերականական հիմք+թվանիշ+հոլովանիշ մասնիկներ): Նման կաղապար ունեն մատ+ներ+ով, լծ+եր+ում, գյուղ+եր+ին և այլն շարքերը: Բացի բառակազմական և ձևաբանական շարքեր ներկայացնող կաղապարներից, կան նաև շարահյուսական շարքեր ներկայացնող կաղապարներ: Օրինակ՝ այս երեխան, խելոք երեխան, հինգ քաղաք շարքը ունի որոշիչ+որոշյալ կաղապարը, արագ վերցնել գիրքը, դանդաղ կարդալ նամակը, սրտանց կատարել խնդրանքը շարքերն ունեն պարագա+բայ+խնդիր կաղապարը, Արամն ապրում է գյուղում, ձուկը ջրում է լողում, երեխան սովորում է դպրոցում, նրանք խաղում են մանկապարտեզում և նման շարքերն ունեն ենթակա+ստորոգյալ+տեղի պարագա կաղապար և այլն: Կան ընդհանրական կաղապարներ բոլոր լեզուների համար և առանձնական՝ առանձին լեզուների համար: Այս առանձնական կաղապարներն էլ, որ տեսանք հայերենում, կարող են լինել լրիվ և մասնակի, հիմնական կաղապարներ և ենթակաղապարներ, համասեռ և ոչ համասեռ: Քանի որ «նախադասութիւնն այն միավորն է, որի մեջ հանդես են գալիս լեզվական բոլոր իմաստներն ու ձևերը» (էջ 22), ուստի նախադասութեան կաղապարը լրակատար է, ընդհանուր լեզվական կաղապարի հիմք: Նախադասութիւնը իրական աշխարհի որևէ կողմի լեզվական դրսևորումն է, ուստի նրա կաղապարի կառուցումը պիտի սկսել իրական աշխարհի հարաբերութիւնների ուսումնասիրութիւններից (էջ 22): Հեղինակն ընդունում է առարկայի հինգ հատկանիշ՝ պարունակութիւն, բաղկացականութիւն, հաշվականութիւն (քանակ), վիճակայնութիւն ու նշանայնութիւն՝ նրանց համապատասխան կաղապարներով: Այնուհետև տրված է լեզվաբանութեան բաժինների առանձնացման հիմունքը:

Մենագրութեան առաջին բաժինը վերնագրված է «Արտահայտութիւն», ուր քննվում են արտահայտչական միջոցները՝ 1-ին հարաբերակցային հնչաբանութիւն, հնչույթների տարբերակում, դասակար-

գում՝ բնութագրող տախտակներով, 2-րդ շարահյուսական հնչարանություն՝ վանկ, հնչաչղթա՝ հնչադասություն, հնչատակտ, հնչարառ: Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է հնչափոխությունը՝ (հնչյունափոխություն) պատմական և շեշտափոխական: «Գրաբանություն» խորագրի տակ քննվում են գրանշանների առանձնահատկությունները, տեսակները, կազմությունը, հնչույթների ու գրույթների փոխհարաբերությունը (քանակական և որակական): Այս բաժնի 3-րդ ենթաբաժինը տեղեկություններ է տալիս շարժաբանության մասին, որին հայ լեզվաբանները չեն անդրադարձել:

Աշխատության 2-րդ բաժնում քննվում են գրական արևելահայերենի ձևաբանության հարցերը: Անդրադառնալով խոսքի մասերի դասակարգմանը՝ գտնում է, որ նրա հիմքում պետք է ընդունել հատկանիշների որակական ամբողջությունը՝ «խոսքի մասերը դիտելով որպես բառերի իմաստային այնպիսի խմբեր, որոնք լեզվի կառուցվածքում ստանում են բառակազմական, շարահյուսական և ձևաբանական համապատասխան արտահայտություն» (էջ 128): «Ուսքի մասերը ոչ թե բառերի խմբեր են, այլ բառային միավորների խմբեր»: Բուն հայոց լեզվի համար կատարվող դասակարգումը պետք է սկսվի ձևաբանական և բառակազմական չափանիշներից և լրացվի իմաստային ու գործառական չափանիշներով: Կստացվեն բառային միավորների իմաստագործառական, լայն առումով՝ բառաքերականական խմբեր (էջ 133): Ուսքի մասերի դասակարգման հիմքում ընդունելով չորս հատկանիշ՝ գոյակազմություն, իրադրայնություն, մակադրականություն և էանչություն, ստանում է 16 խոսքի մաս՝ ածական դերանուն, քանակական դերանուն և հոդ, գոյական դերանուն, հարաբերական դերանուն, ածական, թվական, գոյական, կապ, իրադրական մակբայ, բառ-մասնիկ, ձայնարկություն, եղանակական, որակական մակբայ, քանակական մակբայ, բայ, շաղկապ:

Ըստ գործառական հատկանիշի՝ հեղինակն ընտրում է հաղորդակազմության (նախադասության կազմում հանդես գալը), միագործառության, ինքնահաղորդայնության (երբ ինքնուրույն կարող է նախադասություն կազմել), լրացականության հատկանիշները: Այս դեպքում ստանում է 12 խոսքի մաս՝ գոյական, ածական, մակբայ, բայ, թվական, դերանուն, եղանակական, կապ, ստորադասական շաղկապ, ձայնարկություն, բառ-մասնիկ, համադասական շաղկապ: Այնուհետև անդրադառնում է բառի կազմությանը՝ ձևույթը և նրա տեսակները, ածանցական ձևույթներ, հիմք: Անցնելով գոյականական բառաձևերի հարացույցի նկարագրությանը՝ ներկայացնում է

անվան քերականական կարգերը (Թվի, հորովի, դասի, առկայացման), դերանվանական կարգերը (Թվի, հորովի, դասի, դեմքի): Ընդունում է հինգ հորով: Հոդառուծյունն անվանում է առկայացման կարգ՝ երկու ենթակարգերով՝ որոշյալուծյան և ցուցաստացականուծյան (գիրքը, գիրքս):

Ձևաբանուծյան երկրորդ ենթաբաժնում քննվում է ստորոգական (իմա՝ դիմավոր) բայաձևերի հարացույցը՝ խոնարհումը: Այստեղ տրվում են նախ համադրական ձևերի՝ եղանակի, կերպի, տիպարի, սեռի, ժամանակի, դեմքի, դասի և Թվի կարգերը, դրանց արտահայտուծյան ձևերը, ապա՝ վերլուծական ձևերը: Ըստ հեղինակի՝ կերպարի քերականական կարգն արտահայտվում է **ան, աց, են, եց, ձ, ն, չ, ը** հիմքակազմ վերջնամասնիկներով: Կերպային տարբերություններ են երևան գալիս լողալ – լողանալ, կաղալ – կաղանալ, քարել – քարանալ, ունեմ – ունենում եմ և նման այլ գուգաձևերում: Բայի կերպի մասին Ջահուկյանի ըմբռնումը տարբերվում է արեղյանական ըմբռնումից: Ջահուկյանը նշում է տիպարի կարգը, որը միանգամայն այլ բան է և մասամբ համապատասխանում է արժույթ հասկացուծյանը: «Արժույթ տիպարի շարահյուսական, իսկ տիպարը արժույթի ձևաբանական արտահայտուծյունն է: Արժույթը խնդիր առնելու հատկանիշն է» (256): Անցնելով բայի սեռի քննուծյանը՝ նշում է սեռանիշ երկու վերջնամասնիկներ՝ **(ա, ե) ց (ն/ը)** և **վ**, այսինքն պատճառական և կրավորական մասնիկներ: Առաջինը անցողականուծյան արտահայտիչն է, երկրորդը՝ անանցողականուծյան: Ընդունված է բայի կրավորական և ոչ կրավորական (ներգործական), պատճառական և ոչ պատճառական (չեզոք) սեռային բաժանում: Բայի վերլուծական ձևերի մասին խոսելիս նա նշում է, որ հարակատար դերբայով սահմանափակ թվով բայեր են մասնակցում ժամանակային ձևերի կազմուծյանը:

Աշխատուծյան երրորդ բաժինը նվիրված է շարահյուսուծյանը: Առաջին ենթաբաժինը վերաբերում է գոյականական բառակապակցուծյուններին. դրանց կառուցվածքին, որոշիչ բառերին ու բառախմբերին, որոնց կազմում են դերանվանական, թվական, ածական որոշիչները [արմատական և բաղադրյալ՝ համեմատուծյան աստիճանների կարգով և որոշչային բառակապակցուծյուններով], տեսակները, մակորոշիչ բառերը՝ մակբայներ, երրորդ՝ հարաբերիչ բառերին ու բառախմբերին: Երկրորդ ենթաբաժինը վերաբերում է բայական բառակապակցուծյուններին և նախադասուծյանը: Տրված են նախադասուծյան, իբրև լեզվական միավորի քերականական կարգերը:

Ըստ Հեղինակի՝ «նախադասություն այն հատվածները, որոնք բաղկացած են մեկ բառից, բառախմբից կամ բառակապակցությունից և որոնք հանդես են գալիս որպես որոշակի դադարներով և հնչերանգով առանձնացող միավորներ, կոչվում են շարույթ»։ Բերված է հետևյալ օրինակը. 1) Ես 2) Գրիգորի հետ 3) ոչ մի կերպ 4) գյուղ չեմ գնա (էջ 354)։ Ապա քննվում են եղանականիչ բառերն ու բառախմբերը, առոգանությունը, եղանակիչ բառերի տեսակները, հետո՝ ձայնարկությունը, կոչականը, հարցուպատասխանական, վերաբերական բառերն ու բառախմբերը։

Այնուհետև Հեղինակը քննում է նախադասության անդամները՝ ենթակա, ստորոգյալ, լրացական անդամներ, հարաբերիչ բառեր (չաղկապներ), ներկայացնում է բայերի կապակցելիության դասակարգումը։ Անդրադառնալով ենթակային՝ Հեղինակն այն դիտում է երկու առումով՝ հաղորդակցային և հաղորդային, առաջինն ըստ էության իրական առարկան է, իսկ երկրորդը՝ նրա լեզվական դրսևվորումը։ Աշխատության 340 էջում կարդում ենք. «Միացնենք ենթակայի և ստորոգյալի քննությունը՝ նկատի առնելով, որ նրանք իրար նկատմամբ գրավում են երկակի դիրք, և չի կարելի մեկը համարել գլխավոր, մյուսը՝ լրացական անդամ. ա) ենթական հաղորդակցային առումով կենտրոնական անդամ է, հաղորդային առումով՝ դիմավոր բայով արտահայտած հարաբերության կողմերից մեկը, այսինքն՝ բայական արժույթի մի դրսևորումը, հետևաբար դիմավոր բայի համեմատությամբ լրացական անդամ. բ) ստորոգյալը՝ որպես նախադասության կենտրոնական հարաբերության արտահայտություն, հաղորդման մակարդակով կենտրոնական անդամ է, և ենթական նրա արտահայտած հարաբերության կողմերից մեկը. ստորոգյալի ստորոգելիական մասը ակնհայտորեն ծառայում է ենթակայի վիճակի բացահայտմանը և կախյալ դիրք ունի նրա նկատմամբ, իսկ ստորոգող մասը (հանգույց) ծառայում է այդ կախման արտահայտությանը»։ Բայց, ահա, 388 էջում «Ենթակա» խորագրի տակ գրում է. «Ենթական նախադասության, որպես հաղորդման ակտի, կենտրոնն է»։ Թվարկել ու բնութագրել նախադասության բոլոր մնացած անդամները, որոնց մեջ անմիջաբար կամ ստորոգյալի միջոցով լրացվում է ենթակայի այս կամ այն կողմը, նշանակում է բացահայտել ենթակայի ողջ բովանդակությունը»։ Այս դեպքում ո՞ւր մնաց 340 էջում Հեղինակի տված բնութագիրը, թե ենթական հաղորդակցային մակարդակում է կենտրոնական անդամ, իսկ հաղորդման մակարդակում ստորոգյալն է կենտրոնական անդամ, ենթական

դիմավոր բայի լրացում է, բայական արժույթի դրսևորում: Պարզ չէ, թե Հեղինակի ընդունած երեք ենթականերից (իրական, հոգեբանատրամաբանական և լեզվաքերականական) ո՞րն է կենտրոնական անդամ, կամ ի՞նչ նկատի ունի Հեղինակը, երբ մի դեպքում (էջ 340) ստորոգյալն է համարում հաղորդման կենտրոն, իսկ ենթական՝ նրա լրացումը, մյուս դեպքում (էջ 388) ենթական է հաղորդման կենտրոն: Պարզութունն է պետք:

Ըստ ենթակայի առկայությունն նախադասությունները բաժանում է երկու խմբի՝ ենթակայի՝ բառային արտահայտություն չունեցող նախադասություններ և ենթակայի՝ բառային արտահայտություն ունեցող նախադասություններ: Առաջինները, որ անվանում է բայաձևային, բաժանում է չորս խմբի՝ որոշյալ-դիմավոր, անորոշ-դիմավոր, ընդհանրական-դիմավոր և անդեմ: Որոշյալ-դիմավոր նախադասությունների ենթական արտահայտվում է բայի առաջին և երկրորդ դեմքերի միջոցով և կառույցը հակադրվում է մյուս՝ անենթակա նախադասություններին, որոնց շարքին Հեղինակը դասում է նաև անդեմ նախադասությունները, թեև սրանք դիմավոր բայ չունեն իրենց կազմում: Հետաքրքիր է, որ լուսացավ, անձրևում է, ցրտեց, մութ է, շոգ է և նման տիպի անենթակա նախադասությունների ենթական Հեղինակը համարում է այն իրական վիճակը, որ արտահայտվում է ստորոգյալի միջոցով՝ կարծես դրանով պատասխանելով այն լեզվաբաններին, որոնք այդ կառույցների դիմավոր բայերը (մխնեց, ձնեց, անձրևում է) ստորոգյալ չեն համարում՝ պատճառաբանելով, թե չկա այն առարկան (ենթական), որին պիտի վերադրվի բայի արտահայտած հատկանիշը: Այս կառույցներում Ջահուկյանը տեսնում է նաև բաղադրյալ ստորոգյալ (ցուրտ է, պատերազմ է), մի բան, որ որոշ լեզվաբաններ չեն ընդունում և, կարծում եմ, սխալվում են: Պրոֆ. Գ. Ջահուկյանը բայական անդեմ նախադասությունների (չծխել, դուրս գրել և այլն) շարքին է դասում նաև նրանց հոմանիշ նախադասությունները (չի կարելի ծխել, հարկավոր է դուրս գրել): Այս դեպքում անտեսվում է կառուցվածքը, քերականական առանձնահատկությունը, որին դժվար է համաձայնվել:

Անցնելով ստորոգյալի քննությունը՝ Հեղինակը նշում է կազմությունների երեք տեսակ՝ պարզ, բաղադրյալ և բարդ: Մանրամասն նկարագրում է բաղադրյալ ստորոգյալի տիպարային չորս խմբերը՝ արտահայտված եմ, դառնում եմ, ունեմ, դարձնում եմ բայերով: Բաղադրյալ ստորոգյալները կոչում է անվանական, նրանցով կազմված նախադասություններն էլ՝ անվանական: Դրանով Հեղինակը հետե-

վում է օտար լեզուների քերականությունը: Սա, իհարկե, շեղում է Հայերենի կառուցվածքային առանձնահատկություններից: Հայերենում, իբրև օրենք, առանց դիմավոր բայի ստորոգյալ չկա: Եթե ուսերենում միայն գոյականը կարող է ստորոգյալ համարվել, ինչպես՝ **лето, утро**, ապա Հայերենում դրանց պիտի ավելանա դիմավոր բայը՝ **ամառ է, առավոտ է**, ուրեմն կառույցը բաղադրյալ է՝ անվանաբայական: Հեղինակը բարդ է անվանում այն ստորոգյալները, որոնք բաղկացած են դիմավոր բայով և անորոշ դերբայով (ինչպես՝ **խուսափում է կարդալ, ցանկանում է գնալ**): Բավական մանրամասնությամբ նկարագրված են բաղադրյալ ստորոգյալների բաղադրիչների (հանգույցի և ստորոգելիի) միջև եղած իմաստային հարաբերությունները: Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, հեղինակը բարդ ստորոգյալ է համարում նաև այն բաղադրությունները, որոնց մի եզրը ներգործական սեռի բայ է, թեև այս դեպքում անորոշ դերբայը ուղիղ խնդիր է, ինչպես՝ **չարունակում է գնալ, ցանկանում է երգել**: Ըստ էության հեղինակը այս դեպքում առաջնությունը տալիս է իմաստին: Այլ կերպ ի՞նչ տարբերություն՝ առողջություն է ցանկանում և առողջանալ է ցանկանում, կամ շարունակում է ճամփորդությունը և շարունակում է ճամփորդել կառույցների միջև խնդրառության տեսակետից: Եթե նրանց գոյական մասը (առողջություն, ճամփորդություն) ուղիղ խնդիր է, բայական մասը (առողջանալ, ճամփորդել) նույնպես ուղիղ խնդիր է: Այլ բան են **ձգտում է կարդալ, պատրաստ է զեկուցել** տիպի ստորոգյալները, որոնց մի բաղադրիչը կամ չեզոք սեռի բայ է, կամ բաղադրյալ կազմություն, որոնք ուղիղ խնդիր չեն առնում, ուստի կառույցը դիտվում է իբրև բաղադրյալ (բարդ) ստորոգյալ: **Ձգտել, պատրաստ լինել** ձևերը պահանջում են տրական հոլովով անուղղակի խնդիր (ձգտել, պատրաստ լինել մի բանի), ուրեմն անորոշ դերբայը չի ընդունել գերադասի թելադրած հոլովը (տրական) և խնդրառական այլ կապի մեջ է գերադասի հետ:

Գ. Ջահուկյանը հակված է բարդ ստորոգյալի արժեք տալ նաև հարադրավոր բայերով կազմություններին (բաց է թողնում, թույլ է տալիս, ականջ է դնում, գլխի է ընկնում, գլխով է անում և այլն), այս դեպքում, երևի, նկատի է ունենում բաղադրությունը: Բարդ ստորոգյալ է համարում նաև **անհրաժեշտ է կարդալ, հարկավոր է բուժել, հնարավոր է մոռանալ** տիպի կառույցները: Այս դեպքում էլ նկատի է ունենում, ըստ երևույթին, իմաստը: Իրականում կառուցվածքային տեսակետից այստեղ առկա են ենթական ու ստորոգյալը: Չէ՞ որ

անհրաժեշտ է դեղորայք, հարկավոր է բուժում, հնարավոր է մո-
ռացում կառույցներում դեղորայք, բուժում, մոռացում գոյականները
ենթականեր են:

Այնչեղով նախադասության լրացումներին՝ հեղինակը դրանք
բաժանում է երկու խմբի՝ անվանական և բայական; Բացատրում է
խնդրի և պարագայի տարբերությունը, ըստ որի խնդիրները գոյա-
կանական, իսկ պարագաները մակորոշչային (մակբայական) հար-
ցականների պատասխաններ են; Եթե նախադասության տվյալ ան-
դամի գործառությունը կարող է կատարել որևէ մակբայ (կարելի է
փոխարինել մակբայով), ապա մենք գործ ունենք պարագայի հետ,
եթե ոչ, ապա առկա է խնդիրը (էջ 421): Խնդիրները ցույց են տալիս
առարկանները, իսկ պարագաները՝ վիճակների հարաբերությունները:
Եթե երկրորդական նախադասությունները պարագաներ են, մեծ
մասամբ կապակցվում են շաղկապներով, իսկ եթե խնդիրներ են՝
հարաբերական դերանուններով: Խնդիրների կապն ավելի ուժեղ է,
քան պարագաներինը: Խնդրառության փոխարեն գործածում է կա-
ռավարություն տերմինը: Տարբերում է գործառական-չարահյուսա-
կան, ձևական-ավանդական, ուժեղ և թույլ, պարտադիր և ոչ պար-
տադիր, միակի և բազմակի կառավարություն: Ընդունում է հոլով-
ների հետևյալ գործառությունները՝ խնդիրներ (ստորոգելիական, ու-
ղիղ խնդիր, անուղղակի խնդիրներ՝ հանգման, ելակետի, միջոցի,
ուղեկցման, վերաբերության) և պարագաներ (տեղի, չափի, պատ-
ճառի, հետևանքի, նպատակի, հիմունքի): Լրացումները բաժանելով
երեք խմբի՝ հոլովական, կապական և մակբայական, տալիս է դրանց
իմաստային մանրամասն բացատրությունը, տարբերությունները:

Նախադասության «հարաբերիչ բառեր ու բառախմբեր» վերնա-
գրի տակ քննում է ստորադասական շաղկապները: Այնուհետև անդ-
րադառնում է բայերի կապակցելիության հարցին, բայերի արժույ-
թին: Արժույթը բայի կապակցելիությունն է ենթակայի, խնդիրների
(նաև պարագաների) հետ (էջ 466): Ապա մանրամասն քննվում են
զրո արժույթ, միարժույթ, երկարժույթ, եռարժույթ բայերը, դրանց
իմաստները: Հատուկ կանգ է առնում բայերի՝ մակբայական խմբերի
հետ կապակցվելու հնարավորությունների քննության վրա:

Աշխատության չորրորդ բաժինը վերնագրված է «Փոխկաղա-
պարում»: Առաջին ենթաբաժնում քննվում են համադասական կա-
պակցությունները, համադասական շաղկապները՝ իրենց իմաստային
տարատեսակներով: Երկրորդ ենթաբաժինը խոսքի մասերի փոխա-

կերպման, փոխանցման մասին է: Քննված են բայի փոխակերպումը (գոյականացում, ածականացում, մակրայացում), նախադասությունների փոխակերպումը (ներքին, արտաքին), դերբայական անդամը (դարձ-ված) և այլն:

Ինչպես ասվեց, Գ. Զահուկյանի սույն աշխատությունը նոր սկզբունքներով ու մեթոդներով կատարված ուսումնասիրություն է, որի նպատակն է ներկայացնել ժամանակակից արևելահայերենի արտահայտության կառուցվածքային քննության տեսական հիմունքները: Այսօր հայ (և ոչ միայն հայ) լեզվաբաններն ու քերականները ձևաբանության բաժնում ներկայացնում են խոսքի մասերը (նյութական և ոչ նյութական) և նրանց քերականական կարգերն ու առանձնահատկությունները, իսկ Զահուկյանը քննում է այդ բաժնում միայն ձևությունները, գոյականական բառաձևերի, դերանունների հոլովման և ստորոգական բայաձևերի (խոնարհման) հարացույցները՝ այս տեսակետից համաձայնելով Մ. Արեղյանին: Արեղյանի նման Զահուկյանն էլ կապերը, շղկապները, եղանակավորող (վերաբերական) բառերը, ձայնարկությունները քննարկում է շարահյուսության բաժնում՝ ելնելով դրանց շարահյուսական գործառություններից: Հեղինակը շատ հարցերում հակադրվում է թե՛ ժամանակակից, թե՛ անցյալի հայ և օտար լեզվաբաններին և իր ուսումնասիրության արդյունքների հիման վրա տալիս արդի հայերենի լեզվական երևույթների ուրույն բացատրություններ:

Պրոֆ. Գ. Զահուկյանի այս ծավալուն ու արժեքավոր ուսումնասիրությունն ունի որոշ վիճահարույց մեկնաբանություններ, բնութագրումներ: Բանավեճի տեղիք են տալիս, օրինակ, ենթակայի, բաղադրյալ ու բարդ ստորոգյալների, բայի կերպերի, խոսքի մասերի դասակարգման, բացահայտչի, խնդիրների ու պարագաների տարբերակման մասին հեղինակի մեկնաբանությունները:

Գ. Զահուկյանը սույն մենագրությունում արդի լեզվաբանական մտքի բարձր մակարդակով շարադրել է ժամանակակից գրական արևելահայերենի հնչյունաբանության, բառակազմության, ձևաբանության ու շարահյուսության կառուցվածքային քննության տեսության գիտական հիմունքները:

Հետագա տարիներին (վաթսույնական թվականներին) հայերենագիտության մեջ ստեղծված նորն ու դրականն այն է, որ գրական արևելահայերենի առանձին բաժիններ հատուկ քննության առարկա, մենագրությունների նյութ են դառնում: Մ. Արեղյանի, Հր. Աճառյանի, Գր. Ղափանցյանի, ապա և Գ. Սևակի ու Ար. Ղարիբյանի սաները հանդես են գալիս առանձին մենագրական ուսումնասիրություններ:

րով՝ նվիրված աշխարհաբարի այս կամ այն հիմնահարցին: Նկատի ունենալով այդ ուսումնասիրությունների բազմազանությունը՝ նպատակահարմար եմ գտնում այս շրջանը ներկայացնել ըստ բաժինների՝ Հնչյունաբանություն, բառակազմություն, ձևաբանություն, շարահյուսություն և ոճաբանություն:

ՀՆՉՑՈՒՆԱԲԱՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գրական աշխարհաբարի գիտական հնչյունաբանությունը, ինչպես ասվեց, ստեղծել է Մ. Արեղյանը:

Հետագայում հայ լեզվաբանության պատմության մեջ Գ. Ղափանցյանն առաջինն էր, որ, հետևելով Բոդուեն դը Կուրտենեին, զարգացրեց հնչույթի տեսությունը, սովեց հնչյունի և հնչույթի տարբերակումը: Ժամանակի գիտական բարձր մակարդակով քննեց ու ներկայացրեց ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանությունը՝ հընչույթների դասակարգումը, հնչյունափոխությունը (տե՛ս Գ. Ղափանցյանի «Ընդհանուր լեզվաբանությունը», 1939 թ.):

Ժամանակակից հայերենի հնչյունային համակարգի գիտական դասակարգումը և հնչյունափոխության ամենաընդարձակ նկարագրությունը կատարել է նաև Հր. Աճառյանը իր «Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի» գրքի 6-րդ հատորում, որը բաղկացած է երկու մասից՝ ձայնախոսություն և ձայնափոխություն:

Սրանց ուղիով ընթացան հետագա քերականները: Մ. Արեղյանից հետո առաջին մենագրական աշխատանքը Վ. Առաքելյանի «Ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանություն» գիրքն է (1955 թ.), ուր նկարագրված են հայերենի հնչույթները, ձայնավորների ու բաղաձայնների դասակարգումը: Բնութագրված են վանկն ու շեշտը, շեշտից բխող հնչյունափոխությունը, ընդհանուր ու փոխազդեցիկ հընչյունափոխությունը: Հեղինակն առանձնապես լավ է ուսումնասիրել գրական արևելահայերենի հնչյունափոխության արդի վիճակը: Գասական գրականությունից քաղած հարուստ օրինակներով նա ցույց է տալիս, որ այսօր մեր լեզուն երբեմն չի պահպանում ժառանգորդական հնչյունափոխության կանոնները, գրաբարի շատ հնչյունափոխ բառեր այսօր չեն հնչյունափոխվում:

Ուշագրավ աշխատանք է Ա. Արամյանի «Ժամանակակից հայերենի ձայնավորները» գիրքը (1962 թ.), որտեղ նա դանազան կողմերով ուսումնասիրելով ձայնավոր հնչույթները՝ ներկայացրել է մեր ձայնավորների լրիվ նկարագիրը:

Հնչյունաբանություն կապակցությունը հարկ է մի երկու խոսք ասել ժամանակակից հայերենի ուղղագրության, ուղղախոսության ուսումնասիրության վիճակի մասին: Ինչպես արդեն ասվել է, խորհրդային կարգեր հաստատվելուց հետո Հայաստանի լուսժողովուհարը իր ձեռքը վերցրեց մեր լեզվի տերմինաչինություն, ուղղագրության և ուղղախոսության կարգավորման պարտականությունը, որը երեսնական թվականներին տրվեց ԺողովուհորՀին (Մինիստրների խորհուրդ) կից տերմինաբանական կոմիտեին: Այդ կոմիտեն, որում ընդգրկված էին անվանի հայագետներ ու այլ գիտնականներ, իր հերթական նիստերում քննել է **օ-ո, ե-է** ձայնավորների ուղղագրության, փոխառությունների, տառադարձության և այլ հարցերի վերաբերյալ առաջարկները և օրենքի ուժ տվել դրանց: Այդ կոմիտեի օգտակար գործունեության վկայությունն են արդեն հրատարակված երեք ժողովածուները: Մեկը Սերոբ Ղազարյանի «Ուղեցույցն» է՝ տպագրված 1945 թ., մյուսը՝ Հ. Բարսեղյանի «Տերմինաբանական ուղեցույցը»՝ տպագրված 1968 թ., ապա նույնի «Տերմինաբանական և ուղղագրական տեղեկատուն» 1978-ին, որն ընդգրկում է 1955-ի և հետագա որոշումները ժամանակակից գրական արևելահայերենի բառագործածության, ուղղագրության, ուղղախոսության, տառադարձության առանձին հարցերի մասին:

Միայն պիտի ափսոսալ, որ այդ կարևոր որոշումները երբեմն չեն կիրառվում, և կոմիտեն էլ հնարավորություն չունի հետևելու իր որոշումների կիրառությանը, երբեմն էլ շտապողականություն են հանդես բերում առանձին բառերի ուղղագրության, օտար բառերի փոխառության հարցերում:

1974 թ. լույս տեսավ Թ. Ղարազյուլյանի «Ժամանակակից հայերենի ուղղախոսությունը» արժեքավոր աշխատությունը: Դա մեր ուղղախոսության մասին առաջին ծավալուն ուսումնասիրությունն էր: Բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասում քննված են ուղղախոսության ընդհանուր հարցեր՝ ուղղախոսության ըմբռնումը, նշանակությունը, արտասանության նորմավորումը, դարգացման հիմնական փուլերը, ժամանակակից գրական հայերենի արտասանության մեջ կատարված փոփոխությունները, շեղումները գրական արտասանությունից և այլն: Երկրորդ մասը նվիրված է առանձին հընչույթների արտասանության հարցերին: Քննված են ձայնավորների, ձայնակապի, երկհնչյունների, բաղաձայնների դիրքային արտասանության տարբերությունները: Առանձին քննության է ենթարկված օտարազգի փոխառությունների արտասանությունը:

Թ. Ղարազյուլյանի սույն մենագրությունը սկիզբ է դնում ժամանակակից գրական արևելահայերենի ուղղախոսությունն ուսումնասիրությունը՝ ունենալով միաժամանակ նորմավորող արժեք: Հեղինակը ձգտել է կանոնական դարձնել մեր այսօրվա ուղղախոսությունը՝ քննադատելով ու մերժելով հայերենին խորթ արտասանությունները, որոնք հետևանք են բարբառային և օտարազգի, առանձնապես ուսերենի արտասանությունների:

1988 թ. լույս տեսավ Ա. Սաչատրյանի «Ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանություն» մենագրությունը: Հեղինակը երկար տարիներ զբաղվել է ժամանակակից հայերենի հնչյունային, հնչույթային համակարգի ուսումնասիրությամբ, կատարել է լաբորատոր փորձարկումներ, որի արդյունքն է այս մենագրությունը: Աշխատության հիմնական դրույթները ավելի ընդարձակ տպագրվել են դեռ 1979 թ. ԳԱ լեզվի ինստիտուտի հրատարակած «Ժամանակակից հայոց լեզվի» «Հնչյունաբանություն» բաժնում:

Աշխատության առաջին գլուխը հնչյունաբանության ընդհանուր հարցեր է արծարծում՝ հնչյունաբանությունը, նրա խնդիրները, նպատակները, արտասանական գործարանները, հնչույթ և հնչյուն ըմբռնումները, հնչույթների դասակարգման սկզբունքները, ձայնավորների ու բաղաձայնների զանազան դասակարգումները և այլն: Այնուհետև անցնելով իր ուսումնասիրության բուն նյութին՝ հայերենի հնչույթային համակարգի քննությանը, ներկայացնում է գրական արևելահայերենի ձայնավորների և բաղաձայնների գիտական քննությանը: Այնուհետև հեղինակը նկարագրում է հայերենի հնչույթների (ձայնավոր և բաղաձայն) տարբերակիչ հատկանիշները՝ հիմնական, լրացական, բաղաձայնների շնչեղացում և ոչ շնչեղացում՝ խուլ շնչեղ հպականներ, ձայնեղ շնչեղ հպականներ: Վերջին գլխում նկարագրված են հայերենի հնչույթների ֆիզիկական արտաբերումը, արտաբերման գործարանները: Այնուհետև նկարագրվում է հայերենի արտասանվածքի տրոհումը, վանկը, բառային շեշտը:

Այս մենագրությունը, անշուշտ, ամփոփում է հայերենի հնչյունային-հնչույթային համակարգի մասին եղած կարծիքները՝ դրանով իսկ դառնալով այդ բնագավառի վերջին գիտական ուսումնասիրությունը: Հեղինակը շատ հարցերում հակադրվում է հայերենագիտության մեջ ընդունված այս կամ այն կարծիքին, ելնելով լաբորատոր իր փորձերից և ուսումնասիրությունից՝ նոր խոսք ասում: Այսպես, օրինակ, նշելով, որ հայ լեզվաբանները կիսաշփականները ներկայացնում են որպես բարդ բաղաձայններ, գրում է, թե այդ հնչյունները

«ոչ թե բաղկացած են մեկ պայթականից և մեկ չփականից, որին երկու ղեպքում (ց, չ) միանում է նաև հագագը, այլ այնպիսի հնչյուններ են, որոնց կազմավորման եղանակը տարբերվում է թե՛ պայթականներից, թե՛ չփականներից՝ ունենալով ընդհանուր գծեր երկուսի հետ էլ»: Գրանք միահնչյուն, պարզ միավորներ են, որ վկայում են փորձառական տվյալները: Լեզվաբաններն այդ հնչյունները (ձ, ծ, Ջ, ճ, փ, ֆ, ք, ց, չ) համարելով բարդ՝ կազմավորման բարդութունը նույնացնում են հնչյունների գումարին: Հեղինակը այդ բաղաձայնների պարզ հնչյուն լինելն ապացուցում է նրանով, որ դրանք՝ ձ-ն, ծ-ն, ց-ն և մյուս բարդ կոչվածները, բաղադրիչների չեն բաժանվում (կացին, ոչ կաթին, կրտսեր, ոչ կրծսեր), այս կիսաչփականներն ու չնչեղ պայթականները արտաբերվում են մեկ ճիգով, լարումի թուլացումով: Արտաբերման տևողությունը աննշան տարբերություն ունեն չփականներից ու պայթականներից: Հեղինակի բացատրությունը սեպուհական – սեպհական – սեփական, չուառ – թշուառ, վեց – վաթսուն անցումների մասին այնքան էլ համոզիչ չեն: Գուցե անցյալում բարդ լինելով՝ Հիմա՞ են պարզ դարձել, բայց այդ ղեպքում ինչո՞ւ են Ջ, ձ, ք, փ տառերի դիմաց օտար լեզուներում գրում **Ж, З, К, Ф**: Անդրադառնալով ը ձայնավորին՝ գրում է, թե գաղտնավանկի ը-ն ձևակազմիչ է, իմաստի վրա չի ազդում: Փորձառական տվյալները չեն հաստատում, որ սպ, սփ, սկ, ստ, զբ, զգ, շտ կապակցություններում բառասկզբում ը է արտասանվում: Այս ղեպքում էլ հեղինակին պիտի հարցնենք՝ հապա ինչո՞ւ են ստինք, սպասք, սպունգ, սկիզբ, ստրուկ և այլն բառերը հոգնակիում **ներ** մասնիկն ստանում, եթե ը չունեն, միավանկ են, ուստի հոգնակիում պիտի **եր** ստանային: Այդ չի՞ նշանակում, որ դրանք ը ունեն և իբրև երկվանկանի բառեր **ներ**-ով են հոգնակիանում: Եվ, վերջապես, չէ՞ որ գաղտնավանկ ը-ով են տարբերվում իրարից վարդ (ծաղիկ) և վարդ (քո կամ այդ վարը), սարդ և սարդ (այդ սարը), կարդ և կարդ (քո կարը) և այլ գուգահեռ ձևեր: Այդ բառերը մեքենան էլ է տարբերում, այլ կերպ իմաստները կչփոթվեն: Հարկավոր է կանոն սահմանելիս նշել բացառությունները: Լեզուն հարահոս գետ է, ժամանակի ընթացքում փոփոխվում են նրա բառային, հնչյունական կազմը, քերականական ձևերը, բայց ասել, թե Աճառյանի, Աբեղյանի աշխատություններում նկարագրված հնչյունային համակարգը չի համապատասխանում այսօրվա միճակին, կարծում եմ ծայրահեղություն է: Առանձին փոփոխություններ դեռ համակարգի փոփոխություն չէ, ինչպես կարծում է հեղինակը:

Ա. Խաչատրյանի սույն աշխատությունը Հնչյունաբանություն ժամանակակից մակարդակով կատարված ուսումնասիրություն է: Ձայնավորների ու բաղաձայնների արտաբերման տեղի, եղանակի, որակի համակողմանի քննություն հետ տրված են նաև դրանց գործածություն հաճախականությունը, բերված են զանազան աղյուսակներ, գծապատկերներ, արտասանական գործարանների գծանկարներ, որոնք օգնում են ընթերցողին պարզ պատկերացնելու մեր լեզվի Հնչյունահնչույթային համակարգը:

ԲԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մ. Աբեղյանից հետո բառապաշարի մանրամասն ուսումնասիրություն կատարում են Հաջորդ սերնդի հայերենագետները՝ իրենց մենագրություններով: Դրանցից է Ա. Ա. Մուրվայյանը իր երկու աշխատություններով՝ «Հայոց լեզվի բառային կազմը» (1955 թ.) և «Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայակազմություն» (1959 թ.):

Առաջին գրքում հեղինակը ներկայացնում է գրական արևելահայերենում կատարված բառիմաստային փոփոխությունները՝ բառիմաստի լայնացում, նեղացում, բառային տեղաշարժեր, նոր բառեր: Ապա նկարագրված է արդի գրական լեզվի բառակազմությունը՝ ածանցում, բառաբարդում, հարադրություններ, դարձվածքներ. տեղեկություններ են տրվում ածանցների ծագման մասին:

Երկրորդ աշխատանքը բաղկացած է երկու մասից՝ դարձվածաբանություն ու բառակազմություն: Հանգամանորեն քննված են դարձվածները՝ դրանց հատկանիշները, տեսակները, ծագումը, աղբյուրները, ոճական կիրառությունները, բայակապակցությունները (հարադրություններ), դրանց տեսակները, կապը բայական համակարգի հետ, իմաստային դրսևորումները: Գրքի երկրորդ մասում նկարագրված է բայակազմությունը՝ բայարմատի կրկնությամբ, բայարմատի ու ածանցի համադրությամբ: Մուրվայյանի այս երկու աշխատություններն էլ արժեքավոր ուսումնասիրություններ են գրական աշխարհաբարի բառագանձի ուսումնասիրության բնագավառում:

Ուշադրության արժանի աշխատանք է Ս. Ա. Էլոյանի «Ածանցները ժամանակակից հայերենում» ուսումնասիրությունը՝ լույս տեսած 1963 թ.: Աշխատանքի առաջին գլխում հեղինակը ներկայացնում է ածանցների մասին հայ քերականագետների կարծիքները՝ սկսած

Թրակացու քերականության մեկնիչներից: Այնուհետև քննում է բառակազմական ու ձևաբանական մասնիկների, ինչպես և բայածանցների ու մյուս ածանցների տարբերությունները: Հեղինակը այն ճիշտ տեսակետն է պաշտպանում, թե բայածանցները (ացն, էցն, ցն, ատ, ոտ, կոտ, տ) ունեն թե՛ բառակազմական, թե՛ ձևաբանական արժեք: Նույնը կարելի է ասել նաև դերբայական վերջավորությունների մասին. բայական համակարգում դրանք վերջավորություններ են, իսկ բառային համակարգում՝ ածանցներ: Աշխատության երրորդ գլխում նկարագրվում է ածանցների առաջացումը բառիմաստի, քերականական ձևերի, նախդիրների իմաստների միազանման, արմատահնչյունների փոփոխման ճանապարհով: Բերվում են հունարան դպրոցի կողմից ստեղծված և փոխառյալ ածանցները: Չորրորդ գլուխը նվիրված է ածանցների դասակարգմանը ըստ տեղի, նշանակության, քերականական նշանակության, իմաստի:

Գրական հայերենի բառակազմի ուսումնասիրությունը զբաղվել են նաև էթ. Գ. Թումանյանը, որի գրչին է պատկանում «*Артикли в современном армянском языке*» (1963 թ.), Ն. Կ. Կուսիկյանը՝ իր «*Изменения в словарном составе литературного армянского языка современного периода*» (1964 թ.) աշխատությամբ: Գիտական արժեքներից բացի այս ուսումնասիրություններն ունեն նաև այն նշանակությունը, որ ռուս հասարակությունը ծանոթացնում են հայերենի բառակազմին:

Հայերենի հոմանիչների ուսումնասիրությունն է ներկայացնում Ա. Մ. Սուքիասյանի «Հայերենի հոմանիչները» աշխատությունը (1971 թ.): Սա ժամանակակից հայերենի հոմանիչների առաջին ծավալուն ուսումնասիրությունն է: Հեղինակը իր կազմած սովորահատոր «Հայոց լեզվի հոմանիչների բառարանի» (1967 թ.) հարուստ նյութի հիման վրա շարադրել է հայերենի հոմանիչների ուսմունքը՝ նկատի ունենալով նաև հոմանչության մասին հայ և օտար լեզվաբանների տեսական դրույթները:

Ինչպես ասվեց, այս աշխատությունը ամբողջական տեղեկություն է տալիս, թե ինչ է ասված քննության առարկա հարցի մասին հայ և օտար լեզվաբանական գրականության մեջ: Անցնելով բուն նյութին՝ հեղինակը մեկնաբանում է հոմանիչ տերմինը: Նշելով, որ դպրոցական դասագրքում շփոթել են հոմանիչ, համանիչ ու նույնանիչ տերմինները՝ նա առաջարկում է հոմանիչ տերմինը օգտագործել իբրև ընդհանուր անուն, որին իբրև ենթատեսակներ ընդունել նույնանիչն ու համանիչը: Նույնանիչներն այն բառերն են, որոնք նույն իմաստն են

արտահայտում, ինչպես՝ համեմատել և բաղդատել, օդանավ և սավառնակ, իսկ համանիչ՝ այն բառերը, որոնք արտահայտում են միմյանց մոտիկ իմաստներ, ինչպես՝ հեծնել և նստել, պայքարել – մարտնչել – կռվել, ձի – նծույզ – երիվար: Սա մի կողմից պարզություն մտքրեց տերմինների մեջ, մյուս կողմից՝ գործածություն մեջ դրեց անցյալում օգտագործված, բայց վերջին շրջանում հանիրավի գործածությունից հանված հոմանիչ տերմինը:

Գրքի հաջորդ էջերում հեղինակը մեկնաբանում է հոմանշություն չափանիշները, բնութագրում տեսակները, հոմանշական շարքերը, հիմնաբառը հոմանիշների շարքում, հոմանիշների շարքերը՝ նաև ըստ ձևաբանական և բառակազմական հատկանիշների: Ներկայացնում է հոմանիշների առաջացման աղբյուրները, քննում տերմինների հոմանշությունը, դարձվածաբանական հոմանիշները հայերենում, դրանց յուրահատկությունները:

Ա. Սուբիասյանի սույն աշխատությունը հոմանշության գրեթե սպառիչ քննումն է՝ կատարված լեզվաբանական գիտություն ժամանակակից մակարդակով:

1973 թ. լույս է տեսնում «Հայոց լեզվի զարգացումը խորհրդային շրջանում» ժողովածուն՝ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի նախաձեռնությամբ: Այստեղ ներկայացված են գրական արևելահայերենում կատարված փոփոխությունները:

1) Հնչյունաբանություն բնագավառում ներկայացված է Թերեզա Ղարազույցյանի հոդվածը՝ Հնչյունափոխական, ուղղագրական, ուղղախոսական փոփոխությունների մասին:

2) Բառապաշարի բնագավառում ներկայացված է բառապաշարի հարստացումը բառարարդման ու փոխառություն միջոցներով (հեղ. Հմ. Օհանյան) և ածանցման ու հապավումների միջոցով (հեղ. Ս. էլոյան): Տերմինաչինությունը բառապաշարի հարստացման հիմնական միջոցներից մեկն է, որի քննությունն է նվիրված Ռ. Իշխանյանի հոդվածը: Ներկայացնելով գրական արևելահայերենի տերմինաչինություն ընթացքը մինչև 70-ական թվականները՝ հեղինակը քննադատում է անհարկի փոխառությունների միտումը: Տերմինաչինության հարցը նա հրապարակեց առանձին գրքով, որը կներկայացվի քիչ հետո:

Մեր բառապաշարում կատարված բառիմաստային փոփոխություններին է վերաբերում Պ. Բեդիրյանի հոդվածը. փոփոխություններ, որոնք կապված են սոցիալ-պատմական տեղաշարժերի հետ: Նկարագրված են բառիմաստի փոփոխություն տեսակները (գուգորդ-

մամբ անցում, գործառական անցում, բառիմաստի ընդլայնում, նեղացում): Այնուհետև նա անցնում է իմաստափոխական և ձևաբանական տեղաշարժերին, նոր փոխառություններին, դարձվածքներին, թվում բառապաշարում առաջացած իմաստային նոր երանգները, իմաստային պատճենումները՝ կապված սոցիալ-քաղաքական տեղաշարժերի հետ: Նկարագրված է նաև արևելահայ գրական լեզվում տեղի ունեցած իմաստափոխությունների անցումը արևմտահայ գրական լեզու:

3) Քերականական կառույցում տեղի ունեցած փոփոխություններն են ուսումնասիրել Գ. Գարեգինյանը և Ռ. Հովհաննիսյանը: Գարեգինյանը ներկայացրել է գրական արևելահայերենում կատարված ձևաբանական փոփոխությունները: Առանձին-առանձին քննված են բայի սեռի ձևաբանական միջոցների, եղանակաժամանակային ձևվերի, գոյականի հոլովական համակարգում, դերանունների, ածականների, թվականների, մակբայների, կապերի ու շաղկապների համակարգերում նկատված փոփոխությունները: Իսկ Հովհաննիսյանը ներկայացրել է գրական արևելահայերենի շարահյուսական համակարգում կատարված փոփոխությունները: Նկարագրված են շարադասություն, հոլովների, դերանունների, կապերի կիրառական, խնդրառական տարբերությունները: Այս ժողովածուն արժեքավոր նյութ է տալիս ժամանակակից հայերենի տեսությունն ու պատմությունն ուսումնասիրողներին:

Երկար ժամանակ արևելահայ գական հայերենի ածանցման կաղապարների ուսումնասիրությամբ է զբաղվել Ս. Գալստյանը: Օգտագործելով կառուցվածքային լեզվաբանության մեթոդները, որոնք Աճառյանից ու Աբեղյանից հետո անտեսվել էին մեզանում, նա գրում է. «Գոյական հիմքերից ածական կազմող վերջածանցները ժամանակակից հայերենում» (1975 թ.) աշխատությունը, որտեղ նկարագրված են գոյականներից ածական կազմելու բոլոր հնարավոր կաղապարները: 1978 թ. լույս տեսավ նրա՝ ածանցմանը վերաբերող ավելի ծավալուն աշխատությունը՝ «Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում» խորագրով: Այստեղ արդեն ածանցումը ներկայացված է ավելի լայն ու խոր ընդգրկումով: Ներածական մասում ակնարկվում են ածանցներին վերաբերող ուսումնասիրությունները: Հեղինակը նշում է, որ ածանցումը քննվում է համաժամանակյա կտրվածքով, ապա ածանցը բնութագրում է իբրև բառակազմական ձևույթ, որն իր իմաստը հաղորդում է նոր բաղադրությանը: Չեն քննվում գրաբարից մնացած քարացած ձևերը, որոնք չունեն

բառակազմական արժեք: Միևնույն իմաստն ունեցող, բայց տարբեր խոսքի մաս կերտող ածանցները դիտվում են իբրև տարբեր ածանցներ, իսկ ձևային տարբերությունն առկայությունն ղեկավարում միևնույն խոսքիմասի սահմաններում՝ ածանցի տարբերակ:

Այնուհետև հեղինակը ներկայացնում է ածանցման կաղապարները՝ գոյականը նշանակելով N տառով, ածականը՝ A, բայր՝ V, մակբայր՝ M տառերով: Նախ տրված են բառաբարդման կաղապարները: Օրինակ՝ NN (ղարագլուխ), NV (գրագետ, սրտաբուխ), NA (գլխաբաց, անդնդախոր), AV (չարակամ, կարճատև), AN (ներբերանգ, ողջերթ), MV (հեռաձիգ, մշտաբուխ) և այլն: Ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ MM, NM, VA, AM, MN կառույցներ չեն լինում, որ ամենատարածված, արտադրողականները AN, NV, MV կաղապարներն են: Արդի Հայերենի բոլոր բարդությունները, անկախ բաղադրիչների թվից, երկանդամ կառույցներ են. նախատիպը կարող է լինել պարզ կամ բաղադրյալ: Միևնույն հիմքը չի կարող միաժամանակ և՛ նախածանց, և՛ վերջածանց ստանալ: Այսպես՝ **գրապահոց** բաղադրությունն ունի գր+պահ և գրապահ+ոց, ձեռնարկատիրությունը՝ ձեռն+արկ, ձեռնարկ+տեր, ձեռնարկատեր+ություն և այլն: Զևույթային մակարդակում նշված է ածանցավոր բարդության երեք խումբ՝ նախածանցով, վերջածանցով և վերջածանցով ու նախածանցով (անսահմանափակ, սահմանափակություն, անսահմանափակություն):

Այնուհետև վերևում չարադրված սկզբունքով քննվում են արդի Հայերենի նախածանցներն ու վերջածանցները այբբենական կարգով: Տրվում են հետևյալ տեղեկությունները՝ տվյալ ածանցով գործող կաղապարները, ածանցների բառակազմական նշանակությունը, նախատիպ հիմքերի և հիմքակազմության ընդհանուր առանձնահատկությունները, ածանցի կիրառության շրջանակները և այլն: Իբրև օրինակ, բերված են **ակա՛ն** ածանցով բարդությունների նախատիպերը, դրանցով կազմվող ածականների ցուցակը: Նախատիպ կարող են լինել արմատական ածականները (սովորական), վերջածանցավոր կազմությունները (հոգևորական), բարդ և բարդ ածանցավոր կազմությունները (գերակշռող, արտախոսակցական) և նախածանցավոր կազմությունները (դժբախտություն): Բերված է նեթակայական նախատիպով և **ակա՛ն** ածանցով կազմությունների ցուցակ: Մանրամասն տրված է, թե նախածանցներով ինչ խոսքի մաս կարող է կազմվել:

Աշխատության Հաջորդ էջերը ներկայացնում են արդի Հայերենի բայակազմության մի քանի առանձնահատկություններ: Նշվում է

բայերի երեք խումբ՝ ինքնուրույն գործածությունն չունեցող արմատներով, բայական նախատիպերից նախածանցների հավելումով և այլ խոսքի մասերի նախատիպերից բայական վերջածանցով կազմված բայեր: Աշխատությունների վերջին հարցը ածանցների հոմանչությունն է: Նույն խոսքի մասը կազմող ածանցները հոմանիչ են, բայց հոմանիչ կարող են լինել նաև յուրաքանչյուր խոսքի մասում եղած ածանցները ըստ բառակազմական նշանակությունների: Բերված են ածանցների հոմանչային լիակատար շարքերը:

Ս. Գալստյանի այս աշխատությունը ներկայացնում է արդի հայերենի ածանցման կառուցվածքային ամբողջական քննությունը:

Ժամանակակից հայերենի բայի կերպածանցներն է ուսումնասիրել Հ. Հակոբյանը: 1972 թ. «Բառարանագրություն և բառագիտության հարցեր» ժողովածուում տպագրվել է բազմապատկական ու սաստկական կերպածանցավոր կառույցների մասին հոդվածը, իսկ 1975 թ. «Հայոց լեզվի կառուցվածքը» ժողովածուում գրեթե նրա շարունակությունը՝ «Հայերենի բազմապատկական կերպածանցումը» խորագրով: Այդ նույն համարում լույս է տեսել Տ. Ավետիսյանի «Ժամանակակից հայերենի բառի կառուցվածքը»: Հեղինակը քննելով 60.000 բառ, սահմանել է հայերենի բառերի կաղապարներ: Կարևոր ու օգտակար է կառուցվածքային լեզվաբանության մեթոդով գրված այս աշխատանքը:

Բառապաշարի իմաստային բնագավառի ուսումնասիրության տեսակետից հետաքրքիր է համանունությունը, որի քննությամբ զբաղվել է Ռ. Շալունցը: Իր «Համանուն բառերը ժամանակակից հայերենում» ուսումնասիրությունը նախ ներկայացնում է համանունների մասին եղած կարծիքները, համանունության ըմբռնումը լեզվաբանության մեջ: Համանուն այն բառերն են, որոնք արտասանությամբ նույնն են, իսկ բառային կամ քերականական իմաստով՝ տարբեր: Համանունությունը հեղինակը քննում է համաժամանակյա կտրվածքով: Մեկնաբանվում են բազմիմաստության և համանունության տարբերությունները: Եթե նույն անունն ունեցող տվյալ բառերի միջև իմաստային կապ չկա, համանուն են, օրինակ, սեր՝ կաթի սեր և զգացմունք: Նկարագրված է համանունների կազմությունը՝ երկանդամ (համը՝ մունջ և դանդաղ), եռանդամ (ծիրանի՝ բոսորագույն – ծիրանի ծառ, արքայական պատմուճան), քառանդամ (հարկ՝ տուրք – չենքի հարկ – ճաշկերույթ): Հեղինակը դասակարգել է համանունները՝ բառային, քերականական և խոսք, բառաքերականական: Բերված են լրիվ և մասնակի համանունների, համանուն գոյականների,

բայերի, ածականների կաղապարները՝ բայ+ածական, գոյական+ածական և այլն: Շարունցի այս աշխատանքը հետաքրքիր է և նպատակ ունի յուրովսանն լրացնել բառիմաստի ուսումնասիրությունը: Շարունցը կազմել է նաև «Արդի հայերենի համանունների դպրոցական բառարան» (1980), որը շատ օգտակար է աշակերտի բառապաշարի հարստացման համար:

Գրական արևելահայերենի համանունների քննություն է կատարել նաև Ե. Գևորգյանը: 1983 թ. լույս է տեսել նրա աշխատությունը՝ «Բառաքերականական համանունները ժամանակակից հայերենում» խորագրով: Սա տարբերվում է նախորդից թե՛ ծավալով, թե՛ խորությամբ, թե՛ ընդգրկած հարցերով: Բնութագրված են բառաքերականական համանունները, նրանց հատկանիշները, ապա առանձին-առանձին քննվում են համանունների հնարավոր կառույցները՝ հոդերով (վրահն և վրան, կաթնատուհն կաթնատուն և այլն), գոյականական քերականական մասնիկներով (օպերային՝ ածական և օպերա գոյականի տրականը, սահմանում՝ սահմանել բայանունը և սահման գոյականի ներգոյականը և այլն), բայական մասնիկներով (հարգելիս՝ իմ հարգելի և համընթացական դերբայ, պատեր՝ պատ-ի հոգնակին և պատել-ի ըզձական անցյալ ժամանակի բայ և այլն): Աշխատանքն ունի հավելված, որտեղ տրված է բառաքերականական համանունների մասնակցող քերականական մասնիկների ու դրանց համանուն միավորների ամբողջական ցանկը: Օրինակ՝ միայն Ա-ի համար նշված է ինը իմաստ (հոգակապ, հոլովիչ, լծորդ, դիմային վերջավորություններ և այլն): Այս ցանկն էլ իր հերթին է բարձրացնում աշխատանքի օգտակարությունը գործակիցը: Ե. Գևորգյանի այս աշխատանքը արդի հայերենի բառաքերականական համանունների վերաբերյալ առայժմ միակ ուսումնասիրությունն է և սպասում է իր շարունակողին:

Արդի հայերենի դարձվածքների քննությունն է նվիրված Պ. Բեդիրյանի «Արդի հայերենի դարձվածաբանությունը» (1973 թ.): Այս ուսումնասիրությունը համար Բեդիրյանը հսկայական նյութ է հավաքել, որով կազմել է նաև դարձվածքների դպրոցական բառարան: Սա գրական արևելահայերենի դարձվածքների առաջին գիտական ուսումնասիրություններից է: Հայտնի է, թե դարձվածքները որքան կարևոր են լեզվի համար, որքան մեծ է դրանց տեսակարար կշիռը բառազանգում: Այս առումով էլ, թեկուզև, գնահատվում է սույն աշխատանքը: Հեղինակի հիշյալ բառարանը շատ կարևոր է աշակերտի բառապաշարի հարստացման համար: Գարձվածաբանությունը նվիրված այս աշխատանքում հայերենի բառազանգի տվյալ շերտը ներ-

կայացված է հիմնականում համաժամանակյա կտրվածքով, սակայն հաճախ հեղինակը դիմում է լեզվի պատմություններ՝ դարձվածքների զանազան հարցերը քննելով մեր լեզվի զարգացման այլ փուլերի հետ համեմատած: Ավելին, նա դարձվածքների ծագման, կազմության հարցերը քննելիս դիմում է նաև օտար լեզուների, որ, անշուշտ, բարձրացնում է գրքի արժեքը: Աշխատանքում քննվում են հայերենի դարձվածքները բառագիտական և շարահյուսական հիմունքներով: Պարզաբանվում են դրանց առաջացումը, ստուգաբանական մեկնություններ տրվում, բնութագրվում բնորոշ առանձնահատկությունները: Մանրամասն ներկայացված են բառի և դարձվածքի հարաբերությունները, հոդի, թվի, հոլովի, բայի սեռի քերականական կարգերը դարձվածքներում: Հեղինակը առանձին հարց է դարձրել դարձվածքների քննությունը շարահյուսության մակարդակում: Բնութագրվում են նախադասություն-դարձվածքները, սրանց տեսակները: Ուսումնասիրված են բայական, գոյականական, ածականական, թվականական, դերանվանական, մակբայական և կապային դարձվածքները, դրանց կազմության ձևերն ու միջոցները: Պ. Բեդիրյանի սույն աշխատությունը, որ ներկայացնում է հայերենի դարձվածքների ծագումնաբանական, իմաստային ու կառուցվածքային քննությունը, արժեքավոր է մեր բառագիտության մեջ՝ մանավանդ հեղինակի կազմած բառարանի առկայությամբ:

Լեզվաբանության մի այնպիսի կարևոր բնագավառ, ինչպիսին իմաստաբանությունն է, ժամանակակից հայերենի հետազոտություններում քիչ տեղ է զբաղեցնում: Մինչև հիմա չկա մենագրական մի ուսումնասիրություն, որ ներկայացնի մեր արմատների ու ածանցների իմաստային քննությունը: Այլ բնույթի են բացատրական, արմատական բառարանները, բառագիտական ուսումնասիրությունները: Այս պակասն է լրացնում Գ. Զահուկյանի աշխատությունը՝ «Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն» խորագրով (1989 թ.):

Գրքի ներածական մասում հեղինակը գիտելիք է տալիս ժամանակակից իմաստաբանական ուսմունքների, իր հետազոտություններից բխող համընդհանուր լեզվաբանական տեսության ու համընդհանուր լեզվական կաղապարների մասին: Իմաստաբանական հետազոտությունները հեղինակին բերել են այն եզրակացություն, որ լեզվի մեջ այս կամ այն որոշակի իմաստը կարող է արտահայտվել լեզվի տարրեր մակարդակներում, քերականական տարրեր կարգերում: Օրինակ՝ ժամանակի իմաստը կարող է արտահայտվել գոյա-

կանով (ժամ, շաբաթ, ամիս), կապերով (հետո, առաջ, նախքան), շահկապներով (մինչև որ, հենց որ), մակբայներով (արդեն, դեռ), դերբայներով (գրելու, գրելիս): Ընդհանուր առնչություններ կան իմաստային տարբեր կարգերի մեջ, օրինակ, տեղի կարգին հարաբերակից է ժամանակի կարգը (տան առաջ և զնալուց առաջ), թվի կարգին՝ հաճախականություն կարգը (հինգ, տասը և բազմիցս, շատ անգամ): Իմաստային առնչություն ունեն նույնիսկ հնչյունաբանությունն ու շարահյուսությունը, քանի որ երկուսում էլ կան տեղի իմաստներ: Այս դիտողություններից ելնելով՝ հեղինակը գտնում է, որ կարելի է առանձնացնել իմաստների որոշակի կարգեր՝ անկախ նրանից, թե իմաստային տվյալ կարգը լեզվի ո՞ր մակարդակում, քերականական ինչ կարգով է արտահայտվում, այդ առանձնացված կարգերի միջև գտնել ներքին կապերը, որոշել միասնական համակարգ:

Այնուհետև շարադրված է աշխատության բուն նյութը, որ արտահայտված է երկու բաժնով՝ արմատագիտության և բառակազմություն: Իբրև հավելված, գրքին կցված են բառարմատների և նախածանցների, արմատական բայերի, ածականների և վերջածանցների ցուցակներ:

Անդրադառնալով ժամանակակից հայերենի արմատների առանձնացման սկզբունքներին՝ Զահուկյանը նշում է, որ արմատացուցակում տեղ չեն գտել հապավումները, նեղ բարբառային ու մասնագիտական բառերը, ակնհայտ հնարանությունները, հազվադեպ հանդիպող բուսանունները, հին ամսանունները, հատուկ անունները և ժողովուրդների անունները (հայ, ռուս): Ժողովրդախոսակցական բառերը տեղ են գտել ընտրությունքով. բառային տարբերակներից բերված են տարածվածները, լիակատար համանունները՝ մեկ անգամ, նոր փոխառություններից այն բառերը, որոնց ածանցական մասը հայերի կողմից գիտակցվում է (արիատուկրատ, էլեկտր):

Այնուհետև ամենայն մանրամասնությամբ տրվում են ժամանակակից հայերենի արմատահիմքի կաղապարները, տարբերը՝ աճականներ, արմատակազմիչներ: Հեղինակը տարբերում է բառերի պարզ կամ մենիմուլթ և բաղադրյալ կամ բազմիմուլթ կազմություններ: Մենիմուլթն արտահայտում է որևէ կարգի (տերմինի) իմաստ, ինչպես՝ կախ(ել), գեղչ(ել), կիտ(ել), ճկ(ել), բաղկ(անալ) և այլն, իսկ բազմիմուլթը՝ տարբեր կարգերի պատկանող մեկից ավել եզրերի (տերմինների) իմաստներ, ինչպես՝ ընտր(ել), ջոկ(ել), օժտ(ել) և այլն: Այս ընդհանուր բնութագրումից հետո տրվում են բայարմատների

իմաստային բնութագրումները: Բայարմատների ցանկում տեղ են գտել այն բայերը, որոնց վերջավորություններին և հիմքակազմ տարրերին նախորդող մասը գիտակցվում է իբրև անվերլուծելի տարր՝ անկախ պատմականորեն վերլուծելի լինելուց (բամբասել), բերված են այն կրկնավորները, որոնց համապատասխան ոչ կրկնավորը չկա (արծարծել), այն կրավորականները, որոնց առանց վ-ի ձևերը չկան, ունեցածներն էլ իմաստային տարբերություն երևան չեն հանում (բնակվել, հարձակվել): Արմատական բայերի ցանկը այլ խոսքի մասերի հետ համեմատելով՝ հեղինակը եզրակացնում է. չուրջ 300 բայարմատ գործածվում են նաև իբրև բայանուն գոյական, բայական և ածականական բայարմատները (խոնարհ-ել, վայել-ել, բեր-ել) մեկուկես հարյուրի են հասնում, բուն ածական արմատները ան ածանց չեն առնում, մինչդեռ բայարմատներն ու գոյական արմատներն առնում են: Բայարմատն իբրև ինքնուրույն միավոր շատ դեպքում անորսալի է, բուն արմատական բայերը ածանցներից անկախ, քարացած ձևով գործածական չեն:

Այնտեղից հաջորդ հարցը արմատական ածականների իմաստաբանությունն է: Առանց նորագույն փոխառությունների՝ արմատական ածականները կազմում են 566 միավոր: Ածականները ներկայացված են երկու խմբով՝ առաջնային, որոնք փոխկաղապարման արդյունք չեն, ինչպես՝ քաղցր, մեծ, կանաչ և այլն, և երկրորդային, որոնք բայական բառակապակցությունների փոխկաղապարման արդյունք են, ինչպես՝ բերքատու ծառ, օժանդակ զորք, այսինքն ծառ, որ բերք է տալիս – բերք տվող – բերքատու, զորք, որ օժանդակում է – օժանդակող – օժանդակ զորք և այլն:

Այնուհետև տրված է արմատական մակբայների իմաստային քրննությունը: Մակբայական արմատները քիչ են. ընդամենը 48 միավոր, մինչդեռ բայարմատները 1185 միավոր են, իսկ ածական արմատները՝ 566: Բերված են մենիմույթ (վաղ, դեռ, արդեն) և բազմիմույթ կամ երկիմույթ (առաջ, մոտ, հետո) մակբայները: Անդրադառնալով կապերին, որ հեղինակը վերանվանում է աղիիրներ, և շղկապների արմատների իմաստային քննությունը՝ տալիս է դրանց ընդհանուր բնութագիրը՝ կապեր համարելով նաև դրանց հոլովված ձևերը (միջից, վրայով, կողքին): Շղկապների ցանկը կազմում են 27 համադասական (հեղինակն անվանում է համակապ) և 53 ստորադասական (հեղինակի անվանումով՝ ստորակապ) շղկապները:

Հաջորդ հարցը արմատական գոյականների իմաստային վերլուծությունն է: Ընդունելով, որ արմատի առաջնային իմաստը տվյալ

խոսքի մասի իմաստն է ընդհանրապես, իսկ երկրորդայինը այն, որ ձեռք է բերել փոխկաղապարման միջոցով, հեղինակը գրում է, թե իբր գոյականները միայն երկրորդային իմաստ ունեն, նրանց իմաստները կարելի է մեկնաբանել միայն որպես ածականական կամ բայական իմաստների փոխկաղապարման հետևանք: Գոյականներն ունեն լրացուցիչ իմաստ: Առանձնացված են վերացական և թանձրացական գոյական արմատները, որոնք բաշխված են հետևյալ խմբերի՝ անօրգանական աշխարհին վերաբերող անուններ, բուսանուններ, կենդանական աշխարհին և հասարակական կյանքին վերաբերող անուններ: Այնուհետև տրվում է արմատական դերանունների իմաստային վերլուծությունը:

Աշխատանքի երկրորդ բաժինը, ինչպես վերևում ասվեց, կոչվում է «Բառակազմություն»: Այստեղ ներկայացված են ածանցների իմաստային ու գործառական տեսակները, նրանցով կազմվող տարասեռ ու համասեռ կաղապարները: Առանձին-առանձին ներկայացված են բայական, գոյականական, ածականական, թվականական, մակբայական, դերանվանական և օտարազգի բառերի հիմքերից կազմված կաղապարները՝ դարձյալ համասեռ և տարասեռ: Հաշվումները հեղինակին բերում են այն եզրակացություն, որ բառը երեքից շատ համասեռ ածանց չի ունենում, ինչպես և տարասեռ առաջնային ածանցավոր կաղապարները: Երկրորդային ածականները կարող են ունենալ երկուսից ավելի տարասեռ ածանցներ: Բառերը վեց ածանցից ավելի չեն ունենում: Առավել գործածական են ան նախաձանցը, ություն, ական, ային, աբար, պես, որեն վերջածանցները: Նշվում են վերլուծական և համադրական բարդությունների տարբերությունները: Համադրական ստորադասական բարդությունները երկու բաղադրիչ են ունենում, երեք քչերն ունեն (ազգագրագետ, հեռագրասյուն), համադրական բարդությունները շատ կարող են ունենալ (արդյունաբերական-գյուղատնտեսական):

Գ. Զահուկյանի այս աշխատությունը ներկայացնում է ժամանակակից Հայերենի բառերի իմաստային ու կառուցվածքային քննությունը և կարևոր, արժեքավոր ներդրում է արդի Հայերենագիտության մեջ:

Գրական արևելահայերենի հնչյունային ու բառային համակարգի ուսումնասիրությունների արդյունքների մի տեսակ ամփոփումն է Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի հրատարակած «Ժամանակակից Հայոց լեզու» եռահատորի առաջին հատորը (1979 թ.): Հնչյունաբանություն բաժինը շարադրել է Ա. Սաչատրյանը: Սա նրա՝ վերևում

ներկայացված մենագրությունն ընդարձակ շարադրանքն է, ուստի չկրկնենք ասվածը: Հնչյունափոխության բաժինը (Ժառանգորդական և փոխազդեցական) գրել է Վ. Առաքելյանը: Այս մասին էլ խոսվել է Առաքելյանի «Ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանություն» աշխատության կապակցությամբ: Մենագրության բառագիտության բաժինը գրել է Ս. էլոյանը: Քննված են գրական արևելահայերենի իմաստաբանության (բառիմաստի փոփոխություններ, ժամանակակից հայերենի բառապաշարի դասակարգում և այլն), բառակազմության (հարադրական, համադրական բարդություններ, հապավումներ և ածանցում) հարցերը: Վիճաբանության տեղիք են տալիս բաղաձայնների դիրքային արտասանությունների մասին հեղինակի բնութագիրը, փոխառյալ ածանցների բերված կազմը, առանձնապես իջ, ուլիջ, ուլնա ածանցների օրինականացումը Սմբատիչ, Գուրգենովնա և նման ձևերում, որոնք խորթ են հայերենին:

Շնորհակալ գործ է կատարել լեզվի ինստիտուտի գիտական աշխատող Ռ. Թոխմախյանը՝ առաջին անգամ փորձառական տվյալներով քննելով արդի հայերենի բառային շեշտը: Նա պարզել է բառային շեշտի բնույթը, քննել ինտենսիվության, տևողության, հաճախականության հարցերը: Դա ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի շեշտադրության մի ամբողջական ուսումնասիրություն է՝ նորագույն տվյալներով: Լույս է տեսել 1975 թ. («Լեզվի և ոճի հարցեր», № 3):

Տերմինները լեզվի բառապաշարի մի զգալի մասն են կազմում: Ուստի տերմինաչինությունը միշտ էլ եղել է լեզվաբանների հետաքրքրության առարկան: Սակայն մեզանում այդ հիմնահարցը արժարժվել է միայն առանձին հոդվածներում, այն էլ բանավիճային կարգով: Ուստի ողջունելի է, որ 70-ական թվականներից հայ լեզվաբաններն սկսել են զբաղվել հայերենի տերմիններով:

Այս թեմայով զբաղվող Լ. Ղազանչյանն ուսումնասիրել է հայերեն լեզվաբանական տերմինները: 1977 թ. լույս է տեսել նրա «Հայերեն լեզվաբանական տերմինների համակարգային-կառուցվածքային վերլուծություն» աշխատությունը («Լեզվի և ոճի հարցեր», № 4): Այս հետաքրքիր աշխատանքում նախ արժարժված են տերմինաբանության տեսության ընդհանուր հարցեր, ապա կատարված է հայ լեզվաբանության տերմինների համակարգային ու իմաստաբանական վերլուծություն, տրված են լեզվաբանական տերմինների կառուցվածքային կաղապարները:

1978 թ. լույս է տեսնում էդ. Աղայանի «Տերմինաբանություն» գրքույկը, որտեղ նա շարադրում է տերմինի տեսությունը, տալիս

դրա լեզվաբանական բնութագիրը, ներկայացնում տերմինաստեղծման վիճակը, փոխառյալ տերմինների կարգը, քննադատում մաքրամոլությունն ու օտարամոլությունը:

Տերմինաբանություն հարցերով զբաղվել է նաև Ռ. Իշխանյանը: 1981 թ. լույս է տեսնում նրա «Ակնարկ հայերենի տերմինաչինություն» գրքույկը: Ներածական մասում տեղեկություններ են տրվում հայերենի տերմինաչինություն միտումների ու ընթացքի մասին՝ սկըսած Աստվածաչնչից մինչև մեր օրերը: Գնահատվում են ստեղծված տերմինաբանական բառարանները (Գր. Գյուրջյան, Մ. Աբեղյան, Վ. Արծրունի, Ստ. Մալխասյան, Ա. Տոնյան, Թ. Ավդալբեգյան, Հ. Բարսեղյան և ուրիշներ): Անդրադառնալով Հայրենական պատերազմի տարիներին ստեղծված տերմիններին՝ Հեղինակը գնահատում է Հաջող տերմինները՝ ականանետ, ինքնագնաց, դիտանցք, կրակահերթ, հրազեն և այլն, որոնց ստեղծմանը մեծ մասնակցություն է ունեցել, իմ կարծիքով, Գ. Սևակը: Քննադատված են տերմինների անտեղի փոխառություն, օտարաբանություն միտումները: Ներկայացված են 60-ական թվականների բանավեճերը տերմինաչինություն շուրջ: Իրավացիորեն քննադատված է ազգային մտածողություն չունեցող Պ. Նազարյանի, Ա. Ոսկերչյանի պայքարը օտարազգի բառերի ու տերմինների առաջ հայերենի դռներն անարգել բաց անելու, հայերեն տերմիններ չստեղծելու համար: Սրանք նացիոնալիստ էին անվանում հայերենի մաքրություն, անաղարտություն մասին հոգացող գիտնականներին:

Այնուհետև ներկայացված են բառօգտագործման տեղաշարժերը արդի գրական արևելահայերենում, նորակազմությունները, փոխառությունները, բառապատճենումները: Համեմատելով «Մշակի» և այսօրվա տերմինագործածությունը՝ Իշխանյանը ցույց է տալիս, թե որքան է մեր լեզուն զուլվել օտարաբանություններից: Բավական է հիշել, օրինակ, որ «Մշակի» գործածած տելեֆոն, մարշրուտ, ամնիստիա, գարանտիա, յաչչիկ, գազետ, չայ և հազարավոր նման բառեր այսօր փոխարինված են հայերեն բառերով: Այսօր ընդունված սկզբունք է՝ տերմիններ ստեղծել որքան հնարավոր է հայերենի բառակազմական օրենքներով, փոխառնել ծայրահեղ դեպքում, երբ համանիշ չունենք և նորը կազմելու դեպքում աղավաղվում է բառի, տերմինի իմաստը: Որոշ ծայրահեղություններով հանդերձ, որոնք երբեմն արդարացի են, Իշխանյանը պաշտպանում է ինքնահաստատված սկզբունքը, այսինքն տերմիններն ստեղծել որքան կարելի է հայերենի միջոցներով, որի կողմնակիցներն են էդ. Աղայանը, Գ. Սևակը, Ս. Աբրահամյանը, Հ. Բարսեղյանը և ուրիշներ:

Լեզվի մեջ ամենից շատ փոփոխություն է ենթակա բառային կազմը՝ կապված հասարակական-քաղաքական, գիտատեխնիկական տեղաշարժերի հետ, ուստի բնական է այն մեծ հետաքրքրությունը, որ կա լեզվաբանության մեջ բառապաշարի նկատմամբ: Արդի հայերենի բառապաշարն ուսումնասիրել է նաև Հմ. Օհանյանը:

1982 թ. լույս է տեսնում Հմ. Օհանյանի «Ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարը և նրա հարստացման միջոցները» ուսումնասիրությունը, որը բաղկացած է երեք մասից՝ առանձին ենթագլուխներով: Ներածությունը ակնարկ է հայերենի բառապաշարին վերաբերող ուսումնասիրությունների մասին: Արժեքավորված են Մ. Աբեղյանի, Հր. Աճառյանի, Գ. Սևակի, Արմ. Մուրվայյանի, Ս. Ղազարյանի, Էդ. Աղայանի, Գ. Զահուկյանի աշխատանքները լեզվի բառապաշարի վերաբերյալ: Այստեղ ակնարկված են նաև արդի հայերենում տեղ գտած անհաջող նորակազմությունները, ինչպես՝ քաշած (փոխ.՝ աճը), անասնագոմ (փոխ.՝ գոմ), մերկասառույց (փոխ.՝ սառցակալած), ձնաբուք (փոխ.՝ բուք), ներքնաշապիկ (փոխ.՝ շապիկ), ավտոներթևեկող (փոխ.՝ ավտոուղևոր) և այլն:

Առաջին մասում տրված է ժամանակակից հայերենի բառապաշարի դասակարգումը. բառերի տեսակներն ըստ գործածության հաճախականության՝ գործուն բառեր (անձնական, ցուցական դերանուններ, ընտանիքի, մարդու մարմնի անդամների, տարվա եղանակների, ժամանակի միավորների և այլ բնագավառի անուններ), ոչ գործուն անուններ (հնացած բառեր՝ վարժապետ, պարեգոտ, լեռո, աշխարհաբանդ, Էանայ, եղերամայր, հարցավոր, մորթանոց, դշխոյական և այլն) և անուններ, որոնք սովորական գործածություն ունեն, ինչպես՝ թեյնիկ, ջահ, չնչափող, ազդր, հյուիթ, հանդերձապահարան, էժան, դաստիարակել, սանրվել և այլն: Այնուհետև բառապաշարը ներկայացված է ըստ ոճերի՝ գեղարվեստական, ժողովրդախոսակցական, գիտական, վարչագործարարական, հրապարակախոսական: Բնութագրված է գրքային ու բարբառային ձևերի գործածությունը գեղարվեստական գրականության մեջ: Երկրորդ մասն ածանցման և բառաբարդման միջոցներով բառապաշարի հարստացման մասին է: Թվարկված են բարդություն և ածանցների տեսակները, նրանցով կազմված նոր բառերը խորհրդային տարիներին: Ապա հեղինակը դասակարգել է նորակազմ բառերը՝ ըստ գործածության հիմնական ոլորտների, ներկայացրել բազմաբաղադրիչ, օտար բաղադրիչներով (ազրո, ավիո, մոտո, ֆոտո, գազ, էլեկտր և այլն) և գործուն բառակազմական բաղադրիչներով բառերը: Երրորդ մասը փոխառություն-

ների միջոցով բառապաշարի հարստացման մասին է: Փոխառյալ բառերը դասակարգված են ըստ գործածության հիմնական բնագավառների՝ հասարակական-քաղաքական, ժողովրդական տնտեսության, գիտության ու տեխնիկայի, ռազմական, մարզական, դիվանագիտական, արվեստի ու գրականության, կենցաղի և այլն: Ապա փոխառությունները դասակարգված են ըստ նրանց ազգային համարժեքների առկայության, այսինքն փոխառություններ, որոնց ընդունման ժամանակ հայերենում նրանց համարժեքը չի եղել, և փոխառություններ, որոնց ընդունման ժամանակ հայերենում եղել են համապատասխան հայերեն բառեր: Աշխատության վերջում բնութագրվում են գործուն և ոչ գործուն փոխառությունները, ուսերենի նմանակությամբ կազմված բառերը, բառակապակցությունները, ոճերը ըստ բնագավառների՝ հասարակական-քաղաքական, ռազմական, գյուղատնտեսական, գիտատեխնիկական, մարզական, հաղորդակցության և այլն:

Հայերենի բառագանձի ուսումնասիրությամբ երկար տարիներ զբաղվել է էդ. Աղայանը: Դրա արդյունքն են նրա բառագիտական ուսումնասիրությունները, «Արդի հայերենի բացատրական բառարանի» երկհատորյակը: 1984 թ. հրատարակեց մի նոր մենագրություն՝ «Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն» խորագրով: «Այս աշխատությունը, - գրում է Աղայանը «Երկու խոսքում», - հեղինակի երկար տարիների բառագիտական հետազոտությունների արդյունքների ամփոփումն է» (էջ 3), որ ներկայացնում է արդի հայերենի բառապաշարի քննությունը:

Աշխատության առաջին գլխում ընդհանուր գիտելիք է տրվում բառագիտություն առարկայի, բառի սահմանման, ձևի և բառաձևերի մասին: Նշելով բառի հատկանիշները՝ նյութականորեն ձևավորվածությունը, իմաստային կողմը, ինքնակա միավոր լինելը, իբրև նախադասության անդամ հանդես գալը, արտասանական միասնությունը՝ տալիս է հետևյալ սահմանումը. «Բառ է այն հնչույթը կամ հնչույթախումբը, որն ունի բառային իմաստ, անկախ, ինքնուրույն գոյություն ու գործածություն (չարահյուսական միավորի դերով) և բառային շեշտ» (էջ 13): Բառերը բաժանում է երկու խմբի՝ լիիմաստ (նյութական իմաստ ունեցող) և թերիմաստ (նյութական իմաստ չունեցող (կապ, շաղկապ և այլն): Բառի ձևը նրա բառարանային ձևն է, այն հնչյունները, ավելի ճիշտ՝ հնչյունների այն կապակցությունը, որով արտահայտվում է բառը (գիրք, տուն, փողոց և այլն), իսկ նրա քերականական ձևափոխությունները՝ բառաձևեր (տներ, գրքից, փո-

դոցում, գրքեր, տանը, փողոցից և այլն): Մեկնաբանվում է բառի անվանողական դերը, որ է հասկացությունների անվանումը ընդհանրապես, ասենք՝ մայրաքաղաք, ծառ, գիրք, գրիչ և այլն, իսկ երբ այդ անվանումը վերաբերում է կոնկրետ այս կամ այն առարկային, գործ ունենք բառի վերաբերության հետ, ինչպես՝ Երևանի փողոցները, խնձորի ծառը, այս գիրքը, աշակերտի գրիչը և այլն (2-րդ գլուխ): Շարունակելով բառիմաստային քննությունը՝ այս գլխում մեկնաբանում է բնիմաստը (նախնական իմաստը) և ներքին ձևը՝ այն իմաստները, որոնք կազմում են տվյալ բառը (օրինակ՝ **գանգրահեր** բառի ներքին ձևերն են **գանգուր** և **հեր** բաղադրիչների իմաստները): Սակայն բառի իմաստը այդ բաղադրիչների իմաստների մեխանիկական գումարը չէ. **գանգրահեր** չի նշանակում **գանգուր** և **հեր**, այլ՝ **գանգուր հեր ունեցող, սեղանատուն** չի նշանակում **սեղան** և **տուն**, այլ՝ **ճաշասենյակ**: Յուրաքանչյուր բառ ունի ընդհանուր, չեզոք իմաստ, ինչպես՝ **ծիծաղ, խոզ, օձ** և այլն, և մասնավոր, վերաբերմունքային իմաստ, ինչպես՝ **քրքիջ, հոհոց, խոզ մարդ, օձ բնավորություն** և այլն, քերականական իմաստ, բազմիմաստություն, փոխաբերական իմաստ, փոխանվանական իմաստ, համըմբռնում (մի բաժակ խմել, գյուղը նրան ճանաչում է, ամբողջ Տերյանը կարդացել է և այլն): Այնուհետև բնութագրված են համանունները, հոմանիչները, հականիչները: Աշխատության երրորդ գլուխը իմաստափոխության մասին է: Ներկայացնում է գրական աշխարհագրի իմաստափոխություններն ըստ հետևյալ հիմունքների՝ նմանության գույգորդումով (գլուխ-ի նմանությամբ սոխի, կաղամբի, նաև՝ սարի, գրքի գլուխ), կցորդություն (համար և հյուրանոցի համար), գործառական (թե՛ ինքնաթիռի և թռչունի, դեղ՝ խոտ, բուժիչ խոտ, բուժիչ միջոց), հոմանիչների տարբերակմամբ (կեր՝ առհասարակ, թե՛ մարդկանց, թե՛ անասունների, ուտելիք՝ միայն մարդկանց), զգացական, վերաբերմունքային (թաթ, ոսմիկ և այլ բառերի իմաստափոխություն), թյուրըմբռնման հետևանքով (ճրագալույց – ճրագալուս, էգուց բառով էգնահողը դարձել է ինքնահող, ակնակապիճը՝ ակնակապիչ), հատուկ անունների հասարակացում (Վոլտա-ն՝ վոլտ, Հուդա-ն՝ հուդա), գիտակցական միջամտությամբ (ղիրեկտոր, ռեկտոր, ուսմբ բառերի գործառական ընդարձակումը), բաղադրկության հետևանքով (մեղանչել՝ «մեղք գործել», բայց գործածում են նաև խղճալ-ու իմաստով, մեղք քավել-ու բաղադրկությամբ), պատճենումով (ամբարձիչը (ոուսերեն ПОДАЪЕМНИК) պատճենումով կոչեցին կոունկ), բառի ձևափոխումներով (համարել – համրել, կոտրել – կտրել – կոտորել և

այլն), բառակազմության հետևանքով (ղեղձան – ղեղձանիկ, նուռն – նոռակ), քերականական միջոցով (կաթնով, հատված): Այնուհետև հեղինակը մեկնաբանում է իմաստափոխությունից տեսակները ըստ իմաստային զարգացման արդյունքի (ծաղիկ՝ բույս և հիվանդություն, մատ՝ ձեռքի և խաղողի): Թվարկվում են բառիմաստի ընդլայնում, նեղացում, բևեռացում, իմաստների փոխհաջորդում:

Աշխատությունից չորրորդ գլուխը նվիրված է ժամանակակից հայերենի բառապաշարի քննությունը: Համառոտ պատմական ակնարկից հետո ներկայացնում է մեր բառապաշարի ծագումնաբանական դասակարգությունը՝ համահայկական, համագրական (ծաղկավառ, շոշափել, փրփոսփա, գանգրահեր և այլն), միջին հայերենյան (մանչ, խաթուն, ելակ, աղեկ և այլն), նոր գրական (օղանավ, ծաղկաբույր, հաճանավ և այլն), մասնավոր գրական (ծրագիր – հայտագիր, պաղպաղակ – սառնանուշ), աշխարհաբարյան (մատղաչ, ճգմել, մուգ և այլն), հին՝ գրաբարյան (կորուսիչ, ծիծաղախիտ և այլն), բարբառային (չմուշկ, գետնանուշ, սելավ, էտել, չոբան և այլն): Հաջորդ էջերում նկարագրվում է մեր բառապաշարի համաժամանակյա դասակարգումը՝ ըստ գործածականության՝ հնացած բառեր, նոր բառեր, հին բառեր, ըստ գործառական դասակարգման՝ տերմինաբանություն, բանաստեղծական մասնաչերտ: Բերված է բառապաշարի հասարակական դասակարգումը իր մասնաչերտերով՝ ժողովրդախոսակցական, արևմտահայերեն, բարբառային, մանկական լեզվի, ժարգոնային, գոհակարանական, բառապաշարի ներլեզվական դասակարգումը՝ իր տարբերակներով (փոխաստեղական, տարբաղադրիչ համանիչներ, հոգակապային, հնչյունափոխական, տարահիմք տարբերակներ, հարադրություններ ու կցականներ, հավելադրական բարդություններ, կեղծ գրական բառեր, ձևաբանական ուղղագրական-ուղղախոսական տարբերակներ և այլ ազատ տարբերակներ:

Հինգերորդ գլուխը մեր բառապաշարի զարգացման, հարստացման մասին է: Այստեղ բերված են նոր բառերը, նորաբանությունները (տնկարկ, ծերատել, խաղավար և այլն), նորակազմ բառերը (առերեսում, հատույթ ձայնադարան և այլն), ներքին փոխառությունները (ռումբ, ական, մրմուռ, մարմանդ, կոանայ, պոռչ և այլն), արտաքին փոխառությունները (պոեմ, բալլադ, զագս և այլն): Անդրադառնալով մեր բառապաշարի կատարելագործման հարցին՝ հեղինակը ներկայացնում է ներքին տեղաշարժերը՝ բառերի տերմինացում, տերմինի բառացում, ժողովրդախոսակցական և բարբառային բառերի գրականացում, բառերի հնացում, գործունացում: Ապա քննում է բառա-

պաշարի իմաստարանական զարգացումը: Բերված է 15 բառ, որոնց համար Մալխասյանցի բառարանում տրված է 224 նշանակություն, իսկ նոր բառարանում՝ 491 նշանակություն: Մեկնաբանված են բառերի հնացման պատճառները, պատմաբառերը, հնաբանությունների տեսակները՝ ձևական-ձևաբանական, բաղադրական, բառային, իմաստաբանական: Այս գլխի վերջում քննվում են բառապաշարում եղած գրաբարաբանությունները (սոքա, դոքա, նոքա, խնդրո առարկա և այլն):

Վեցերորդ գլուխը նվիրված է գրական արևելահայերենի բառակազմության քննությանը: Բնութագրվում են ձևույթները, բառերի կազմության տեսակները՝ վերլուծական և համադրական, բաղադրությունները՝ բաղադրական հիմքեր, հոդակապ, բարդություններ, ածանցում և հապավական բարդություններ:

Հաջորդ գլուխը (7-րդ) վերնագրված է «Տերմինագիտություն»: Ինչպես արդեն նշել ենք, սա տերմինաբանության տեսական քննություն է: Մեկնաբանված են տերմինաբանությունն ու տերմինաչինությունը, տերմինահամակարգերը, բառի ու տերմինի տարբերությունը, տերմինաբանական ստորակարգությունը, տերմինային համակարգայնությունը, տերմինի կառուցվածքն ու գործածությունը, տերմինային համանշտությունը, բազմիմաստությունը և համանունությունը:

Վերջին՝ 8-րդ գլխում բնութագրվում են բառարանագրությունն ու բառարանագիտությունը, բառարանների տեսակները:

Էդ. Աղայանի այս մենագրությունը ներկայացնում է ընդհանուր բառագիտության և մասնավորապես արդի հայերենի բառապաշարի տեսությունը: Հեղինակի առաջադրած բառագիտական տեսական հիմունքները մեծապես կօգնեն մեր լեզվի բառապաշարի հետագա ուսումնասիրողներին:

Հայերենի բառապաշարի ուսումնասիրությամբ շատ է զբաղվել նաև Ալեքսանդր Մարգարյանը: Նրա գրչին են պատկանում հայերենի հարադրավոր բարդություններին, բաղճյուսականներին, հարանուններին ու հականիշներին վերաբերող աշխատությունները: «Հայերենի բաղճյուսական բարդությունները» (1986 թ.) այդ շարքի գործերից է: Ներածական մասում գնահատելով Հիշյալ բարդությունների մասին եղած կարծիքները՝ առաջնորդվում է Մ. Աբեղյանի սկզբունքով, ըստ որի բաղճյուսական բարդությունները հարադրության մի արտահայտություն են: Առաջին գլխում ներկայացվում են բաղճյուսականների ձևաբանական կառուցվածքն ու բառային բնութագիրը: Առանձնապես նշվում է ու շղկապի դերն այդ կառույցում: Ելնելով

գրաբարբի, միջին հայերենի և արդի հայերենի փաստերից՝ հեղինակը եզրակացնում է, որ բաղճյուսականներ մեծ մասամբ կազմվում են միավանկ բառերով, ինչպես՝ աղ ու հաց, բակ ու դուռ, խինդ ու լաց և այլն: Միավանկ բառերին կարող են միանալ նաև երկվանկ բառեր (բանտ ու աքսոր, բերդ ու ամրոց), եռավանկ բառեր (անդ ու անդաստան, գահ ու գավազան), բազմավանկ բառեր (գանձ ու հարըստուխուն, խաչ ու ավետարան): Բաղճյուսականներ կազմվում են գերազանցապես նյութական իմաստ ունեցող բառերով, առանձնապես գոյականներով: Բերված ամպ բառով կազմվել է 14 բաղճյուսուխուն, նույնքան էլ կազմվել է կրակ բառով: Քիչ չեն նաև թվականով կազմված բաղճյուսականները (Հինգ ու վեց, մեկ ու կես, հազար ու մի, Հինգ ու խաչ), բայական բաղճյուսականներ (առ ու ծախ, տալ ու առնել, զնալ ու զալ): Բերված են նաև մակբայով ու չթեքվող խոսքի մասերով բաղճյուսականների օրինակներ:

Այնուհետև տրվում է բաղճյուսականների իմաստաբանական քննուխնույնը: Բաղճյուսականները կազմվում են՝ նույն բառի կրկնություն (ճիշտ ու ճիշտ, այլ ու այլ), հոմանիչների հարադրություն (աճ ու դող, արտ ու հանդ) հականիչների հարադրություն (առ ու ծախ, հա ու չէ, հին ու նոր և այլն):

Աշխատության վերջին հարցը բաղճյուսականների քերականական բնութագիրն է: Այստեղ բերված են բաղճյուսականների կաղապարները՝ գոյական+գոյական (զենք ու զրահ), բայարմատ+բայարմատ (առ ու ծախ), ձայնարկություն+ձայնարկություն (վաչ ու վիչ): Այնուհետև մեկնաբանվում են բաղճյուսականների հոգնակիացման, հոլովման քերականական կարգերը, բաղճյուսականների ու ստորոգյալի թվային համաձայնության հարցը և այլն: Աշխատությունը կցված է բաղճյուսական բարդությունների բառարան, որն անչուշտ բարձրացնում է գրքի արժեքը, թեև կան այնտեղ վիճելի կազմություններ:

Ժամանակակից հայերենի հականիչ բառերին շատերն են անդրադարձել, այս մասին գրվել է դպրոցական ու բուհական դասագրքերում, մենագրություններում (Ռ. Շալունց, Ս. Աբրահամյան), սակայն Ա. Մարգարյանն ավելի հանգամանորեն է ուսումնասիրել բառերի այդ խումբը և հրապարակել առանձին գրքով՝ «Հայոց լեզվի հականիչները» (1987 թ.): Առաջին գլխում տրվում է հականիչների ընդհանուր փոխադասական բնութագիրը՝ օգտագործելով հայ և օտար մտածողների ասույթներն ու բնութագրումները: Այնուհետև բերվում են հականիչների իմաստային տեսակները՝ մենիմաստ, բազմ-

իմաստ, նաև համարմատ և տարարմատ; Աշխատանքի հաջորդ մասում քննվում է հականիշների ձևաբանական կառուցվածքը՝ բառերով (մեծ – փոքր, դառը – քաղցր), ածանցներով (խելոք – անխելք, հաճելի – տհաճ, բախտավոր – դժբախտ, խոսկան – չխոսկան, չընորհքով – ապաչնորհք և այլն); Կան բարդ տարարմատ հականիշներ, բարդ ածանցավոր կազմություններ հականիշներ: Ապա քննվում են հականիշների խոսքիմասային արտահայտությունները՝ հականիշ կազմող և հականիշի կազմություններ չմասնակցող խոսքի մասեր (գոյական, ածական, բայ, մակբայ, սակավ մասնակցություններ դերանուն, կապ, վերաբերականներ, իսկ թվականն ու շաղկապը այդ բառերի կազմություններ չեն մասնակցում): Այնուհետև մանրամասն քննում է, թե ինչ են արտահայտում ածականով հականիշները: Աշխատանքի վերջում հեղինակն անդրադառնում է հականիշ բառերի ոճական կիրառություններին: Օրինակներ են բերված եղիչեից և մեր օրերի գրողներից: Աշխատանքում կան գծապատկերներ, աղյուսակներ, հավելվածի կարգով տրված է հականիշների ցուցակ, որտեղ, սակայն, կան անհաջող կազմություններ, օրինակներ: Այլ Մարգարյանի բառագիտական աշխատությունները լրացնում են արդի հայերենի բառային կազմի գիտական ուսումնասիրությունների պակասը և իրենց պատշաճ տեղն ունեն հայերենագիտության համակարգում:

Հայերենի դարձվածքների հանգամանալից քննություն է կատարել Ս. Գ. Բաղդկյանը: 1988 թ. լույս է տեսել նրա «Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները» ուսումնասիրությունը, որն իր բնույթով կառուցվածքային քննություն է: Դարձվածաբանական միավորները բաժանված են երկու խմբի՝ անվանողական և հաղորդակցական: Ընդգծելով, որ դարձվածն առաջանում է բառակապակցության հենքի վրա, հեղինակը շեշտը դնում է դարձվածքների կառուցվածքի համաժամանակյա քննության վրա:

Աշխատության առաջին բաժինը դարձվածային միավորի մասին եղած կարծիքներն է ներկայացնում: Հեղինակի տեսական դրույթների հիմքում ընդունված են ինչպես օտար (Վ. Արխանգելսկի, է. Ռոտ, Վ. Տելիա, Ն. Շանսկի, Ա. Կունին, Ա. Բաբկին, Վ. Ժուկով), այնպես էլ հայ (Ա. Մուրվայյան, Ե. Գևորգյան, Ա. Մուքիասյան, Ս. Աբրահամյան, Գ. Զահուկյան, Վ. Քոսյան և ուրիշներ) կարծիքները: Այնուհետև քննվում է դարձվածքն իբրև ինքնուրույն լեզվական միավոր, նրա հատկանիշները՝ անմիատարր, բաղադրյալ կազմությունը, խոսքաշարային միջավայրը, վերաիմաստավորումը, բազմիմաստությունը, պատրաստի կառույց լինելը, բաղադրիչների անտարրալու-

ծելիությունը, կայուն շարադասությունը: Մեկնաբանվում են դարձվածային սերտաճումները (կարապի երգ, աստծու գառ, դամոկլյան սուր), միասնությունները (Չրի գին, Հորթի Հրձվանք), կապակցությունները (Հոնքերը կիտել, սիրտը ցավել): Ուսումնասիրությունից հեղինակը եզրակացնում է, որ դարձվածքները կայուն բառակապակցություններ են, բայց ոչ բոլոր կայուն բառակապակցություններն են դարձվածք: Քննվում են դարձվածքի և բառի առնչակցությունները, նմանությունը հարադրություններին:

Երկրորդ բաժինը անվանական դարձվածքների դասակարգման մասին է: Առանձին-առանձին նկարագրվում են գոյականական դարձվածքները իրենց կաղապարային տիպերով՝ գոյական+գոյական, ածական+գոյական, թվական+գոյական, դերբայ+գոյական երկանդամ կառույցներ, գոյականներով եռանդամ կառույցներ, թվականով, դերբայներով եռանդամ կառույցներ և քառանդամ կառույցներ: Հիշատակված են համադասական և համաստորադասական կառույցի դարձվածքները: Դարձվածքի քերականական կարգը բխում է նրա խոսքիմասային տիպից, ուստի գոյականական դարձվածքներն ունեն թվի, հոլովի, առկայացման քերականական կարգեր: Անդրադառնալով դարձվածքների շարահյուսական առանձնահատկություններին՝ հեղինակը նշում է ենթակայի, կոչականի, ստորոգելիի, գոյականի լրացումների, բայական լրացումների գործառույթով դարձվածքների յուրահատկությունները: Այս նույն համակարգով քննվում են ածականական դարձվածքների կառուցվածքային տիպերը, նրանց շարահյուսական առանձնահատկությունները, ապա՝ բայական դարձվածքները, մակբայական և եղանակավորող (վերաբերական) բառերով կազմված դարձվածքներն իրենց կառուցվածքային ու շարահյուսական առանձնահատկություններով:

Աշխատանքի երրորդ՝ վերջին բաժինը վերաբերում է նախադասությամբ արտահայտված դարձվածքներին, որոնց հեղինակն անվանում է հաղորդակցական դարձվածքներ: Այստեղ նկարագրվում են այդ դարձվածքների տիպերը՝ երկկազմ, միակազմ, թերի կազմով, բայական, անվանական անդեմ նախադասություններով արտահայտված, մեկնաբանվում դրանց առանձնահատկությունները բովանդակություն և կառուցվածքի տեսակետից:

ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Գրական աշխարհաբարի վերաբերյալ շատ և զանազան բնույթի բառարաններ են գրվել, որոնց բոլորին անդրադառնալու նպատակ մենք չունենք: Ներկայացնում ենք այն բառարանները, որոնք սերտորեն առնչվում են մեր հարցերին՝ բացատրական, ուղղագրական, դարձվածաբանական և այլն: Այստեղ տեղ չեն գտել երկլեզվյա, ստուգաբանական, նեղ մասնագիտական (բժշկական, ռազմական, տեխնիկական, լեզվաբանական) բառարանները:

Բառարանները նկարագրվում են ժամանակագրական կարգով, ըստ որի առաջինը Ստ. Մալխասյանցի քառահատոր բացատրական բառարանն է՝ «Հայերեն բացատրական բառարան», 1944–1945 թթ., որ պարունակում է 120.000 բառ ու դարձվածային միավոր:

Մալխասյանցի այս բառարանը երևույթ է հայ բառարանագրության պատմության մեջ: Սա գրական աշխարհաբարի առաջին բազմահատոր բառարանն է իր ծավալով ու խորությունը: Այն ընդգրկում է ոչ միայն արդի գրական լեզվի բառամթերքը, այլև գրաբարի, միջին հայերենի, բարբառների: Հեղինակը ներկայացրել է բառերի ու դարձվածքների իմաստային բնութագիրը, ըստ որում իմաստային փոփոխությունները հնագույն շրջաններից մինչև մեր օրերը: Լավ են մշակված բառահոգվածները. բազմակողմանի նշումներ՝ բառիմաստի, քերականական, ոճական, բառի գործածման, նրա շերտերի մասին՝ նորարանություն, հնաբանություն, արևմտահայերեն, գրաբար, միջին հայերեն, բարբառային՝ հազվագեպ: Հատուկ նշումներ կան բառերի գործածություն բնագավառի մասին՝ գիտություն, տեխնիկա, հասարակական-քաղաքական կյանք, բժշկական, բուսաբանական, կենսաբանական և այլն: Անհրաժեշտություն ղեկքում տրվում են ստուգաբանական տվյալներ, նաև տեղեկություններ բառերի փոխառյալ (հին ու նոր) լինելու մասին, նշվում է երկզիմի ընթերցում ունեցող բառերի ճիշտ արտասանությունը: Բառահոգվածներն ունեն քերականական զանազան նշումներ՝ խոսքիմասային պատկանելություն, հոգնակի թվի կազմություն, բայի ժամանակների վերջավորություններ և այլն:

Բառարանի նյութը հեղինակը քաղել է բառարաններից, գրականությունից, մամուլից ու դասագրքերից:

Հակայական, մի մարդու ուժերից վեր աշխատանք է կատարել Մալխասյանցը, այն էլ պատերազմի ահեղ տարիներին: Իհարկե, բառարանում կան դուրս մնացած բառեր, որոնց թիվը ըստ պրոֆ. Ա. Սուքիասյանի, հասնում է 40–50 հազարի, բայց դրանց մի զգալի մասը նորակազմություններ են՝ պատերազմից հետո ստեղծված: Հիմա բացատրական բառարան գրելուն կօգնեն ասպարեզի վրա եղած մեծաքանակ բառարանները: Մալխասյանցի ձեռքի տակ չկային այդքան բառարաններ:

Ավարտենք մեր ասելիքը Ա. Մ. Սուքիասյանի գնահատականով. «Բառերի ու դարձվածքների ընդգրկումով, բառիմաստների տարբերակմամբ և բառերին տրվող ոճական ու քերականական նշումներով ու բնութագրումներով այն ոչ միայն ազգային գրական լեզվի առաջին ընդարձակ, այլև որոշ իմաստով պատմական բառարան է»¹:

Լեզվի բառազանձի հարստությունն արտահայտվում է ոչ միայն նրա ունեցած բառաքանակով, այլև՝ հոմանշային հնարավորություններով: Այս տեսակետից շատ կարևոր են հոմանշային բառարանները, դրանք հարուստ նյութ են տալիս նաև ոճագիտությանը: Հայերենի հոմանիչների վերաբերյալ գրվել են բառարաններ, բայց առաջին խոշոր բառարանը Ա. Մ. Սուքիասյանի «Հայոց լեզվի հոմանիչների բառարանն» է՝ տպագրված 1967 թ.:

Բառարանը պարունակում է 83 հազար բառ ու դարձվածային միավոր: Ներածական մասում հեղինակը տեղեկություններ է հաղորդում հայերենի հոմանիչների բառարանների մասին: Իբրև հոմանիչների առաջին տպագիր բառարան, հիշատակվում է Մ. Սեբաստացու «Բառգիրք հայկազեան լեզուի» երկրորդ հատորում զետեղված «Բառգիրք յաշխարհաբառէ ի գրաբառն նոյնանշան բառից յարագրութեամբ» աշխատանքը (1769 թ.): Անդրադառնալով Հ. Թ. Գայասյանի «Բառարան–գանձարան հայոց լեզվի հոմանիչներու» (1938 թ., Կահիրե) աշխատությանը, որ պարունակում է 15 հազար բառ՝ Ա. Սուքիասյանը մանրամասն ներկայացնում է բառարանի կառուցվածքը, սկզբունքները, արժանիքները, բայց և՛ թերությունները. այն, որ մի շարք դեպքերում խախտված են հոմանշության սկզբունքները, որոշ գլխաբառեր չունեն հոմանիչ ձևեր, աղքատ է դարձվածների ցանկը, չկան ոճաբանական նշումներ և այլն:

Ա. Սուքիասյանի բառարանը պարունակում է արդի արևելահայ, արևմտահայ, ինչպես և գրաբարի, միջին հայերենի ու բարբառների ավելի քան 83 հազար հոմանիչ բառեր ու դարձվածք: Հեղինակը

¹ Ա. Սուքիասյան, Հայոց լեզու, 1982 թ., էջ 415:

նշում է հոմանիշների առաջացման ուղիները՝ բառային կազմի ներքին հնարավորությունները, նոր իմաստների առաջացումը, բառիմաստի նեղացումը, ընդլայնումը կամ չրջումը, փոխառությունները, արևմտահայ և արևելահայ հատվածների բառապաշարային տարբերությունները, գավառական բառերն ու նորաբանությունները: Հոմանիշները տարբերելու հիմնական չափանիշներն են՝ տարբեր հնչյունային կազմը, նույն կամ մոտիկ իմաստ արտահայտելը, ոճական նրբերանգներ ունենալը:

Բառարանում ընդգրկված են. 1. բառեր, որոնց հիմքում ընկած է մի ընդհանուր հասկացություն, բայց ունեն ոճական ու իմաստային նրբերանգներ, օրինակ՝ վազել – սլանալ – սուրալ, խնդրել – հայցել – աղաչել – պաղատել – թախանձել և այլն, 2. բառեր, որոնց հիմքում ընկած է ընդհանուր հասկացություն, բայց տարբերվում են հասկացության ծավալով, օրինակ՝ ուսուցիչ – մանկավարժ, 3. նույնանիշ բառեր, որոնք տարբերվում են ոճական կիրառություններով, օրինակ՝ անափ – անեզր, այտ – թուշ, կարդալ – ընթերցել, գնալ – երթալ, սառը – պաղ և այլն, 4. վերացական և կոնկրետ հարաբերություններ արտահայտող հոմանիշներ, օրինակ՝ խորհել – մտածել, նայել – հայել, դիտել – գննել և այլն, 5. աստիճանականություն արտահայտող հոմանիշներ, օրինակ՝ խնդրել – հայցել – աղաչել – պաղատել – աղերսել – թախանձել և այլն, 6. հուզաբարտահայտչական հոմանիշներ, որոնք արտահայտում են հարգանք, հավանություն, մեծարանք, հեղնանք, պարսավանք, փաղաքշանք, 7. փոխաբերական հոմանիշներ, օրինակ՝ վախենալ – դողալ – սոսկալ, 8. մեղմասական հոմանիշներ՝ դուգարան – պետքարան – արտաքնոց:

Բառարանն ընդգրկում է մոտ 30 հազար բառ, որ չկան մյուս բառարաններում: Գրականություն մեջ հանդիպող հնարանությունները, որոնք արտահայտում են հին հայերի կյանքն ու կենցաղը, մշակույթը, օտարազգի այն բառերը, որոնց հոմանիշ ձևերը գործածվել են հայերենում, օրինակ՝ կուլտուրա – մշակույթ, ինտելիգենտ – մտավորական, ազոտ – բորակածին, ֆոսֆոր – լուսածին, բարբառային ձևեր, որոնք արտահայտում են հին կենցաղին բնորոշ երևույթներ, հողագործություն, գործիքների, բույսերի, կենդանիների անուններ, գիտատեխնիկական, հասարակական-քաղաքական տերմիններ (հոմանիշ), արևմտահայ գրական լեզվի հոմանիշներ, այն դարձվածները, որոնք ունեն բառային համարժեք: Բառարանում տեղ չեն գտել **ամենա-** և **գերա-** ածանցներով այն ձևերը, որոնք առանձին բառային արժեք չունեն, օրինակ, կա **ամենատես**, **ամենակուլ**, բայց **չկա ամե-**

նամեծ, ամենափոքր, կա գերագույն, ծայրագույն, բայց չկա մեծագույն, փոքրագույն: Ան ժխտական նախածանցով այն ձևերը, որոնք ինքնուրույն իմաստ ունեն (ինչպես անտուն, անտեր, բայց ոչ անմատիտ, անգիրք), որոնց արմատը ինքնուրույն գործածություն չունի (անհեթեթ, անմեռ), եթե բառը տերմինի իմաստ է ստացել, ինչպես՝ անգեն, անչունչ, անորոշ և այլն, այն հարակատար և ենթակայական դերբայները, որոնք բառային ինքնուրույն արժեք ունեն (օրինակ՝ քաղցած, ծաղկող, գրող, նշանած): Որոշ ընտրություն է կատարված ուժով վերջացող բառերից, նույնպես և կրավորական, չեզոք և պատճառական բայերից: Նշված են նաև ուղղագրական տարբերակներով հոմանիշներ: Բառերին տրվում են քերականական, ոճական, կիրառության, հնացած, հազվադեպ, բարբառային, արևմտահայերեն, խոսակցական, գրքային, բանաստեղծական, ժողովրդական չերտին պատկանելու, հուզարտահայտչական բնույթի մասին տեղեկություններ:

Բառարանը հոմանիշների շարք է, որոնցում տեղ են գրավում միայն նույն խոսքի մասին պատկանող բառերը՝ հոմանիշների իմաստային նույնությամբ կամ մոտիկությամբ: Գլխաբառը ունի ոճական ու քերականական նշումներ: Բառարանը նորմատիվ բնույթի է, կազմված է և բացատրություններ են տրված արդի հայերենի գործող օրենքներով: Սուբիասյանի այս բառարանը իր տեսակի մեջ, բնույթով, խորությամբ ու ծավալով իրեն հավասարը չունի:

Ստ. Մալխասյանցի բառարանից անցել էր շուրջ 25 տարի, որի ընթացքում արդի հայերենի բառապաշարում զգալի փոփոխություններ էին կատարվել. շատ բառեր հնացել, գործածությունից դուրս էին եկել, առաջացել էին նոր բառեր: Եթե նկատի ունենանք, որ Մալխասյանցի բառարանում կային շատ բառեր (գրաբարյան, միջին հայերեն, բարբառային), որոնք վաղուց գործածական չէին, պարզ կլինի, թե ինչու բացատրական նոր բառարան ստեղծելը շատ կարևոր ու անհրաժեշտ էր: Ահա թե ինչու ՀՀ ԳԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտը ձեռնարկեց ստեղծել այդպիսի բառարան: Կազմվեց հեղինակային կոլեկտիվ: Բառարանը կոչվեց «Փամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան»:

Չորս հատորանոց այս բառարանը պարունակում է արդի գրական հայերենի 120 հազար բառ և դարձվածային միավոր: Առաջին հատորի (1969 թ.) հեղինակներն են՝ Գ. Գասպարյան, Ն. Պառնասյան, Լ. Պետրոսյան, Ա. Սուբիասյան, Ա. Քոչոյան, երկրորդ հատորինը՝ (1972 թ.) Վ. Առաքելյան, երրորդ հատորինը (1974 թ.)՝ Աշ. Սու-

քիասյան, Ե. Տեր-Մինասյան, Հ. Կոստանյան, չորրորդ հատորինը՝ (1981 թ.) Վ. Փոթեյան, Ա. Մուրվալյան, Ա. Հակոբյան, Ա. Քոչոյան, Թ. Զիրինգարյան, Ս. Ղազարյան և Ս. Վեմյան:

Բառարանը, ինչպես ասվեց, ընդգրկում է գրական արևելահայերենի բառամթերքը Ս. Արթուրյանից մինչև մեր օրերը: Բառերը քաղված են բառարաններից, Լեզվի ինստիտուտի կազմած համաբարբառից, քարտարանից, գրականությունից ու մամուլից: Զգալի են այն բառերը, որոնք տեղ չեն գտել նախորդ բառարաններում: Հարուստ են բառահոգվածների նշումները՝ բառիմաստի, ուղղագրական, ոճաբանական, քերականական և ըստ գործածությունից ոլորտների: Օրինակ՝ վերին բառի համար նշված է **ած** (ածական) և յոթ իմաստներ, սովորել գլխաբառի դիմաց գրված է, **-եցի**, 1. **նք**, յուրացնել, սերտել, 2. **չք**, մի բանի վարժվել, ընտելանալ, 3. **չք**, ուսանել, 4. **նք**, սովորություն ձեռք բերել, նաև **ետ** սովորել, **պսակատուն**, **տան**, **գ(հնց)**, պսակադրություն տեղ (եկեղեցի, տաճար) և այլն: Հեղինակները նշումների համար հիմք են ընդունել արդի գրական հայերենի նորմերն ու օրինաչափությունները: Բացատրությունները հաստատված են բնագրային քաղվածքներով: Բառարանն ունի նաև նորմավորող նպատակ, մի բան, որ բոլոր բառարանների համար էլ անհրաժեշտություն է. ի վերջո բառի ձիշտ ու սխալ ձևը, կիրառությունը մարդիկ որոշում են բառարանով: Ինստիտուտի կազմած այս բառարանը իր ծավալով և նպատակադրումով եզակի բառարաններից է և ընթերցողների սեղանի գիրքը:

Գրական արևելահայերենի ուղղագրական բառարանները համառոտ էին՝ կազմված դպրոցականների համար, ուստի կարիք էր զգացվում արևելահայերենի ողջ բառամթերքն ընդգրկող բառարանի: Այդ դժվար, աշխատատար գործին ձեռնամուխ եավ Հ. Բարսեղյանը: 1973 թ. լույս տեսավ նրա «Հայերենի ուղղագրական, ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարանը», մի գիրք, որ նրանից տարիների տքնաջան աշխատանք պահանջեց:

Բառարանը կազմված է հայոց լեզվի բացատրական, թարգմանական, մասնագիտական, ուղղագրական բառարանների և գրականությունից ու մամուլից հեղինակի հավաքած, քարտազրած բառամթերքի հիման վրա: Այն պարունակում է շուրջ 152.000 բառահոգված: Հեղինակը բառագործածությունը նորմավորելու նպատակ չի ունեցել, ուստի ընդգրկել է նաև հնացած, բարբառային, օտարազգի նեղ չրջանակներում գործածվող բառեր, որով ձգտել է ներկայացնել լիակատարին մոտեցող բառացանկ: Բառարանում տեղ են գտել նաև

այն հապավումները, հարադրությունները, դարձվածային միավորները, որոնք ուղղագրական դժվարություն են ներկայացնում, վաճանցով այն բայերը, որոնք չեզոք սեռի են, ինքնուրույն գործածություն ունեն, պատճառական բայերը, ուղղագրական տարբերակները: Երկակի արտասանություն ունեցող բառերից հանձնարարված է գրքային արտասանությունը՝ նկատի ունենալով, որ լեզվի զարգացումը մեզ տանում է դեպի գրքային արտասանություն: Հատուկ անունները բառարան չեն մտել, որի համար պիտի փոստալ. այսօր ուղղագրական որոշակի դժվարություն են ներկայացնում այնքան շատ գործածվող բաղադրյալ ու օտարազգի անունները, որոնց համար չկա առանձին բառարան, տերմինաբանական կոմիտեի «Տեղեկագրում» եղած ցանկերը թերի են, կիսատ:

Բառարանն ունի հարուստ նշումներ՝ ուղղախոսական, քերականական, տերմինաբանական, ռճական, բառօգտագործման բնագավառի վերաբերյալ և իմաստային: Սակայն կան բառեր, որոնց արտասանությունը չի նշված, օրինակ՝ հարդ, հարդագող, հարբեցող և այլն: Բառարանում իրավամբ տեղ չեն գտել՝ 1. ուղղագրական դժվարություն չունեցող հարադիրներն ու կայուն բառակապակցությունները (դուրս անել, աչքի ընկնել, գլուխ տալ և այլն), բայց կարելի էր մի քանի բառեր ընդգրկել, որոնք տեղացի են նշանակում, սակայն բաղադրյալ ձևերի են, ինչպես՝ նորգելանդացի, նորջուղայացի, նորարարկիրցի, նյույորքցի, մուսալեոցի և այլն), որոնք ուղղագրական դժվարություն ունեն: 2. Տեղ չեն գտել նաև **ամենա** ածանցով այն ածականները, որոնք քիչ են գործածվում և ուղղագրությունն էլ դժվար չէ (ինչպես՝ ամենակործանարար, ամենաանմիտ), **ան** ածանցով քիչ գործածվող բառերը (անակնոց, անգրիչ, անմատիտ), բայերի դերբայական ձևերը: Առանձին դեպքերում հեղինակը բառերի նաև իմաստներն է բացատրում, երբեմն նորմավորելու նպատակով նշվում են բառերի անհանձնարարելի ձևերը:

Այս բառարանի արժեքն, իմ կարծիքով, նախ մեծաքանակ բառընդգրկումն է՝ բառացանկը և ապա բառահոլովածների մշակումը՝ նշումները ուղղագրության-ուղղախոսության, բառօգտագործման բնագավառի, չհանձնարարվող ձևերի: Կարելի է կարծել, թե այն օտարազգի բառերը, որոնք նեղ մասնագիտական կիրառություն ունեն, չպիտի ընդգրկվեն բառարանում, բայց երբ մտածում ես, որ այդ բառերն, այնուամենայնիվ, գիտություն, տեխնիկայի որոշ բնագավառներում գործածվում են, ուրեմն պիտի լինեն նաև որևէ բառարանում:

Այս բառարանն այնքան ծավալուն ու համապարփակ է իր բառահոգվածներով, որ կարելի է նրանից առանձնացնել հայերենում գործածվող օտարազգի բառերի բառարան կամ ներկայումս գործածվող դժվար ուղղագրություն ունեցող ուղղագրական համառոտ բառարան: Սա նույնպես բառարանի արժանիքներից մեկն է:

Հայերենը հարուստ է դարձվածներով, որոնց ուսումնասիրությունամբ, ինչպես ասվել է, զբաղվել են Ա. Սուքիասյանը, Պ. Բեղիլյանը, Խ. Բաղդկյանը: Այդ ուսումնասիրությունների ընթացքում կազմվեցին դարձվածների քարտեր, քարտագրվեցին գրական արևելահայերենում գործածվող դարձվածները, որից էլ ծագեց դրանց բառարանը կազմելու գաղափարը: Անհրաժեշտ էր ունենալ գրական արևելահայերենի բոլոր դարձվածներն ընդգրկող համապարփակ բառարան: Այդ ծանր ու աշխատատար գործին ձեռնամուխ եղան Ա. Սուքիասյանը և Ս. Գալստյանը: 1975 թ. լույս տեսավ նրանց «Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարանը»:

Բառարանը պարունակում է շուրջ 20 հազար դարձվածային միավոր, ընդգրկում է արդի հայերենի դարձվածների ամբողջությունը: Ներածական մասում հեղինակները քննում են մի շարք տեսական հարցեր՝ դարձվածների ըմբռնումը, դարձվածաբանական միավորի սահմանները, դասակարգումը, հարցեր, որոնց մասին միասնական կարծիք չկա, և հեղինակներն աշխատել են բնութագրել դարձվածը՝ ելնելով դարձվածաբանություն, իբրև գիտաճյուղի արդի վիճակից: Դարձվածները ամենից առաջ կայուն, լեզվի մեջ խոսքային պատճառի միավորներ են, ունեն ավարտուն, ամբողջական փոխաբերական իմաստ, բառային իմաստ և քերականական կառուցվածք, կայուն շարադասություն (աչքով անել, աստծու կրակ, աստամին տալ, երես առնել, աչքը դուրս և այլն): Տարբեր են լինում դարձվածի բաղադրիչների քանակը, կարող են դրանցից որոշ բաղադրիչներ կրճատվել՝ առանց իմաստին ազդելու, որոշ դարձվածներ ունեն հոմանիշ բարդ բառեր (գլուխ տանել՝ ձանձրացնել, գլխի ընկնել՝ հասկանալ, ման գալ՝ փնտրել, նաև զբոսնել և այլն):

Բառարանում ընդգրկված են. 1. բառային արժեք ունեցող ոճական կայուն բառակապակցությունները (իդիոմաներ), որոնք ներկայացվում են երկու խմբով՝ ա) դարձվածաբանական միակցություններ (սիրտ տալ, Ռուբիկոնն անցնել, գլխի ընկնել, գլուխ դնել և այլն), բ) դարձվածաբանական միասնություններ՝ պատկերավոր արտահայտություններ (սոխի գլուխ, գլխին տալ, քիթը տնկել, վիզը ծուռ և այլն), 2. ոչ իդիոմատիկ դարձվածաբանական միավորներ, փո-

խարերական իմաստով (կյանքի ընկեր, նոթերը կիտել, կյանքի ար-
չալույս, գլուխը կախ և այլն), 3. տարբեր ժամանակներում տարբեր
ծագում ունեցող, լայնորեն գործածվող դարձվածաբանական միա-
վորներ՝ ա) անտիկ գրականության, Հին հայկական դիցաբանության
հետ կապված դարձվածներ, թևավոր խոսքեր (ավզյան ախոռ, աքիլ-
լեայան գարչապար, գորոցյան հանգույց, երկու տիրոջ ծառա, դա-
մոկյան սուր, Մորփեոսի գիրկ և այլն), բ) Աստվածաշնչից պահպան-
ված դարձվածներ ու արտահայտություններ (երգ երգոց, ձայն բար-
բառո հանապատի, Նոյի ազոավ և այլն), գ) հայ գեղարվեստական
գրականության մեջ և ժողովրդախոսակցական լեզվում գործածվող
դարձվածներ (գլխի ընկնել, գլխին ավետարան կարդալ, հին դար-
մանը քամուն տալ, երկաթը տաք-տաք ծեծել, գրողի ծոցը գնալ, լե-
զուն պապանավել, գետինը մտնել, աչքի վրա տեղ ունենալ, բարով
վայելել և այլն), 4. այլ լեզուներից կատարված պատճենումներ (բաց
դուռ ծեծել, առաջին ջութակ, կարապի երգ և այլն): Դարձվածա-
հոգվածներում տրվում են դարձվածների իմաստային բացատրու-
թյունը, ոճական բնութագրումը: Եթե դարձվածն ունի հոմանիշներ,
նշվում են ամենագործածականները, մյուսների համար հղումներ են
կատարվում: Դարձվածների տարբերակները տրվում են, եթե հիմ-
նականի նման լայն գործածություն ունեն, այլ դեպքում առնվում են
փակագծերի մեջ: Դարձվածաբանական միավորի իմաստը կամ ոճա-
կան կիրառությունը հաստատվում են բնագրային մեջբերումներով:
Դարձվածաբանական միավորները բառարանում ունեն հետևյալ
նշումները՝ ա) դարձվածաբանական միավորի՝ լեզվական տարբեր
չերտերին պատկանելու մասին (արևմտահայերեն, գրաբարյան, բար-
բառային, գրքային), բ) դարձվածաբանական միավորի ոճական կի-
րառության մասին (հնացած, հազվադեպ, չեղոք չերտի), գ) հուզա-
արտահայտչական գունավորումներ՝ հեզնանք, արհամարհանք, ա-
տելություն, զզվանք, գոհակություն, անեծք, սպառնալիք, քնքշանք,
մաղթանք:

Դարձվածաբանական այս բառարանը իր տեսակի մեջ առաջին
ծավալուն բառարանն է: Այն ոչ միայն լրացնում է հայ բառարա-
նագրության գանձարանը, այլև օգտակար է գեղարվեստական գրա-
կանության համար:

Շատ մեծ է բացատրական բառարանների կարիքը, մանավանդ
որ լեզվի բառային կազմում արագ են կատարվում փոփոխություն-
ներ՝ կապված հասարակական-քաղաքական կյանքի, հարաբերու-
թյունների փոփոխության, գիտության ու տեխնիկայի առաջընթացի
հետ:

Հենց վերջերս ստեղծվեցին նոր բառեր ու հապավումներ (մենե-ջեր, կարգախոս, կարգավիճակ, սեփականաչնորհում, ՕՄՕՆ, ՀՀՇ, ԱԻՄ, ՍԻՄ, ՀԱԲ, ՀՈՒԳ, ՀԵՄ և այլն), նոր կյանք ստացան շատ բա-ռեր, որոնք դուրս էին եկել գործածությունից (պահանջատիրություն, ծայրահեղական, ձայնարկիչ, աշխատակարգ, կարգախոս, խորհր-դարան, նախարար, ապակուսակցականացում, ամենաթողություն և այլն): Կրոնական շատ բառեր ու արտահայտություններ նորից են սկսել կիրառություն ստանալ, կամաց-կամաց գործածությունից դուրս են գալիս սոցիալիզմ, կոմունիզմ, Հնգամյակ, սոցմրցում, և նման շատ բառեր: Սրանք բոլորը պետք է արտացոլվեն բառարա-նում: Կարիք է զգացվում յուրաքանչյուր 4-5 տարին մեկ հրապա-րակել գործածության մեջ նոր մտած բառերի ցուցակներ:

Ահա թե ինչու միանգամայն հասկանալի և ողջունելի էր էդ. Աղա-յանի նոր բառարանը՝ «Արդի հայերենի բացատրական բառարան» խորագրով (1976 թ.):

Երկհատոր այս բառարանը պարունակում է 135.600 բառ և 11 հազար դարձվածաբանական միավոր, ամփոփում է արդի գրական լեզվի բառապաշարը՝ քաղված բառարաններից, գեղարվեստական և գիտատեխնիկական գրականությունից, մամուլից, խոսակցական լեզվից ու դասագրքերից: Բառարանում տեղ են գրավել նաև գրական հայերենում գործածվող գրաբարյան, միջին հայերեն, բարբառային բառեր, հին ու նոր փոխառություններ, նորաբանություններ: Ընդ-գրկած բառաքանակով այն գերազանցում է նախորդ բառարաննե-րին: Մալխասյանցի բառարանը պարունակում է 118.800 բառ, իսկ այս բառարանը՝ 135.600: Առաջինից 16.800 բառ այս բառարանից դուրս է մնացել, իրեն հնացած, և ավելացել է 74.100 բառ, որ չի եղել առաջինում: Միայն **ռարգիտ** և նրանով կազմված բառերի քանակը Մալխասյանցի բառարանում 26 է, իսկ Աղայանի բառարանում՝ 185, **անցնել** բառով համապատասխանաբար՝ 18-31, **թույլ** բառով՝ 5-33, **տալ** բառով՝ 31-62 և այլն: Նույնիսկ Լեզվի ինստիտուտի բառարանի, որ ժամանակով հեռու չէ, Զ-Մ տառերով բառահոգվածները 4400-ով պակաս են այս բառարանից, որում ընդգրկած 15.000 բառը (135.600 բառից) չկա որևէ բառարանում և այն էլ այն դեպքում, երբ էդ. Աղայանը դուրս է թողել գրաբարյան, բարբառային չգործածվող բառերը, ներգործական բայերի կրավորական ձևերը, բայի դերբա-յական ձևերը, **ություն**, **ացի**, **եցի** ածանցներով բառերը և ընդգրկել է միայն գործածվող բառերը՝ դրանով ներկայացնելով գրական

արևելահայերենի բառապաշարի արդի վիճակը: Համեմատությունը ցույց է տալիս այն զգալի փոփոխությունը, որ կատարվել է մեր բառապաշարում:

Հարուստ են բառարանի բառահոգվածների նշումները՝ իմաստային, քերականական, ոճաբանական, կազմություն վերաբերյալ, իմաստային տարբերակների վերաբերյալ: Բացատրությունները հավաստիացվում են համապատասխան օրինակներով: Բառարանն ունի նորմավորման նպատակ. հեղինակը նշում է սխալ գործածություններն ու ձևերը:

«Առաջարանում» ներկայացված է արդի Հայերենի բառապաշարի տեսությունը, ըստ որի բառարանում ընդգրկված են արդի Հայերենի բառապաշարի հետևյալ շերտերը՝ համահայկական (հաց, ջուր, վազել, երգել, գեղեցիկ և այլն), համադրական (գրաբարից ժառանգաբար աշխարհաբարին անցած բառեր՝ ծաղկավառ, գարնանագեղ, հյուլե, քերական և այլն), նոր գրական բառեր (սավառնակ, օդապարիկ, հաճանավ և այլն), մասնավոր գրական բառեր (հայտագիր, հաղթաքարտ, ծրագիր և այլն), հին, գրաբարյան բառեր (կորովաձիգ, հոգնաբեղուն, կորուսիչ, կույրգկուրայն և այլն), աշխարհաբարյան բառեր (ձգմել, մատղաչ, ծերատել, մաճկալ և այլն), բարբառային բառեր (տհալ, գետնանուշ, չմուշկ և այլն): Բառարանում ընդգրկված բառերը ներկայացնում են հետևյալ բառակազմական և իմաստային տարբերակները՝ միջուկային բառակազմ (գիրք, հող, մարդ, սար), գործառական, սոցիալական, պատմական, ներլեզվական տարբերակներ, բառակազմական տարբերակներ (փոխատեղական, համանուններ, տարահիմք հոմանիչներ, հոգակապային, ձևաբանական, հնչյունափոխական տարբերակներ), հավելադրական բարդություններ, կեղծ գրական բառեր, նորաբանական բազմազանություններ:

Աղայանի այս բառարանը իր ընդգրկած բառաքանակով, բառամթերքի արդիականությունամբ առավելություններ ունի նախորդների համեմատությամբ: Բարձր է բառարանի օգտակարությունը գործակիցը¹:

Դպրոցի համար շատ կարևոր են ուղղագրական դպրոցական բառարանները: Ստեղծվել են թեև քիչ, բայց օգտակար բառգրքույկներ: Առանձնապես ընդգծելի է Ա. Ղարիբյանի ջանքերն այդ ուղղությամբ: 1930 թ. Ն. Ալահվերդյանի կազմած «Նոր ուղղագրական բառարանից» հետո, որ պարունակում է 4500 բառ, հրատարակվեցին Ար. Ղարիբյանի «Ուղղագրական համառոտ բառարանը»՝ 5000 բառով

¹ Հրապարակի վրա է Ա. Քոչոյանի «Դպրոցական բացատրական բառարանը»:

(1940 թ.), ապա Գ. Պարիսի Հետ՝ «Գպրոցական ուղղագրական բա-
նարանը»՝ 6000 բառով (1956 թ.), որտեղ տրված են նաև ուղղա-
գրության կանոնները և ուղղախոսական ցուցումներ: 1968 թ. Հրա-
տարակվեց նրա վերջին բառարանը՝ «Գպրոցական ուղղագրական
բառարան»՝ Գ. Շեկյանի Հեղինակակցությամբ: Բառարանն ընդ-
գրկում է 18.000 բառ, ունի Հատուկ անունների բառացանկ, տրված
են ուղղագրության կանոնները: Սրանք, թեև Համառոտ, բայց մեծ
օգնություն են դպրոցականին: Այդ բառարանները վաղուց սպառվել
են, և նորի կարիքը չափազանց զգալի է:

Գրողների ստեղծագործությունների բառամթերքը ներկայացնե-
լու լավագույն, թեև աշխատատար, միջոցներից մեկը Համաբարբառն
է: Այն կարևոր է ոճագիտության տեսակետից, ավյալ լեզվի բառա-
պաշարային հնարքներն ու բառօգտագործման հնարավորություն-
ները, գրողի վարպետությունը բառակազմական այդ հնարքներից
օգտվելու տեսակետից:

1976 թ. լույս տեսավ Լ. Պետրոսյանի կազմած «Հովհ. Թումանյանի
գեղարվեստական երկերի բառարանը»*: Այն ընդգրկում է 9000 բառ:
Նշվում են Թումանյանի օգտագործած բոլոր բառերի իմաստներն ու
իմաստային նրբերանգները, դրանց քերականական կարգերը, ավյալ
բառով սկսվող դարձվածներն ու կայուն բառակապակցությունները:
Նշված են բարբառային ձևերը, ուղղագրական շեղումները, Հարա-
դրությունները: Պետրոսյանի այս աշխատանքը արժեքավոր է նախ և
առաջ իր նպատակադրումով՝ ներկայացնել մեծ բանաստեղծի բա-
ռամթերքը, և ապա նրանով, որ այն մեր բառարանագրության մեջ
հեղինակային բառարանագրության առաջնեկն է: Լ. Պետրոսյանը իր
բառարանով սկիզբ դրեց հեղինակային բառարանագրությանը արդի
Հայերենագիտության մեջ (նկատի ունենք գրողի ողջ ստեղծագոր-
ծությունը):

Այս բառարանին Հետևեց Արտ. Պապոյանի կազմած «Պարույր
Սևակի չափածոյի բառարանը» երկու գրքով. առաջինը լույս է տեսել
1981, իսկ երկրորդը՝ 1983 թվականին: Բառարանը պարունակում է
մոտ 17,300 բառ՝ առանց Հատուկ անունների: Դա Սևակի օգտա-
գործած ողջ բառամթերքն է: Բառարանն ունի նշումներ՝ քերակա-
նական, ոճաբանական, իմաստաբանական, բառօգտագործման Հա-
ճախականության՝ Համապատասխան վկայություններով: Բառարա-
նի Հեղինակը Սևակի ստեղծագործությունների բառաքանակը Հա-

* Մինչ այդ լույս էին տեսել Խ. Կանայանի «Ավ. Իսահակյանի «Արու-լալա-Մա-
հարի» պոեմի բառարանը», և Ա. Քոչոյանի «Սայաթ-Նովայի Հայերեն խաղերի բա-
ռարանը»:

մեծատում է 15 գրողների օգտագործած բառաքանակի հետ: Բերված է Հոմերոսի, Ագաթանգեղոսի, Սորենացու, Բուզանդի, Եզնիկ Կողբացու, Հին ու Նոր կտակարանների, Գր. Նարեկացու «Մատյանի», Շեքսպիրի, Հովհ. Թումանյանի, Ավ. Իսահակյանի, Ե. Չարենցի օգտագործած բառերի քանակը և համեմատված: Այսպես՝ ըստ չեքսպիրագետների տվյալների՝ մեծ դրամատուրգն օգտագործել է 15.000 բառ, իսկ Սևակը՝ 17.300, Ե. Չարենցի բանաստեղծությունները պարունակում են մոտ 7500 բառ, Հովհ. Թումանյանի գեղարվեստական երկերը՝ 9000, Ավ. Իսահակյանի չափածոն՝ 5200 բառ և այլն: Այս համեմատությունը ցույց է տալիս, թե որքան հարուստ է Պ. Սևակի բառապաշարը, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ քիչ են բառերի կրկնությունները, սահմանափակ է հաճախականությունը: Բառարանի հեղինակը պարզել է, որ Պ. Սևակի բանաստեղծություններում կան 500 համադրական, 1100 վերլուծական նորակազմ բաղադրյալ բառեր, իսկ արձակ գործերում ու թարգմանություններում՝ 450, բոլորը միասին 2000 նորակազմ բաղադրություններ: Բառաստեղծման բնագավառում քիչ գրողներ կլինեն այսքան արգասավոր: Բառարանի հեղինակն ուղղել է բանաստեղծություններում տեղ գտած տալագրական սխալները, վրիպումները: Երկրորդ գրքի վերջում տրված է Պ. Սևակի օգտագործած հատուկ անունների ցուցակը:

Արտ. Պապոյանը կազմել է նաև «Պարույր Սևակի աշխատությունների և թարգմանությունների բառարան» (1986 թ.), որն ընդգրկում է բանաստեղծություններում չօգտագործված մոտ 12.400 բառ: Սևակի գիտական աշխատություններն ու թարգմանությունները նույնպես հարուստ են բառերով, բառաձևերով, ոճական, իմաստային նրբերանգներով, տարբերակներով, ուստի Պապոյանն առանձին գրքով է ներկայացնում այդ գործերի բառամթերքը, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ այս գործերի բառային կազմը իր թեմատիկ բնույթով ինչ-որ չափով տարբերվում է մյուսներից: Հատորում տեղ են գտել նաև Սևակի վաղ շրջանի բանաստեղծություններից քաղված 331 բառ, որոնք դուրս են մնացել երկու հատորից: Այս հատորն էլ կազմված է երկհատորյակի սկզբունքով, բառահոլովածների նույն նշումներով: Այստեղ չկա, սակայն, հաճախականության ցուցիչ: Գրվածքների իմաստների բացատրությունների ժամանակ օգտվել է բանաստեղծի մեկնաբանություններից:

Պ. Սևակը լեզվաբան-հայագետի հմտությամբ էր տիրապետում Հայերենի բառագանձին՝ գրաբարյան, միջին հայերենի, բարբառային, արևմտահայ չերտերով: Նա մեծ վարպետություն էր օգտվում այդ

չերտերից: Որքան հարուստ է բանաստեղծի բառապաշարը, այնքան դժվար նրա ուսումնասիրությունն ու համաբարբառ կազմելը: Հեղինակային այս բառարանը բացահայտում է ոչ միայն հայերենի բառապաշարի հարստությունը, այլև առաջին հերթին բանաստեղծի խոսքարվեստի ճոխությունը: Այն հարուստ նյութ է տալիս Սևակի գեղարվեստական մտածողության նորովի գնահատմանը: Պապոյանը բավական գրականություն ու բառարաններ է օգտագործել, բացատրությունների համար հիմք է ընդունել գերազանցապես հեղինակային բնագրերը: Հարուստ են գլխաբառերին տրվող նշումները: Լ. Պետրոսյանի և Արտ. Պապոյանի նշված բառարանները ուղի են նշում հետազայում հեղինակների համաբարբառ կազմելու համար:

Այլ բնույթի է Հր. Զ. Պետրոսյանի «Հայերենագիտական բառարանը» (1988 թ.): Դա հանրագիտարանային բառարան է, որտեղից ընթերցողը գիտական բացատրություններ կստանա նախահայերենի, վիպասանական հայերենի, գրաբարի, հունարան ու լատինարան դպրոցների, միջին հայերենի, արևմտահայ, արևելահայ գրական լեզուների, բարբառների մասին: Նա կիմանա, թե ինչ աշխատություններ են գրվել գրաբարի, միջին հայերենի, աշխարհաբար լեզվի, բարբառների մասին: Այստեղ տեղեկություններ են տրվում Հ. Հյուրչմանի, Հ. Պետերմանի, Յ. Կարստի, Ան. Մեյեի, Լ. Պեղերսնի, Ն. Մառի և ուրիշների ուսումնասիրությունների մասին: Բառարանում ընդգրկված են մեծ թվով հայագետներ՝ Ա. Այտրնյանից սկսած մինչև մեր օրերի պրոֆեսորները: Պետք է ավստասլ, որ դուրս են մնացել այնպիսի խոշոր մտածողներ, ինչպիսիք են Մ. Չամչյանը, Գ. Մենեվիչյանը, «Հայկագետան բառարանի» հեղինակները: Բառահոգվածներում լեզվական իրողությունները մեկնաբանվում են թե՛ պատմական, թե՛ արդի հայեցակետով: Անդրադառնալով լեզվական իրողության արդի վիճակին՝ հեղինակը մանրամասն ներկայացնում է նրա ձևային, իմաստային առանձնահատկությունները, կրած փոփոխությունները: Բավական ընդարձակ են հոգվածները: Առանձին դեպքերում տրվում են աղյուսակներ, գծապատկերներ, հին ձևագրերի նմուշներ, նշանավոր հայագետների լուսանկարներ: Օգտակար են վերջում տրված բառացանկերը: Բարձր է Հ. Պետրոսյանի այս բառարանի օգտակարության գործակիցը. այն իր բովանդակությամբ ու կառուցվածքով առաջինն է մեր բառարանագրության պատմության մեջ:

1975 թ. լույս տեսավ «Լեզվաբանական բառարանը» (հեղ. Հ. Զ. Պետրոսյան, Ս. Ա. Գալստյան, Թ. Ա. Ղարազուլյան): Սա նույնպես իր տեսակի մեջ առաջին հայերեն բառարանն է:

ՁԵՎԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Մինչև հիմա գրական արևելահայերենի ձևաբանությունն ուսումնասիրություններին անդրադարձել ենք այնքանով, որքանով որ դրանք արտահայտվել են ընդհանուր մենագրություններում: Սակայն ձևաբանության բնագավառում ևս, ինչպես հնչյունաբանության ու բառագիտության, գրվեցին մենագրություններ խոսքի մասերի վերաբերյալ:

Ա. Ա. Աբրահամյանի «Հայերենի դերբայները և նրանց ձևաբանական նշանակությունը» աշխատությունը (1953 թ.) Հայերենի դերբայներին նվիրված առաջին ամբողջական լուրջ ուսումնասիրությունն է, որտեղ հեղինակը համակողմանիորեն է քննում դերբայները: Նախաբանում քննադատելով Ն. Մառին լեզվի զարգացման պատմականությունն անտեսելու համար՝ հեղինակը խոստանում է «հարցերը հնարավորին չափ քննարկել պատմական մոտեցմամբ»: Եվ, իսկապես, նա յուրաքանչյուր դերբայ ներկայացնում է նրա գրաբարյան, միջին հայերենի, արդի աշխարհաբարյան և բարբառային ձևերով ու արտահայտություններով, այսինքն պատմական փոփոխությունն ու զարգացման մեջ:

Առաջին՝ «Ընդհանուր մասում» ներկայացված է դերբայի ըմբռնումը Հայ քերականագիտության պատմության մեջ՝ սկսած Թրակացու մեկնիչներից մինչև ժամանակակից քերականները: Այդ պատմական հետաքրքիր ակնարկից հետո հեղինակն անցնում է դերբայի բնութագրմանը: Դերբայն էլ բայ է, եզրակացնում է Աբրահամյանը, իր ուրույն առանձնահատկություններով: Դերբայի հատուկ իմաստը նրանում գրսևորվող գործողության, եղելության, վիճակի արտահայտությունն է, որը որոշ դերբայներում (ապառնի, վաղակատար, հարակատար) ավելի ցայտուն լինելով՝ մոտենում է ժամանակի կարգին (էջ 41–42):

Աշխատության երկրորդ մասում՝ «Հայերենի դերբայները» խորագրի տակ, ներկայացվում են մեր յոթ դերբայները, դրանց ավելացնելով ութերորդը՝ ընթացակցական անվանումով, որը նկատել էր նաև էդ. Աղայանը իր «Քննություն Մեղրու բարբառի» ուսումնասիրությունում՝ անվանելով մակրայական:

Ինչպես ընդգծում է էդ. Աղայանը իր «Հայ լեզվաբանություն պատմություն» մեջ, գրքի այս մասի ամենաարժեքավորն այն է, որ Աբրահամյանը հարուստ նյութի օգտագործմամբ ցույց է տվել **-ուճ**, **-լիս**, **-աժ** (**-ուաժ**) վերջավորություններով դերբայների հնագույն գործածությունները, հետագա փոփոխությունները մինչև ներկա վիճակը: **Ուճ**-ով անկատարի գործածությունը, ըստ էդ. Աղայանի, սկսվում է 12-րդ դարից, Մխիթար Հերացու «մաշում լինի» օրինակով: Ա. Աբրահամյանը, սակայն, դա ետ է տանում մինչև 7-րդ դարը՝ Սեբեոսի պատմության մեջ նկատելով «ի տեսանելումն» ձևը:

Աշխատությունների դասում քննարկվում է դերբայների ձևավարանական արժեքը, որը շարադրված է նույնպիսի հմտությամբ: Գրաբարի, միջին հայերենի, բարբառների և արդի հայերենի հարուստ նյութի օգտագործմամբ հեղինակը ցույց է տալիս դերբայների մասնակցությունը բայի ժամանակային ձևերի կազմությունը գրական աշխարհաբարում, գրաբարում, միջին հայերենում ու բարբառներում: Ավարտենք այս գրքի մասին մեր ասելիքը էդ. Աղայանի տված գնահատականով. «Պատմական սկզբունքի հետևողական կիրառումով, լեզվական տվյալների հսկայական ընդգրկումով ու վերլուծությունների գիտական խորությամբ այս աշխատությունը մի լուրջ ներդրում է հայերենի պատմական քերականության բնագավառում»¹:

1953 թ. լույս է տեսնում Հ. Խ. Բարսեղյանի «Արդի հայերենի բայի և խոնարհման տեսություն» աշխատությունը: Դա աշխարհաբարի բայի ու նրա խոնարհման մասին առաջին ծավալուն մենագրությունն է: Առաջին մասում շարադրված է պատմական ակնարկ բայի, նրա խոնարհման քննության մասին: Ներածական մասում հիշատակում է ընդունված այն կարծիքը, որ արդի հայերենի հղովումն ու խոնարհումը առաջացել են **ուճ** ճյուղի, առանձնապես Արարատյան բարբառի հղովմանն ու խոնարհման հիման վրա: Գրական աշխարհաբարի խոնարհման ձևերն առաջացել են կա՛մ գրաբարյան ձևերի փոփոխմամբ, կա՛մ գրաբարյան ձևերի փոխարեն առաջացել են նոր ձևեր: Հաջորդ էջերում ներկայացված են աշխարհաբար բայի ու նրա խոնարհման մասին Հայ քերականագիտության պատմության մեջ եղած կարծիքները: Գրքի երկրորդ մասում վերլուծվում են բայի քերականական կարգերը՝ սեռը, եղանակը, ժամանակը, գործողության կերպը, դեմքը, թիվը: Հեղինակը փորձում է տարբերակել բայի խոսքիմասային ու ստորոգելիական կարգերը: Հաստատում է ընդունված այն կարծիքը, թե դերբայներն արտահայտում են գործողության

¹ **էդ. Բ. Աղայան**, Հայ լեզվաբանություն պատմություն, հ. 2, 1962, էջ 378:

տարրեր վիճակներ, իսկ օժանդակ բայը՝ տարրեր ժամանակակետեր: Ո՛չ դերբայը, ո՛չ օժանդակ բայը, առանձին վերցրած, ժամանակ չեն արտահայտում: «Գործողության կերպը դրսևորվում է գործողության վիճակն արտահայտող դերբայի և ժամանակակետ արտահայտող օժանդակ բայի միջոցով, ուստի և բայական ստորոգելիական կարգ է»»: Բայի կազմության հետ քննվում են շարունակական և բազմապատկական կերպերը, մերժվում է պատճառական և կրավորական բայերում կերպի կարգ տեսնելու կարծիքը: Հաջորդ էջերում բնութագրվում են բայի ժամանակները, եղանակները, դրանց ձևաբանական արտահայտությունը: Երրորդ մասում տրված է խոնարհման պատկերը՝ պարզ, ածանցավոր և անկանոն բայերի հաստատական ու ժխտական տիպերով: Աշխատությունը կցված է չեզոք, ներգործական և կրավորական բայերի այբբենական ցուցակը, նշված են կրկնասեռ բայերը: Ինչպես ասացի, այս աշխատանքով Հ. Բարսեղյանը ի մի է բերում բայի և նրա խոնարհման մասին եղած կարծիքները, բնութագրում է բայը՝ իր քերականական կարգերով:

Հայերենի դերանունները եղել են մեր քերականագետների սայթաքարը: Այդ խոսքի մասի արդի վիճակի հետազոտության արդյունքներն են ամփոփված Ս. Գ. Աբրահամյանի «Արդի Հայերենի դերանունները» աշխատությունում (1955 թ.): Դա հեղինակի առաջին ծավալուն ուսումնասիրությունն էր, որին հետևեցին մյուս աշխատությունները: Դա միաժամանակ ժամանակակից գրական արեվելահայերենի դերանվան մասին առաջին ծավալուն ու հանգամանայից խոսքն է, որ ասել է հեղինակը՝ աշխատելով չկաշկանդվել ավանդական կարծիքներով, օգտագործելով լեզվաբանական նոր մտքեր ու դրույթներ, ավելացնելով սեփականը: Գրքի առաջին գրչւում քննադատելով այն լեզվաբաններին, որոնք դերանունն առանձին խոսքի մաս չեն համարում, և Ն. Մառի կարծիքը՝ ճիշտ է համարում Գ. Սևակի և ուրա քերականության մեջ վերջին շրջանում դերանվանը տված սահմանումը: Հետևելով Գ. Սևակին՝ մերժում է դերանունը փոխարինման գործառույթով բնութագրել, որ ծայրահեղ է: Հեղինակը գրում է, թե դերանունները, ունենալով ընդհանուր, չտարբերակված իմաստ, ցույց են տալիս առարկան, հատկանիշը որևէ հարաբերությանը: Այս բնութագրմանը հետևում է մի ընդարձակ պատմական ակնարկ դերանունների մասին: Աշխատության երրորդ գլխում քննարկում է դերանունների տեսակները: Դրանք են՝ անձնական (ղիմային), ցուցական, փոխադարձ, որոշյալ (հանրական), անորոշ (մասնական), հարցահարաբերական (բացարձակ ա-

նորոշ): Հատկապես լավ են ներկայացված ցուցական և հարաբերական դերանունները: Նուրբ դիտողություններ ունի նաև մյուս դերանունների վերաբերյալ: Կարծում եմ՝ հեղինակն իրավացի է՝ ժխտական դերանունները որոշյալների շարքին դասելով: Հաջորդ էջերում ծանոթանում ենք դերանունների ձևաբանական յուրահատկություններին, հղովմանը (4-րդ գլուխ): Ապա հեղինակը անցնում է դերանունների շարահյուսական կիրառություններին, պատմական զարգացման, կազմավորման ընթացքին, արդի վիճակում նրանց կազմությունը, բառակազմական արժեքին: Տրված է **ինքն, այլ, ամեն** դերանուններով կազմված բառերի ցուցակը: Յոթերորդ գլխում հեղինակը քննում է դերանունների ոճական առանձնահատկությունները: Գեղարվեստական գրականությունից քաղված հարուստ օրինակներով նկարագրում է անձնական, ցուցական, որոշյալ, անորոշ և հարցահարաբերական դերանունների կիրառությունները: Սա քերականական կարգերի ոճական կիրառությունների մասին մեզանում առաջին հաջողված փորձերից է:

1959 թ. լույս է տեսնում Մ. Ե. Ասատրյանի «Բայի սեռը ժամանակակից Հայերենում» աշխատությունը, որ բաղկացած է հինգ գլխից: Առաջին գլխում ներկայացվում է բայի սեռի բնույթը քերականների կողմից: Երկրորդում բայի սեռի քերականական կարգի քննությունն է՝ սեռի բնութագրը, նրա տեղը բայական մյուս կարգերի մեջ, առանձնահատկություններն ըստ նշանակության և քերականական դրսևորումների: Հայերենի բոլոր բայերը սեռ ունեն, սեռերը երեքն են՝ ներգործական, կրավորական, չեզոք: Արդի հայերենի բայի սեռի ձևաբանական արտահայտություններն են **ցն** և **վ** ածանցները, **վ**-ով կարող են չեզոք բայեր էլ լինել: Բայի սեռի փոփոխությունն առաջ է բերում նախադասության կառուցվածքի փոփոխություն. ներգործաձև նախադասության ուղիղ խնդիրը կրավորաձև նախադասությունում փոխվում է ենթակայի, իսկ ենթական՝ անուղղակի խնդրի:

Մյուս գլուխներում առանձին-առանձին քննվում են բայի երեք սեռերը: Ներգործական սեռի կարգը դրսևորվում է բայ+ուղիղ խնդիր կապակցությամբ (գիրք կարդալ, հիվանդին բուժել): Ներգործական սեռին են պատկանում նաև **ցն**-ով կազմված պատճառական բայերը, որ Մ. Ասատրյանը կոչում է բաղադրյալ ներգործական (երեսային կաթ խմեցնել, աշակերտին գիրքը կարդացնել (կարդալ տալ)): Վերևվում ասվածից պետք է եզրակացնել, որ ներգործաձև և կրավորաձև նախադասությունները շարահյուսական հոմանիչներ

են: Կան երկանդամ և եռանդամ կառույցներ: Վ-ով կազմված բայերը կարող են և չեզոք սեռի լինել, ինչպես՝ սանրվել, հագնվել, ինչպես և համբուրվել, գրկախառնվել, որոնք կոչվում են նաև անդրադարձ ու փոխադարձ բայեր: Հեղինակը նշում է նաև կրկնասեռ բայերը, ինչպես՝ նայել պատին, նայել նկարը:

Հայերենի բայի սեռի մասին այս աշխատանքը հետաքրքիր է՝ գրված գիտական պատշաճ մակարդակով: Ընթերցողն այստեղ կըզտնի բայի սեռի մասին ոչ միայն այլ լեզվաբանների կարծիքները, այլև նրա իսկ եզրակացություններն ու բնութագրումները, իբրև անձամբ կատարած հետազոտության արդյունք:

Գրական արևելահայերենի ձևաբանության ուսումնասիրություններից է Ս. Գ. Աբրահամյանի 1959 թ. հրատարակված «Փամանակակից հայերենի չլթեքվող խոսքի մասերը» աշխատությունը: Ինչպես ասված է «Երկու խոսքում», հեղինակի ուսումնասիրության առարկաներն են նյութական իմաստ ունեցող մակբայները, քերականական իմաստ ունեցող կապերն ու շաղկապները և խոսողի տարբեր վերաբերմունք (դատողական և զգացական) արտահայտող եղանակավորող (վերաբերական) բառերն ու ձայնարկությունները: Խոսքի մասեր, որոնք այսքան միմյանցից տարբեր բնույթի ու գործառույթի լինելով՝ միավորվում են իրենց մի ընդհանուր՝ չլթեքվելու հատկանիշով: Ներածական մասում ընդհանրապես ճիշտ համարելով Գ. Սևակի այն դրույթը, թե «բառերի խոսքիմասային կատեգորիաները որոշելիս պետք է վերանալ դրանց խոսքային հատկանիշներից և բառը դիտել իբրև լեզվական կատեգորիա, իբրև լեզվի մաս», թե պետք է հիմք ընդունել բառի ընդհանուր իմաստը, յուրաքանչյուր բառ պիտի մեկ խոսքի մասի պատկանի, Ս. Աբրահամյանը միանգամայն ճիշտ է նկատում, որ առանձին դեպքերում անհրաժեշտ է ցուցաբերել կոնկրետ մոտեցում: Աշխատության հինգ մասերում հեղինակը քննություն է առնում վերևում հիշատակված հինգ խոսքի մասերն առանձին-առանձին (մակբայ, կապ, շաղկապ, ձայնարկություն, եղանակավորող (վերաբերական) բառեր) և տալիս դրանց բնութագիրը, տեսակներն ըստ կազմության, ըստ նշանակության, դրանց ծավալումն ու զարգացումը, հարաբերակցությունն այլ խոսքի մասերի հետ:

Ս. Աբրահամյանի այս աշխատությունն ավելի ծավալուն ու խոր հետազոտությամբ լույս տեսավ 1965 թվականին՝ «Չլթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից հայերենում» խորագրով: Առաջին գրքին հեղինակն ավելացրել է մի նոր գլուխ՝ «Ընդհանուր մաս»:

Դա, կարելի է ասել, նախորդ գրքի ներածական մասում առաջ քաշված, քննված հարցերի, որոնք տեսական հիմնահարցեր էին, ավելի ընդարձակ քննությունն է: Նկարագրվում են նախ խոսքի մասերի համակարգը, ապա՝ չլթեքվող խոսքի մասերն այդ համակարգում: Ներկայացված է խոսքի մասերի բնութագրման պատմությունը ուրվագիծը՝ անդրադառնալով հայ և օտար լեզվաբանների տված բնութագրերին՝ հետազոտման առարկա չլթեքվող խոսքի մասերի վերաբերյալ:

Պոսքի մասերի դասակարգման հարցը քննելիս հենվում է հիմնականում Գ. Սևակի դրույթների վրա և հանգում է հետևյալ եզրակացության: 1. Պոսքի մասեր են կազմում լեզվի բառային կազմի բոլոր բառերը, 2. խոսքի մասերը չի կարելի դասակարգել միայն ձևավորանական կամ շարահյուսական հատկանիշներով, 3. բառական, ձևաբանական և շարահյուսական հատկանիշները, միասին վերցրած, նույնպես չեն կարող բոլոր խոսքի մասերն իրարից բաժանելու, սահմանազատելու միասնական չափանիշ լինել, 4. բառերի ընդհանուր իմաստը ևս չի կարող բոլոր խոսքի մասերի բաժանման միակ ընդհանուր հիմունքը լինել, 5. առանձին խոսքի մասերի լրիվ ու սպառիչ ճանաչման համար անհրաժեշտություն դեպքում կարող են գնահատվել, հաշվի առնվել նաև նրանց ձևաբանական, շարահյուսական, որոշ դեպքերում էլ բառակազմական հատկանիշները: Վերջին երկու դիտողություններով Ս. Աբրահամյանը հեռանում է Գ. Սևակից՝ հանդես բերելով այլ՝ ինքնուրույն կարծիք: Օգտագործելով խոսքի մասերի աստիճանական բաժանման ենթարկելու մասին Մ. Աբեղյանի, Վ. Վինոգրադովի դիտողություններն ու էդ. Աղայանի կատարած ստորաբաժանումը՝ Ս. Աբրահամյանը հայերենի բառակազմը նախ բաժանում է երեք մեծ խմբի՝ 1. նյութական իմաստ ունեցող բառեր (խոսքի մասեր), 2. քերականական իմաստ ունեցող, 3. վերաբերմունքային իմաստ ունեցող խոսքի մասեր: Առաջինները նախադասություն անդամի գործառույթ են ունենում, երկրորդները այդպիսի գործառույթ չունեն, զրանք կապող, կապակցող դեր ունեն, իսկ երրորդները խոսողի վերաբերմունք են արտահայտում՝ դարձյալ նախադասություն անդամ չլինելով: Ապա հեղինակը ներկայացնում է այս երեք խմբի՝ խոսքի մասերի մեջ մտնող ենթախմբերը՝ առաջին խմբում գոյական, ածական, թվական, դերանուն, բայ, մակբայ, երկրորդ խմբում՝ կապ, չաղկապ, երրորդ խմբում՝ ձայնարկություն և եղանակավորող (վերաբերական) բառեր: Այս ընդհանուր դասակարգումից հետո հեղինակը բնութագրում է չլթեքվող խոսքի մասերի

տեղը ընդհանուր համակարգում: Մեկնաբանում է բառի բառական, ձևաբանական և շարահյուսական հատկանիշների փոխհարաբերությունը և ապա այն ցույց տալիս չթեքվող խոսքի մասերի համակարգում: Աշխատություն վերջում հեղինակը քննում է չթեքվող խոսքի մասերի փոխանվանական կիրառությունները:

Քերականական մի ուրիշ կարգի՝ գոյական անվան առումների (առկայություն կարգի) քննությունն է վերաբերում Հ. Չ. Պետրոսյանի «Գոյականի առումները հայերենում» աշխատությունը (1960 թ.): Այն բաղկացած է երկու մասից. առաջինում քննվում են որոշյալ և անորոշ առումները, երկրորդում՝ անձի և իրի: Նախ մեկնաբանվում է հարցի պատմությունը, որոշյալի ու անորոշի քերականական կարգի մասին նշանավոր լեզվաբանների կարծիքները, ապա բնութագրվում դրանք: Պարզաբանում է հիշյալ առումների առաջացումը, ձևաբանական արտահայտությունը գրաբարում, արևելահայ ու արևմտահայ գրական լեզուներում և բարբառներում: Քննվում են հատուկ և հասարակ անունների, հոլովների հոդառությունը, շարահյուսական առանձնահատկությունները:

Երրորդ գլխում հեղինակը մեկնաբանում է անձի առման առաջացման ուղին արևելահայ գրական լեզվում: Դա սկսվում է 18-րդ դարի կեսերից: Ընդունում է Մ. Աբեղյանի տեսակետը, թե հայցական-տրական անցման ելակետը դերանուններն են: Նախ անձնական դերանուններում է հայցականը տրականի ձևով գործածվել, ապա՝ մյուսներում:

Հ. Պետրոսյանը կատարել է առումների պատմահամեմատական քննություն: Այս տեսակետից այն օգտակար է նաև ընդհանուր լեզվաբանություն համար:

Բայը հայերենի (և ոչ միայն) ամենածավալուն, կարգաչատ խոսքի մասն է, ուստի բնական է, որ նրա ուսումնասիրությունը շատ են զբաղվում լեզվաբանները: 1962 թ. լույս է տեսնում Աշ. Ա. Արրահամյանի՝ հայերենի բային նվիրված երկրորդ ուսումնասիրությունը՝ «Բայը ժամանակակից հայերենում» ծավալուն մենագրության առաջին գիրքը՝ խորքային ու ծավալային մեծ ընդգրկումով: Թեև ուսումնասիրության նյութը արդի հայերենի բայն է, բայց հեղինակը ավելորդ չի համարել տեղ-տեղ հարցերը մեկնաբանել պատմական առումով: Հարցի պատմությունը ներկայացնելով՝ ձգտել է բայի արդի վիճակն ավելի պարզ ու հիմնավոր ճանաչել տալ: Այս գրքում հեղինակը քննում է գրական արևելահայերենի բայակազմության, բայի սեռերի և մասամբ էլ դերբայների հարցը, մասամբ, որովհետև

ղերբայնները հանգամանորեն քննված են վերը նշված առանձին գրքում: Ուսումնասիրությունն այս մասը մեր բայի կազմության լավագույն մեկնաբանությունն է: Մանրամասն քննվում է բայական բառայինների համադրական և վերլուծական կազմությունը, բայածանցները, լծորդությունները, բայահիմքերը, ղերբայական ձևերը, ղերբայական ձևերում խոսքիմասային փոխանցումները:

Աշխատության երկրորդ կեսը համարյա ամբողջությամբ նվիրված է գրական լեզվի բայական սեռի քննությանը: Նախ շարադրված է ակնարկ այն մասին, թե հայ քերականական միտքը մինչև այսօր ինչ է ասել մեր բայի սեռի մասին՝ սկսած գրաբարի քերականագետներից: Ապա տրվում է բայի սեռի և անցողականության ու անանցողականության քերականական կարգի բնութագրերը: Արդի հայերենի բայերը հեղինակը բաժանում է երեք խմբի՝ անցողական (ուտել, խմել), անանցողական (կորչել, հոգնել) և անցողական-անանցողական (նայել, լսել, կարոտել): Անցողականներն ու անանցողականները լինում են սկզբնաձևային (ուտել, գրել, քնել, զնայ) և ձևակազմական (կարդացնել, խմեցնել, նկարվել, կառուցվել): Բացի չեզոք, ներգործական և կրավորական սեռերից, հեղինակն ընդունում է նաև պատճառական և միջին-անդրադարձ սեռային առումներ: Այսպիսով, հայերենի բոլոր բայերը բաժանում է երկու մեծ խմբի՝ անցողական և անանցողական, որոնք անվանում է սեռադասեր: Անցողական սեռադասի մեջ մտնում են ներգործական սեռը և պատճառական սեռային առումը, անանցողական սեռադասի մեջ՝ կրավորական, չեզոք սեռերը և միջին-անդրադարձ սեռային առումը: Այնուհետև հանգամանորեն նկարագրվում են այդ երկու սեռադասերի մեջ մտած սեռերն ու սեռային առումները, նրանց կազմությունը:

Մենագրության վերջին էջերը արդի գրական լեզվի բայական սեռերի տեղաշարժերի, կրկնասեռության վերաբերյալ հեղինակի դիտողություններն ու բնութագրումներն են: Աշ. Աբրահամյանի այս մենագրությունը արդի գրական հայերենի բայի կազմության և սեռի քերականական կարգի ամբողջական ու ավարտուն ուսումնասիրություն է, արժեքավոր ներդրում է հայերենագիտության մեջ:

«Արդի հայերենի խոնարհման կատեգորիաները» ուսումնասիրությամբ 1961 թ. հանդես եկավ Թբիլիսիի պետական համալսարանի Հայագիտության ամբիոնի այն ժամանակվա վարիչ Ի. Ի. Շիլակաձեն¹: Ելնելով իր հետազոտության արդյունքներից և հենվելով Ա. Շանիձեի դրույթների վրա՝ հեղինակը ժամանակակից հայերենի բայի

¹ Լեզվի ու ոճի հարցեր, 1961, հատ. 2:

Համակարգում տեսնում է միայն երեք ժամանակ՝ ներկա, անցյալ և ապառնի, մյուս ժամանակներն անվանում է կերպային տարբերակներ: Եղանակների կազմից հանում է հարկադրական եղանակը՝ այն համարելով ըղձական կամ պայմանական, ավելացնում է այսպես կոչված հետևանքային եղանակ, որի մեջ մտցնում է անցյալի ապառնի և պայմանական անցյալ ժամանակները: Ընդունում է երկու կերպ՝ անկատար և կատարյալ, ըստ որում ներկան, անցյալի անկատարը, ապառնին, անցյալի ապառնին համարում է անկատար կերպի, իսկ վաղակատարը, անցյալի վաղակատարը, հարակատարը, անցյալի հարակատարը և անցյալ կատարյալը կատարյալ կերպի բայեր: Գրական հայերենում ավելացնում է երեք քերականական կարգ՝ 1. ակտի կարգ, ըստ որի սահմանական եղանակի վաղակատար և անցյալ վաղակատար ժամանակները համարում է չտեսածի կարգ, իսկ անցյալ կատարյալ ժամանակը՝ տեսածի կարգ, 2. հաջորդականությունից կարգ, ըստ որի սահմանականի անցյալի անկատարը և անցյալի հարակատարը անվանում է համաժամանակություն, անցյալի վաղակատարը՝ նախորդություն, իսկ անցյալ կատարյալը՝ հաջորդությունից կարգի, 3. ստատուսի կարգ, ըստ որում հարակատարը և անցյալի հարակատարը անվանում է ստատիկություն, իսկ մյուս ժամանակներն ու եղանակները՝ դինամիկություն կարգի բայեր: Շիլակաձեի այս հոդվածը, որտեղ մեղադրում է հայ լեզվաբաններին այն բանում, որ նրանք իբրև թե չեն հասկացել գրական հայերենի բայական համակարգը, միակողմանի է: Ըստ էություն ինքն է խառնել մեր բայի կերպերն ու ժամանակները, եղանակները: Այն կարգերը, որ նա վերագրում է գրական արևելահայերենին, իբրև նորություն, հատուկ չեն մեր բային: Մի երկու օրինակով չի կարելի ընդհանրացում կատարել և քերականական կարգ ստեղծել: Այն, որ անցյալ կատարյալը արտահայտում է տեսած գործողություն, իսկ վաղակատարը՝ չտեսած, հայ քերականագետներն էլ են նկատել, բայց քերականական կարգ չեն համարել՝ նկատի ունենալով, որ դրանք մասնակի երևույթներ են, համակարգ չեն ներկայացնում: Ի. Շիլակաձեի սխալվում է հարկադրական եղանակը հանելով եղանակների համակարգից: Այնուամենայնիվ, կարծում եմ, որ Ի. Շիլակաձեի այս հոդվածում շատ կան տեղին ու նուրբ դիտումներ մեր բայի եղանակների, ժամանակների, կերպային արտահայտությունների մասին, որոնք արժանի են ուշադրության:

1962 թ. լույս տեսավ Հմ. Ս. Օհանյանի «Աժական անունը ժամանակակից հայերենում» աշխատությունը: Հեղինակը, հենվելով ածա-

կանի մասին հայ լեզվաբանների հրապարակած հետազոտությունների և իր իսկ հետազոտությունների արդյունքների վրա, ներկայացրել է գրական արևելահայերենի ածական անվան ամբողջական ուսումնասիրությունը՝ նրա բնութագիրը, տեսակներն ըստ նշանակության և ըստ կազմության՝ ածանցավոր, բարդ, բարդության բաղադրիչների խոսքիմասային իմաստը, որակական և հարաբերական ածականների տարբերությունը, միջոցները: Ծարադրված են ածականների շարահյուսական կիրառությունները իբրև բուն ածական և իբրև փոխանուն:

Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտը հիսունական թվականներից սկսել է «Հայերենի գիտական քերականության հարցեր» մատենաշարով մենագրություններ հրատարակել: Գրանցից են Աչ. Աբրահամյանի, Ա. Մուրվալյանի, Վ. Առաքելյանի, Ս. Աբրահամյանի, Հր. Պետրոսյանի վերը հիշատակված աշխատությունները:

Այդ շարքի 14-րդ գիրքն է Գ. Լ. Գարեգինյանի «Ծաղկապները ժամանակակից հայերենում» ծավալուն ուսումնասիրությունը, որ լույս է տեսել 1963 թվին: Ներկայացնելով շաղկապների մասին հայ լեզվաբանների դրույթներն ու բնութագիրը՝ հեղինակը գրքի առաջին մասում տալիս է շաղկապի սահմանումը: Նշելով, որ միայն իմացաբանական հատկանիշը քիչ է խոսքի մասերը դասակարգելու համար, հեղինակն առաջարկում է հաշվի առնել բառի նաև ձևաբանական, շարահյուսական հատկանիշները: Ծաղկապը բնութագրելիս նա հենվում է հենց այդ խոսքի մասի շարահյուսական դերի՝ գործառույթի վրա, ինչպես վարվում էր Մ. Աբեղյանը: Գրքում չի մոռացված շաղկապների նաև արտահայտած իմաստային զանազան հարաբերությունները: Այնուհետև Գարեգինյանը բնութագրում է շաղկապների տեսակներն ըստ կազմության և նրանց հարաբերակցությունն այլ խոսքի մասերի հետ: Աշխատության հաջորդ մասում քննվում են շաղկապների տեսակներն ըստ գործածության, գործառույթի, քերականական իմաստի՝ առանձին-առանձին: Ծաղկապների արտահայտած իմաստային զանազան հարաբերությունները նկարագրելիս հեղինակը նկատի է ունեցել կապակցվող նախադասությունների բովանդակությունը, բայերի եղանակաժամանակային ձևերն ու արտահայտությունները:

Գ. Գարեգինյանի այս ուսումնասիրությունը գրական արևելահայերենի շաղկապների վերաբերյալ մի ավարտուն ու ամբողջական աշխատություն է և, քանի որ շաղկապը շարահյուսական մակարդակի խոսքի մաս է, մեծապես կօգնի հայերենի պարզ և բարդ

նախադասությունների կառուցվածքն ուսումնասիրողներին, մանավանդ գողվածական բարդ նախադասությունների դեպքում:

Հ. Բարսեղյանը երկար ժամանակ է գրադվել Հայերենի անունների կազմության, ուղղագրության հարցերով: Դրա արդյունքն են նրա ստվարածավալ «Հայերենի ուղղագրական, ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարանը» (1973 թ.) և «Հատուկ անուն» ուսումնասիրությունը (1964 թ.): Ինչպես Հեղինակն է ասում, վերջինս մի տեսական-քննական, նկարագրական ակնարկ է, որտեղ քննված են երեք հարց՝ հատուկ անվան բնորոշումը, տեսակները և ուղղագրությունը: Ուշագրավ է հատուկ անվան բնորոշումը. ամեն մի գոյական անուն առարկաների ու հասկացությունների կարգի, դասի, սեռի, խմբի անուն է, որոնցից հատուկ անունն առաջանում է որպես պատմականորեն անհրաժեշտ լեզվական կարգ: Հասարակ անունները անվանապես տարբերում են առարկաների միայն տեսակները կամ ընդհանուր հասկացությունները, իսկ հատուկ անունները անվանապես անհատականացնում, կոնկրետացնում են առանձին առարկաները, որոնք ևս դերանունների նման հասկացություններ չեն անվանում, դառնում են սոսկ պայմանական անուն: Դրանք Հեղինակը բաժանում է չորս խմբի՝ անձնանուններ, տեղանուններ, կենդանիների մականուններ և կազմակերպությունների, ընկերությունների, հիմնարկ-ձեռնարկությունների, ստեղծագործությունների (գրական-գեղարվեստական), մամուլի ու գրքերի հատուկ անվանումներ: Այնուհետև շարադրվում է հատուկ անունների ուղղագրությունը՝ տարբերելով հատուկ անունը անվանումից: Գրքին կցված է հատուկ անունների ցանկ՝ տերմինաբանական կոմիտեի որոշումներով սահմանված ուղղագրությամբ, որն ունի գործնական կարևոր նշանակություն:

Այդ նույն 1964 թվականին լույս է տեսնում տողերիս գրողի «Թվական անունը ժամանակակից Հայերենում» աշխատությունը: Այդտեղ տեղեկություն է տրվում թվական անվան առաջացման մասին: Պատմական հաջորդականությամբ ներկայացնելով թվականի մասին եղած հետադոտությունները, բնութագրումները՝ Հեղինակը մեկնաբանում է թվականի, իբրև խոսքի մասի առանձնահատկությունները. թվականները ցույց են տալիս առարկայի տարբերակված քանակ, կարող են արտահայտվել նաև թվանշաններով, որ բնորոշ է միայն թվականներին, խոսքի մեջ սովորաբար լրացում չեն ստանում, թվի քերականական կարգ չունեն, բայի հետ առանց միջնորդ բառի (անգամ) չեն գործածվում: Տրված են՝ թվականի բառային ծագումը՝ ըստ Հր. Աճառյանի ստուգաբանությունների, ապա թվա-

կաննների գրավոր արտահայտությունը, տեսակներն ըստ նշանակու-
թյան՝ քանակական (բացարձակ՝ երկու, հինգ, բաշխական՝ վեցա-
կան, երեք-երեք և կոտորակային՝ մեկ հինգերորդ ու դասական (եր-
րորդ, իններորդ), ըստ կազմության՝ պարզ (երկու, ութ), ածանցա-
վոր (իններորդ, ութսուն), բարդ (տասնհինգ, քսանմեկ, ինչպես և
հազար ինը հարյուր տասնհինգ) և բարդ ածանցավոր (քսանհինգե-
րորդ, տասնմեկերորդ): Ներկայացված են թվականով կապակցու-
թյունները, թվականի կիրառությունները և բառակազմական արժե-
քը: Աշխատանքին կցված է թվականով կազմված բառերի ցանկ՝ ըստ
խոսքի մասերի: Ուսումնասիրություն մեջ տրված է Հայերենի թվա-
կան անվան ամբողջական պատկերը: Այն ունի նաև գործնական
նշանակություն՝ կազմության, ուղղագրության նկարագրությամբ:

1966 թվականին հրատարակվում է Ալ. Մարգարյանի «Հայերենի
հարադիր բայերը» աշխատությունը¹: Մինչ այդ, 1961 թ., լույս էր
տեսել նրա «Հայերենի անկանոն բայերի զարգացումը» գրքույկը, ուր
նա քննում է աշխարհաբարի անկանոն բայերի առաջացումը, պատ-
մական զարգացումը և փճակը արդի Հայերենում: Աշխատանքն օգ-
տակար էր արդի Հայերենի պատմահամեմատական ուսումնասի-
րության տեսակետից: «Հայերենի հարադիր բայերը» բաղկացած է
երեք մասից. առաջինում քննվում են հարադրավոր, երկրորդում՝
զուգադրական հարադրավոր, երրորդում՝ պատճառական հարադ-
րավոր բայերը: Հեղինակը նախ ներկայացնում է հարադրավոր բա-
յերի գրաված տեղը հայ քերականագիտության պատմության մեջ՝
սկսած Թրակացու քերականության մեկնիչներից մինչև մեր օրերի
քերականները, ապա քննում է հարադրավոր բայերի բառային բնույ-
թը, ձևաբանական կառուցվածքը: Համոզիչ փաստերով ցույց է տա-
լիս, որ հարադրությունները բառային միավորներ են: Ձևաբանական
կառուցվածքը քննելիս թվարկում է մոտավորապես այն բայերը,
որոնք հարադրություն են կազմում: Հաջորդ գլուխներում բնութա-
գրվում են հարադրավոր բայերի քերականական առանձնահատկու-
թյունները, դարձվածաբանական, ոճական արժեքը, չարահայտական
կիրառությունները:

Գրքի 2-րդ մասում տրված է զուգադրական բայերի ուսումնա-
սիրությունը: Նախ չարադրված է պատմական ակնարկ այդ բայերի
ուսումնասիրության մասին, ապա ներկայացված են նրանց բնութա-
գրերը, քերականական առանձնահատկությունները: 3-րդ մասում
բնութագրված են պատճառական բայերը, նրանց տեղը հայ քերա-

¹ Ճիշտ կլինի այդ կազմության բայերն անվանել հարադրավոր բայեր:

կանազիտության պատմության մեջ, քերականական նշանակությունը: Հեղինակը քննել է նաև կ եղանակիչի և ուժ-ով անկատարի ծագման ածանցյալ հարցեր: Այլ Մարգարյանի այս մենագրությունը հարադրավոր բայերի ամբողջական ուսումնասիրություն է, համակողմանի քննություն և օգտակար մեր լեզվի տեսությանն ու պատմությանը:

Էդ. Աղայանը մեր օրերի հայ առաջին լեզվաբաններից է, որ սկսել է իր ուսումնասիրություններում օգտագործել կառուցվածքային լեզվաբանության մեթոդները: 1967 թ. նա ընթերցողի սեղանին դրեց իր «Ժամանակակից հայերենի հոլովումը և խոնարհումը» արժեքավոր ուսումնասիրությունը, ուր տրված է արդի հայերենի հոլովման ու խոնարհման կառուցվածքային վերլուծությունը: Գրքի նախաբանում հեղինակը բնութագրում է կառուցվածքային լեզվաբանությունը, արտահայտում իր վերաբերմունքը դրա նկատմամբ: Աշխատությունը բաղկացած է չորս գլխից: Առաջինում շարադրված են ուսումնասիրության ընդհանուր հիմունքները: Բնութագրված են լեզվի կիրարկություն, կանոն, կառուցվածք հասկացությունները, լեզվի տարբերակներն ու ոճերը, լեզվական կառուցվածքի մակարդակները, չեղոքացումը և ապա մեկնաբանվում են կառուցվածքային լեզվաբանության մեթոդները: Երկրորդ գլխում պարզաբանվում են հարացուցային ու շարակարգային շարքերը, ձևույթային, բառային, ձևվաբանական և շարահյուսական մակարդակները, փոխհարաբերությունները: Աշխատության այս երկու գուխները, որոնք ընդհանուր լեզվաբանական հարցեր են չոչափում, կարևոր են. դրանք հայ ընթերցողին հայերենի նյութի վրա հանրամատչելի ձևով ծանոթացնում են կառուցվածքային լեզվաբանության ելակետային մի շարք գրույթների ու սկզբունքների, դրանով էլ օգտակար դառնում լեզուն ուսումնասիրողներին:

Ուսումնասիրության երրորդ գլխում վերլուծված է գրական արեվելահայերենի հոլովման կառուցվածքը: Հոլովը, ասում է հեղինակը, իբրև քերականական կարգ, բնութագրման, սահմանման երկու հիմք ունի. 1) հոլովը հոլովվող բառի բառաձևերից մեկն է: «Որևէ լեզվի հոլովման և նրանց հոլովների մասին խոսք կարող է լինել այն դեպքում միայն, եթե այդ լեզվում գոյություն ունի առնվազն երկու տարբեր ձև՝ տարբեր հոլովական իմաստների համար (էջ 178): 2. Հոլովը հարաբերություններ է ցույց տալիս հոլովվող բառի և նախադասության մյուս անդամների միջև. սա նրա դերն է, գործառույթը: Հոլովը ձև է, ձևաբանական մակարդակի միավոր, հետևաբար շարահյուսա-

կան միավորների բաղադրույթ է շարակարգային շարքում, բայց նա այս շարահյուսական գործառույթով չի բնութագրվում: Հոլովի բնորոշման երկրորդ կարևոր հիմունքը նրա իմաստն է, որը, սակայն, չի նույնանում շարահյուսական հարաբերության և նախադասության մեջ արտահայտած իմաստի հետ, ինչպես որ բառը չի բնութագրվում նախադասության մեջ նրա կատարած պաշտոնով, և նրա իմաստն էլ չի որոշվում նախադասության մեջ արտահայտած այս կամ այն իմաստով: Յուրաքանչյուր հոլով արտահայտում է մի որևէ քերականական (վերաբերական) իմաստ, որով դառնում է քերականական ընդհանրացած կարգ, որը խոսքի մեջ կարող է ունենալ զանազան մասնակի իմաստներ: Գոյականի շարահյուսական պաշտոնը հոլովի գործառույթունն է: «Հոլովական իմաստը առարկայի և հատկանիշների կամ այլ առարկաների միջև եղած հարաբերությունների քերականական իմաստն է»: «Հոլովը հոլովվող բառի մի բառաձևն է, որ արտահայտում է հոլովական իմաստ», իսկ «հոլովումը բառի բոլոր հոլովաձևերի կազմության համակարգն է» (էջ 283):

Հոլովի սահմանումն ունենալով՝ հեղինակն անցնում է արդի գրական արևելահայերենի հոլովների քննությանը: Անդրադառնալով մեր հայցական հոլովին և դրա մասին եղած բանավեճերին ու կարծիքներին՝ հեղինակը հանգում է հետևյալ եզրակացության. 1) հայցական հոլովը ուղիղ խնդրի արտահայտման միակ հոլովը չէ (նկատի ունի այլ լեզուները), 2) միևնույն լեզվում ուղիղ խնդիրը կարող է արտահայտվել նաև այլ, տարբեր հոլովներով, 3) պարտադիր չէ, որ ենթական և ուղիղ խնդիրը տարբեր հոլովներով արտահայտվեն, նրանք կարող են արտահայտվել նաև միևնույն հոլովով (էջ 190): Այս միանգամայն ճիշտ դրույթները ելակետ ունենալով և ելնելով արդի գրական արևելահայերենի լեզվական փաստերից՝ հեղինակը հանգում է այն համոզման, որ «մեր գրական լեզվում հայցական հոլով չկա» (էջ 204), կա ուղիղ կամ բացարձակ հոլով, ելակետային բառաձև, որ ներառում է իր մեջ ենթակայի, ուղիղ խնդրի, ստորոգելիական վերադրի, պարագայական և այլ շարահյուսական իմաստներ: Անդրադառնալով սեռական ու տրական հոլովներին՝ հեղինակը փոխակերպման մեթոդով և հիմք ունենալով տրականի հոգառության հատկանիշը՝ աշխատում է ապացուցել, որ գրական աշխարհաբարում այսօր կան թե՛ սեռական, թե՛ տրական հոլովներ: Ասում եմ աշխատում է ապացուցել, որովհետև հողը հոլովանիչ, հոլովիչ չէ, տրականը կարող է անհող էլ գործածվել՝ ձևով նույնանալով սեռականին:

Աշխատութեան հաջորդ էջերում հեղինակը քննում է հոլովների կազմութիւնը, անվանական և դերանվանական հոլովումները: Իբրև ամփոփում տրված են կազմութեան ձևերի համապատասխան տախտակները: Այս գլխի վերջում քննվում է հոլովական ձևերի փոխհարաբերութիւնը: Հեղինակը հոլովական վերջավորութիւնների միջև եղած հարաբերութիւնն անվանում է լրացուցիչ բաշխման հարաբերութիւն: Տվյալ հոլովաձևը կազմող զանազան վերջավորութիւնները այդ հոլովի ընդհանուր (վերացական) ձևույթի ենթահոլովաձևեր կամ ենթաձևույթներ են: Բանվոր-ի, որդ-ու, թոռ-ան, օր-վա, ընկեր-ոջ, աղջկ-ա, ծննդ-յան, մահ-վան, տան, հոր, կայսեր, անվան, սիր-ո 13 հոլովաձևերը բաշխական հարաբերութեան մեջ են իրար հետ, բոլորն էլ, իբրև սեռականի վերջավորութիւններ, սեռականի ընդհանուր (վերացական) հոլովաձևի ենթաձևեր են, ենթաձևույթներ: Միևնույն հոլովաձևի մեկից ավելի ձևերը (ասենք՝ լեռից – լեռնից, բեռով – բեռնով) կոչում է ազատ տարբերակ, իսկ ընկերի – ընկերոջ, կայսրի – կայսեր և նման զուգահեռ ձևերը՝ հոլովական զուգաձևեր: Այսպիսով, յուրաքանչյուր հոլովի տարբեր հոլովաձևերի միջև հեղինակը նշում է երեք կարգի հարաբերութիւն՝ բաշխումային, տարբերակային և զուգաձևային: Խոսելով հողի մասին՝ հեղինակը եզրակացնում է, թե «որոշիչ հողը ժամանակակից հայերենում կատարում է ուղղական ու տրական հոլովաձևերի կազմիչի դեր» (էջ 287):

Ուսումնասիրութեան չորրորդ գլուխը արդի հայերենի բայի ու նրա խոնարհման կառուցվածքային քննութիւնն է: Նախ նկարագրված է մեր գրական լեզվի բայակազմութիւնը՝ պարզ և բաղադրյալ (ածանցավոր, կրկնավոր և հարադրավոր) բայերը, կերպային, սեռային քերականական ածանցները: «Հիմքակազմութիւն» վերնագրի տակ քննվում են ժամանակակից հայերենի երեք բայահիմքերը՝ կարդ-ալում-ա, կարդաց-ող-ած-ել-ի-եք և կարդալ-ու-իս-իք-են, առաջինը անկատարի, երկրորդը կատարյալի, երրորդը դերբայական բայահիմքերն են: Դերբայները ներկայացված են երկու իմաստային խմբով՝ կերպային (կարդում, կարդացել, կարդալու, կարդա) և վիճակային (կարդալիս, կարդացած, կարդացող, կարդալիք, կարդալեն): Հեղինակն այն միտքն է պաշտպանում, թե հարակատար դերբայը, իբրև առարկայի վիճակ ցույց տվող բայ, ենթակայական դերբայի նման չի մասնակցում եղանակային ձևերի կազմութեանը, և նրանով կազմված ստորոգյալը պիտի բաղադրյալ համարել: Ավելացնենք, որ ինչպես ստորոգելին փոխակերպելիս դրվում է ենթակայի վրա իբրև որոշիչ,

քանի որ ստորոգելին ենթակայի հատկանիշն է արտահայտում (Արամը խելոք է կփոխակերպվի խելոք Արամը), այդպես էլ հարակատար դերբայն է փոխակերպվում որոշիչի (Արամը նստած է կղառնա՝ նստած Արամը): Ուրեմն Արամը նստած է նախադասութան ստորոգյալը բաղադրյալ է: Եթե նստել բայը մյուս՝ կախյալ դերբայներով արտահայտենք, օրինակ, նստում (Արամը նստում է) դերբայը որոշիչ չի դառնա, նստում Արամը կապակցություն չունենք: Էդ. Աղայանն այս գրքում վազելիս, վազելեն ձևերը անվանում է մակբայական դերբայներ՝ առաջինը ժամանակի, երկրորդը՝ ձևի: Այսպիսով, նա ժամանակակից հայերենում սահմանում է տասը դերբայ՝ 1. բացարձակ (կամ ընդհանուր)՝ անորոշ, 2. կերպային՝ անկատար, վաղակատար, կատարելի, ժխտական, 3. վիճակային՝ ա) որոշչային (ենթակայական, 2-րդ ապառնին և հարակատարը) և բ) մակբայական՝ ձևի ու ժամանակի (անկատար իս-ով՝ կարդալիս և են-ով՝ կարդալեն, և համընթացականը (ըստ հեղինակի՝ ընթացակցական):

Աշխատանքի վերջում քննվում են մեր բայի եղանակաժամանակային ձևերը, դրանց դիմային վերջավորությունները, խոնարհիչները: Նշվում է, որ սահմանական եղանակը իրական, իսկ մյուսները ոչ իրական գործողություն են արտահայտում: Գրքի վերջում համառոտ ներկայացվում է բայաձևերի կառուցվածքները տարբեր մակարդակներում՝ ձևութարանական, բայակազմական, հիմքակազմական և ձևակազմական:

Էդ. Աղայանի այս աշխատությունը լուրջ ուսումնասիրություն է և արժեքավոր ոչ միայն ժամանակակից հայերենի հոլովման ու խոնարհման կառուցվածքի տեսություն, այլև ընդհանուր լեզվաբանություն տեսակետից:

Այս տասնամյակի հայերենագիտական մտքի մասին խոսելիս չի կարելի չանդրադառնալ արևելահայ գրական լեզվի հոլովների շուրջը 1966 թ. տեղի ունեցած բանավեճին, որն այդ առթիվ մտքերի երրորդ բախումն էր:

1906 թ. Մ. Աբեղյանը իր «Աշխարհաբարի քերականություն» գրքում, հակառակ Ստ. Պալասանյանի, ընդունում է հինգ հոլով՝ հանելով սեռականն ու հայցականը: 1908 թ. Աբեղյանը «Արարատ» ամսագրում հանդես գալով տեսական հոդվածաչարով, որը նույն թվականին լույս է տեսնում «Աշխարհաբարի հոլովները» խորագրով, տեսականորեն հիմնավորում է սեռական ու հայցական հոլովների բացակայությունը ժամանակակից գրական արևելահայերենում: Լեզուների զարգացման ընթացքում քերականական կարգերի փոփոխու-

Թյուններ են կատարվում, ըստ որում կարող են որոշ ձևեր ավելանալ, որոշ ձևեր անհետանալ: Գրաբարում հայցական հոլով կար իր ձևով (ս ձևույթով), աշխարհաբարում վերացել է այդ ձևը, և որովհետև առանց ձևի հոլով չկա, ուստի չկա և հայցական հոլովը: Գրաբարում ներգոյական հոլով չկար, որովհետև ձևը չկար, թեև ներգոյականի իմաստը կար: Արևելահայ գրական լեզվում այդ ձևը ստեղծվեց – ում ձևույթով, ուստի և՛ հոլովը: «Նոր դպրոցի» 1908 թ. ապրիլի համարում լույս տեսավ Ստ. Մալխասյանցի «Աշխարհաբարի հոլովները» հոդվածը, որով սկսվեց հոլովի մասին առաջին բանավեճը: Ստ. Մալխասյանցը պաշտպանում էր 7 հոլովը: 1909 թ. Մ. Արեղյանը պատասխանեց «Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում» գրքույկով, որին հետևեց Ստ. Մալխասյանցի 1909 թ. «Դարձյալ հայցական հոլովը» հոդվածաչափը «Նոր դպրոցի» համարներում: Սրան Մ. Արեղյանն այլևս չպատասխանեց, որովհետև Մալխասյանցն ըստ էություն չկարողացավ արդարացնել սեռական, հայցական հոլովների գոյությունն աշխարհաբարում՝ հենվելով միայն իմաստի վրա:

Երկրորդ անգամ բանավեճ տեղի ունեցավ երեսնական թվականներին: 1934 թ. լույս տեսավ Ար. Ղարիբյանի «Հայոց լեզվի դասագիրքը», որտեղ հեղինակը վերականգնեց սեռական և հայցական հոլովները՝ ընդունելով յոթ հոլով: Դրա դեմ գրեցին Հ. Պետրոսյանն ու Նշ. Ալահվերդյանը, իսկ սրանց դեմ՝ Գ. Սևակն ու Գր. Հակոբյանը: Ծայրահեղ էր հատկապես Գ. Սևակի հոդվածը՝ «Սերունդների կոիվը քերականության մեջ»¹ խորագրով, որը կարծես վերջ տվեց բանավեճին: Դրանում մեծ դեր խաղաց Մառի՝ լեզվի «նոր ուսմունքը» և Ժամանակի ոգին: Հոդվածի վերնագիրն իսկ ցույց է տալիս, թե ինչ միջոցներով էին պայքարում Արեղյանի ուսմունքի դեմ՝ լեզվական բանավեճը վերածելով սերունդների (մարքսիստների և ոչ մարքսիստների) կովի: Պետական-քաղաքական իրավիճակը դարիբյանական թևին էր պաշտպանում, և նրանք հաղթեցին: Հաստատվեցին Ղարիբյանի ու Սևակի դասագրքերը, արգելվեց ամենայն այլընտրանք: Դպրոցական ծրագրերի ու դասագրքերի մենաշնորհը լեզվի բնագավառում նրանցն էր՝ Գ. Սևակին ու Ար. Ղարիբյանին:

Բայց ահա 1965 թ. «Սովետական դպրոցի» № 65-ում լույս տեսավ Ռ. Իշխանյանի «Ուղղակա՞ն, թե՞ հայցական» հոդվածը, որով և սկսվեց երրորդ բանավեճը այդ հիմնահարցի շուրջը: Հինգ հոլովի պաշտպանությանը առանձին հոդվածներով հանդես եկան Մ. Ասատրյանը, Պ. Շարաբխանյանը, Ա. Պապոյանը, իսկ յոթ հոլովի պաշտ-

¹ «Կուլտ. ֆրոնտ», 1934, էջ 34:

պանությամբ՝ Ար. Ղարիբջանը, Ալ. Մարգարյանը: Հայաստանի ԳԱ լեզվի ինստիտուտը գիտխորհրդի ընդլայնած նիստում արդի գրական արևելահայերենի հոլովների շուրջը մտքերի ազատ փոխանակություն ծավալեց, որը տևեց 15 օր: Հիմնական զեկուցողը Հ. Բարսեղյանն էր: Չնայած իր ոչ չոչափելի արդյունքին՝ բանավեճը հրահայական հետաքրքրություն ու աշխուժություն առաջացրեց քերականական հարցերի լայն ու բանավիճային քննության իր օրինակով: Հինգ հոլովի տեսակետն ավելի շատ կողմնակիցներ ունեցավ, այդ թվում և էդ. Աղայանը (մերժում էր հայցական հոլովը), Գ. Զահուկյանը, Ս. Աբրահամյանը: Բայց Գ. Սևակի, Ա. Ղարիբջանի, Ա. Աբրահամյանի, Վ. Առաքելյանի պաշտոնական դիրքը թույլ չտվեց անցնելու հինգ հոլովին: Հարցը քնեց և ծրագրերում ու դասագրքերում մնաց յոթ հոլովը:

Բանավեճից հետո 1967 թ. լույս տեսավ Հ. Բարսեղյանի զեկուցումը՝ «Մանուկ Աբեղյանի հինգ հոլովի տեսությունը և նրա հին ու նոր քննադատությունը» խորագրով: Հեղինակն իրավացիորեն դժգոհում է, որ գրվել և ասվել է ավելի շատ Աբեղյանի քերականության առանձին թերությունների մասին, քան առավելությունների: Բարսեղյանը պաշտպանելով Մ. Աբեղյանի հինգ հոլովի համակարգը՝ իրավացիորեն գտնում է, որ ո՛չ Մալխասյանցը, ո՛չ Ար. Ղարիբջանը, ո՛չ էլ Գ. Սևակը չկարողացան ապացուցել սեռական (կամ տրական) ու հայցական հոլովների գոյությունը արդի գրական արևելահայերենում: Հինգ հոլովի տեսությունն արդարանում է նաև կառուցվածքային լեզվաբանության տեսակետից: Յոթ հոլովականները բացառական, գործիական և ներգոյական հոլովները որոշում են՝ ելնելով ձևից, վերջավորություններից, իսկ սեռական (կամ տրական) և հայցական հոլովները՝ իմաստից, որից երևում է նրանց սկզբունքի անհետևողականությունը: Բարսեղյանը սույն գրքույկով ցույց տվեց, թե որքան անիրավացի էին 30-ական թվականներին և հետագայում Աբեղյանին ֆորմալիզմի մեջ մեղադրողները, որքան ոչ գիտական մեթոդներով էին պայքարում նրա դեմ:

Ապա լույս տեսավ Գ. Զահուկյանի նոր ուսումնասիրությունը՝ «Ժամանակակից հայերենի հոլովման համակարգը», որտեղ հեղինակը կառուցվածքային վերլուծությամբ ապացուցում է, որ մեր գրական աշխարհաբարում միայն հինգ հոլով կա: Այս աշխատանքը մտավ 1969 թ. հեղինակի հրատարակած «Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը» ուսումնասիրության մեջ, որը երկու կարևոր հարց է քննում՝ հայոց լեզվի զարգացման և հայոց լեզվի կառուցվածքի

Հարցերը: Առաջին բաժնում ներկայացված է Հայերենի զարգացման շրջանաբաժանումը: Երկրորդ բաժինը ժամանակակից Հայոց լեզվի կառուցվածքի քննությունն է: Հայոց լեզվի պատմությունը բաժանելով նախագրային և գրային շրջանների՝ հեղինակն անցնում է վերջինիս բնութագրմանը: Սրա շրջանաբաժանման փուլերն անվանում է «Հին», «միջին» և «նոր»՝ իրենց ենթաշրջաններով:

Հեղինակն արևելահայ գրական աշխարհաբարի քերականագիտության պատմությունը բաժանում է երկու մեծ շրջանի՝ իրենց ենթաշրջաններով:

1. Գրաբարատիպ քերականությունների շրջան՝ 18-րդ դարի սկզբներից մինչև 20-րդ դարի սկզբները, 2. Ինքնատիպ (ոչ գրաբարատիպ) քերականությունների շրջան՝ 20-րդ դարի սկզբներից առ այսօր: Ժամանակակից Հայերենի կառուցվածքն ուսումնասիրելով կառուցվածքային-հարաբերակցային եղանակով՝ նա յուրաքանչյուր լեզվական երևույթ քննելիս սկսում է արտահայտության պլանից, անցնում բովանդակությանը: Լեզվաբանության մեջ ընդունված է լեզվական միավորների երկու տիպի հարաբերություն՝ հարացուցային և շարակարգային. առաջինը սյունակային է, երկրորդը՝ գծային: Հարացույցի միավորները տարբերիչներ են, ցույց են տալիս հարացույցում եղած անդամների տարբերությունները, իսկ շարակարգի միավորները՝ շարակարգի մեջ մտած միավորների (անդամների) զանազան հարաբերություններ: Այնուհետև հեղինակը բնութագրում է լեզվական կաղապարները, քերականական արտահայտության միջոցներն ու եղանակները: «Հոլովում» վերնագրի տակ ներկայացնում է գոյական անվան քերականական կարգերը՝ հոլովի, թվի, դասի, առկայացման: Աշխատության վերջում տրվում է բայի խոնարհման քննությունը. ներկայացված են արդի գրական արևելահայերենի խոնարհման կաղապարներն ու մասնակաղապարները և դրանց աղյուսակները:

Գ. Զահուկյանի այս աշխատանքը լեզվաբանության արդի մակարդակով գրված մի ուսումնասիրություն է, որ ընթերցողին համակողմանիորեն ներկայացնում է ժամանակակից Հայերենի հոլովման ու խոնարհման համակարգի կառուցվածքը:

Այնուհետև Ս. Գալստյանի «Հայոց լեզուն» (ձեռնարկ նախապատրաստական ֆակուլտետների համար), Ս. Աբրահամյանի «Ժամանակակից Հայերենի քերականությունը», Մ. Ասատրյանի «Ժամանակակից Հայերենի ձևաբանության հարցերը», նույնի՝ ձևաբանության և շարահյուսության բուհական ձեռնարկները, Ռ. Իշխանյանի,

Մ. Գյուլբրուդադյանի՝ շարահյուսությունն ձեռնարկները գրվում են հինգ հոլովի սկզբունքով: Գրանց մասին մանրամասն կխոսվի իրենց տեղում:

Հայերենի ձևաբանության երկար տարիների ուսումնասիրության արդյունքը եղավ Մ. Ասատրյանի աշխատությունը երեք գրքով՝ «Ժամանակակից հայոց լեզվի ձևաբանության հարցեր» ընդհանուր խորագրով, որոնք լույս տեսան 1970, 1973 և 1977 թվականներին: Առաջին գրքում շարադրված են «Ներածությունը», «Գոյական անունը» և «Կապը»: Ներածականում քննում է քերականության առարկան՝ ձևաբանությունը, շարահյուսությունը: «Ձևաբանությունը, - գրում է Մ. Ասատրյանը, - քերականական ուսմունք է բառի մասին» (էջ 8): Այնուհետև մեկնաբանված են բառիմաստ և քերականական իմաստ, ձև և քերականական կարգեր հասկացությունները: Անդրադարձել է քերականական ձևի ու իմաստի փոխհարաբերությանը, զրո ձևի, կցական ու թեքական, վերլուծական ու համադրական ձևերի, ձևույթների, դրանց տեսակների, բառ ու բառաձևի, արմատի, բառի հիմքի, բառակազմության ու քերականության կապի և բառերի կառուցվածքային քննությունը:

Մ. Ասատրյանը խոսքի մասերի բնորոշման հիմքում ընդունում է բառի ընդհանուր իմաստը, ձևավորումն ու ձևաբանական առանձնահատկությունները և շարահյուսական կիրառությունները: Ներկայացնելով խոսքի մասերի դասակարգման Աբեղյանի սկզբունքը՝ Մ. Ասատրյանը ճիշտ եզրակացություն է հանգում. «Ճիշտ է, խոսքի մասերի աբեղյանական ըմբռնման ու դասակարգման մեջ ինչ-ինչ վիճելի կամ անընդունելի կետեր կան, բայց խոսքի մասերի այդպիսի ըմբռնումն ու դասակարգումը Մ. Աբեղյանի քերականական ուսմունքի հիմնաքարը լինելով՝ միաժամանակ արդյունք է հենց այդ ուսմունքի, որի տեսակետից արդարացված է և տրամաբանորեն անխոցելի» (90-91): Նա խոսքի մասերը ներկայացնում է ավանդական սկզբունքով՝ նկատի ունենալով, որ «նորագույն լեզվաբանությունը... ավելի ընդունելի ու տրամաբանական և հակասություններից զերծ համակարգ չի մշակել» (էջ 91): Անդրադառնալով խոսքի մասերի աստիճանական դասակարգմանը՝ Մ. Ասատրյանը գրում է. «Այս դասակարգման մեջ արված է հնարավոր ամեն ինչ ավանդական քերականության մշակած խոսքի մասերի ուսմունքին տրամաբանական հետևողականություն ու գիտական ժամանակակից տեսք տալու համար» (էջ 91): Պետք է ասեմ, որ շատերը քննադատում են աբեղյանական սկզբունքն ու համակարգը, բայց իրենց առաջարկածը նա-

խորդի սահմաններից դուրս չի գալիս և կամ չի ընդունվում: Այսօր ընդունվում է Գ. Սևակի համակարգը: Ասատրյանի աշխատությունն այս մասի վերջին հարցը փոխանունությունն և խոսքիմասային փոխանցումների քննությունն է, որից հետո հեղինակը ներկայացնում է արդի գրական հայերենի գոյական անունը, նրա քերականական կարգերը՝ թվի, առումների (առկայություն), հոլովի, անձի, ոչ անձի և շնչավորի: Քննադատելով յոթ հոլովի տեսությունը՝ ընդունում է հինգ հոլով՝ ուղղական, սեռական-տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական: Հայերենի հոլովումները դասակարգելիս հաշվի է առնում ոչ միայն ձևը, իմաստը, այլև պատմական գործոնը: Ընդունում է ընդհանրական հոլովում (ի հոլովումը), ձևային (ի-ու, ու-ա հերթագայությունը), իմաստային (վա և ոջ հոլովումները) և ձև-իմաստային (ք-ց հերթագայություն և ան հոլովումը): Այս հատորի վերջին հարցը կապի քննությունն է: Ընդունում է կապերի երկու տեսակ՝ իսկական և անիսկական՝ կապական բառերը միացնելով անիսկականներին: Մ. Ասատրյանը կապեր է համարում նաև անիսկականների հոլովված, նույնիսկ հոդով ձևերը՝ միջից, միջով, վրայի, վրայից, վրայով, տակից, տակով և այլն: Սա վիճելի է և միանշանակ չի կարելի ընդունել, մանավանդ, որ դրանցից մի քանիսն ունեն նաև հոգնակի ձևեր՝ մեջները, վրաները, տակները և այլն:

Երկրորդ գրքում ներկայացված են հայերենի ածական, թվական անունները, դերանուններն ու դերբայները: Դերանունների կապակցությամբ հեղինակը քննադատում է Գ. Սևակի այն կարծիքը, թե «Մինչև այսօր էլ քերականությունը չի ճանաչում գոյականը, ածականը, թվականը և մակբայը, ինչպես որ հարկն է, քանի որ չի գտել դրանց և դերանվան տարբերակիչ հատկանիշը», թե դերանվան ըմբռնումը «հանդիսանում է բանային գոյականի, ածականի, թվականի (և մակբայի) իմացաբանական հասկացություն, նրանց որոշումների ճշտման» (էջ 97): Այս միտքը Ասատրյանը անընդունելի է համարում՝ նշելով, որ դերանվան դերը շատ է չափազանցված: Սևակը բոլորովին չի զբաղվում դերանվան մեջ մտնող բառերի ծավալի, խմբերի, դրսևորած քերականական հատկանիշների քննությամբ: Նրան չի հետաքրքրում այն հարցը, թե դերանունները ունե՞ն քերականական հատկանիշների միասնություն (էջ 98): Թեև դերանվան ընդհանուր, չտարբերակված իմաստի մասին միտքը շատ հնուց է գալիս, բայց դա չի խանգարում Ար. Ղարիբյանին, որ այդ մտքի կարապետը համարի Գ. Սևակին և գրի, թե «ուրիշ լեզուների քերականության մեջ այդ ուղղումը կատարված չէ: Բայց քերականության տեսությունը, խոր

մշակվելուց հետո, կ[թե]լադրի քերականներին վարվելու այսպես» (էջ 100): Բերելով այս տողերը՝ իր արդարացի զարմանքն է հայտնում Մ. Ասատրյանը:

Անդրադառնալով դերբայներին՝ հեղինակն ընդունում է, որ անկատարի և ներգոյականի ում ձևերը ծագումնաբանորեն նույնություն են: Ընդունում է ապառնի 1-ին և ապառնի 2-րդ դերբայները (ուտելու, ուտելիք), իսկ Խ-ով վերջացող դերբայական ձև չի ընդունում: Անդրադառնալով հարակատար դերբայի գործառությունը՝ Ասատրյանը հակված է հարակատար դերբայ+եմ, էի կառույցը հանել խոնարհման հարացույցից: Զուգընթացական կամ համընթացական դերբայն անվանում է անկատար 2-րդ (գրելիս), կատարելի տերմինը մերժում է: Նա ճիշտ է վարվում՝ ու+եմ (այս ջուրը խմելու է) կապակցությունները դիտելով թե՛ իբրև ապառնի ժամանակ և թե՛ իբրև անորոշ դերբայի սեռական-տրական հոլով+եմ կապակցություն: Իրավացիորեն մերժում է Ի. Շանիձեի կարծիքը, թե զնալու եմ ձևը խոնարհման հարացույցից պիտի հանել: Քննադատելով ենթակայական դերբայի մասին եղած կարծիքները՝ Ասատրյանը ենթակայական դերբայը համարում է «գործողի անվան քերականական կարգ», ինչպես որ անորոշն էլ՝ «գործողություն անվան քերականական կարգ» (էջ 372): Ենթակայական դերբայն իր մեջ համատեղում է բայական անվան հատկանիշներ՝ ցույց տալով գործողի անուն: Ճիշտ են պարզաբանված ող-ով վերջացող բայաձևերի դերբայական, ածականական և գոյականական կիրառությունները:

Աշխատության երրորդ գիրքը բաղկացած է հինգ մասերից, որոնցում քննվում են բայի խոնարհման համակարգը, մակբայը, շաղկապը, եղանակավորող (վերաբերական) բառերը և ձայնարկությունը: Անցնելով բայի եղանակների քննությունը՝ հեղինակը նախ պատմական տեղեկություն է տալիս հայ քերականագիտության մեջ այդ հարցի ըմբռնման մասին, մի բան, որ նա անում է նաև մյուս խոսքի մասերի վերաբերյալ: Այնուհետև ներկայացվում են բայի քերականական կարգերը՝ եղանակ, ժամանակ, գործողություն կերպ, դեմք, թիվ, սեռ: Նա չի ընդունում ժամանակ և ժամանակաձև բաժանումը: Նրա համոզիչ մեկնաբանմամբ սահմանական եղանակի վեց բաղադրյալ ձևերը կազմում են ինքնուրույն քերականական ժամանակներ, որոնցից երեքը՝ եմ-ով բաղադրվածները (գրում եմ, գրել եմ, գրելու եմ) արտահայտում են հաջորդական ժամանակներ ներկայի համեմատություն, իսկ երեքը՝ էի-ով կազմվածները (գրում էի, գրել էի, գրելու էի) անցյալի համեմատություն: Այս երկանդամ հակադրու-

թյունը գրական արևելահայերենի բայական ձևերի հիմքն է կազմում (էջ 58): Ասատրյանի կարծիքով չի կարելի գնացել եմ, գնում էի, գնացել էի, գնալու էի, գնացի բայաձևերը միևնույն ժամանակի ենթաժամանակներ համարել: Իմաստային և ձևային տեսակետից շրջման եզր չունեն գնացի և գնալու էի, կամ գնալու էի և գնացել էի ձևերը: Գրեմ, կգրեմ, պիտի գրեմ ձևերը ապառնի են, իսկ գրեի, կգրեի, պիտի գրեի ձևերը՝ անցյալի ապառնի: Բաղադրյալ ժամանակներում օժանդակ բայը ցույց է տալիս դեմք, թիվ և ժամանակակետ (ներկա և անցյալ), իսկ դերբայները՝ գործողության հաջորդականություն: Նրանցում առկա է գործողության ժամանակի և հաջորդականության իմաստներ: Աշխատություն հաջորդ էջերը նվիրված են բայի վերլուծական և համադրական ձևերի, դրանց կաղապարների քննությունը:

Մ. Ասատրյանի սույն ուսումնասիրությունը մեծապես օգտակար կլինի ուսանողությանն ու ուսուցչությանը: Հեղինակն իր կարծիքներում ծայրահեղ չէ, ինչպես որոշ քերականներ. աշխատում է նկատի ունենալ ավանդական քերականագիտությունը: Բոլոր նոր գրույթներն ու կարծիքները քննարկելով ըստ ամենայնի՝ ներկայացնում է իր եզրակացությունը՝ մերժելով կամ մասամբ ընդունելով դրանք:

Հետաքրքիր հարցադրումներով ուշագրավ է Ռ. Իշխանյանի «Արդի Հայերենի Հոլովումը և խոնարհումը» աշխատությունը (1971 թ.): Ներածական մասում հեղինակն անհրաժեշտ է համարում ավելի հստակ դարձնել լեզվի կառուցվածքի նկարագրությունը, չստրկանալ ավանդականությունը: Զարմանալի է, որ ավանդությունն այնքան շատ գնահատող լեզվաբանը այս հարցում, մանավանդ որ լեզվին է վերաբերում, անտեսում է ավանդականը:

Ընդունելով, որ յուրաքանչյուր լեզվական ձև բովանդակության արտահայտություն է և առանց բովանդակության չկա լեզվական ձև, հեղինակը իրավացիորեն անտեղի է համարում լեզվաբանություն մեջ խոսել «ձևի գերագնահատություն», «ձևապաշտություն», «ձևամոլություն» և նման բաների մասին: «Քերականության համար 1-ին հարցը իմաստների լեզվական արտահայտությունների (ձևերի) քննությունն է» (էջ 9): Հեղինակի համար լիմաստ և ոչ լիմաստ բառեր չկան. բառեր են այն բոլոր լեզվական միավորները, որոնք խոսքում միայնակ գործածվում են և հարաբերությունների մեջ մտնում մյուս միավորների հետ, շարահյուսորեն անլուծելի են և կարող են լինել քերականական հարացույցի միավոր:

Ընդունում է հինգ հոլով, առանց դրանք անվանելու, համարակալելով. հետո, կարծես զիջումով, անվանում է ուղղական, ստացական, բացառական, գործիական և ներգոյական: Ութ դերանունների համար (ես, դու, նա, մենք, դուք, ինքը, սա, դա), ընդունում է վեց հոլով, իսկ ուվ դերանվանը՝ չորս հոլով: Առաջարկում է հոլովները կոչել՝ ուղղական, ստացական 1-ին, ստացական 2-րդ, բացառական, գործիական և ներգոյական:

Գրքի երկրորդ բաժինը դիմավոր բայերի (խոնարհման) մասին է: Տրվում է դիմավոր բայերի հարացույցը 7 շարային զույգերով՝ խոնարհման հարացույցից հանելով հարակատար ներկա և հարակատար անցյալ ժամանակները: Բաղադրյալ ժամանակների օժանդակ բայը համարում է մասնիկ, բառակազմիչ: Մերժում է վաղակատար ներկա, ապառնի ներկա անվանումները, որովհետև, իր կարծիքով, սխալ է սասել, թե, օրինակ, կարդացել եմ ձեր բաղկացած է կարդացել վաղակատար դերբայից և եմ ներկա ժամանակի օժանդակ բայից, ուստի այդ ժամանակաձևը վաղակատար է անվանում: Նույնպես և կարդում եմ, կարդալու եմ ձևերի դեպքում, այսինքն ոչ թե եմ-ն է դիմավոր բայ, այլ՝ կարդացել եմ-ը, գրում եմ-ը, գրելու եմ-ը:

Առաջարկում է բաղադրյալ ժամանակների դերբայները (վաղակատար, անկատար, կատարելի) կոչել բայահիմքեր, ում-ով կազմվածները անկատար հիմք, ել-ով կազմվածները՝ վաղակատարի, իսկ ու-ով կազմվածները՝ կատարելիի (ապառնու) հիմք: Անդեմ բայեր կամ դերբայներ համարում է անորոշը, ենթակայականը, մակբայականը (իս-ով), հարակատարը և 2-րդ ապառնին: Սրանցից առանձնացնում է հարակատարը և անկատար 2-րդը (սրանք այլ քերականներ և ինքը կոչում են նաև ածականական և մակբայական), որովհետև դրանցով կազմվում են երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներ (նստած եմ լինում, կարդալիս եմ լինում): Բայերը բաժանում է երկու խմբի՝ ա) անցողական (սեռի խնդիր վերցնող), բ) անանցողական (սեռի խնդիր չվերցնող), անցողականն էլ իր հերթին երկու խմբի՝ ներգործական սեռ և կրավորական սեռ: Բայց 160-րդ էջում կարդում ենք. «Հայերենի բոլոր բայերը ըստ ուղիղ խնդիր առնելու (սեռի) կամ չառնելու բաժանվում են երկու խմբի՝ 1) անցողական (սեռունակ), 2) անանցողական (ոչ սեռունակ, չեզոք)»: Կարծում ենք ճիշտ չի լինի դերբայների շարքից հանել կախյալ դերբայները և անվանել անջատ բայահիմքեր, իսկ դերբայ համարել միայն անկախ դերբայները: Վաղակատարը, անկատարը, ապառնին և ժխտականը բայահիմքի դերով հանդերձ անդեմ բայեր են, դերբայներ: Իշխանյանի

կարծիքով **եմ, ես, է-ն** դիմավոր բայեր են միայն բաղադրյալ ստորոգյալի կազմում (քար եմ, չինար ես), իսկ խոնարհման հարացույցում դիմավոր բայ չեն. դիմավոր բայը ողջ բաղադրությունն է (կարդացել եմ): Մեր կարծիքով դա խիստ վիճելի է, եթե ոչ՝ սխալ: Խոնարհման հարացույցում օժանդակ բայը ոչ միայն դեմքի, այլև թվի ու ժամանակի արտահայտություն է: Վիճելի է նաև բայի սեռի մեկնաբանությունն այս գրքում, եթե չասենք՝ սխալ:

1972 թ. լույս տեսավ Հ. Զ. Պետրոսյանի «Գոյականի թվի կարգը հայերենում» ծավալուն աշխատությունը: Դա հարցի տարժամանակյա և համաժամանակյա ավարտուն, ամբողջական ուսումնասիրություն է: Աշխատությունը բաղկացած է երեք բաժնից և ընդարձակ ներածությունից: Առաջին բաժնում քննվում են թվակարգի և բայաձևերի բառիմաստների հարաբերությունները, տրվում են եզակի և հոգնակի թվերի բնութագրերը, անհոգնականությունն ու անեզակականությունը, հավաքականությունը, թվի երկակիությունը և հնդեվրոպական երկակի թվի մնացորդները հայերենում: Երկրորդ բաժնում քննարկվում է թվակազմությունը հին հայերենում (գրաբարում): Նախ նշվում է հոգնակիակազմությունը հնդեվրոպական նախալեզվում, ապա նոր գրաբարում՝ տալով թվի իմաստները և արտահայտման միջոցները: Տրվում են հոգնակիակազմ հիմքերը և դրանց զուգորդումները հոգնակիակերտ վերջավորությունների հետ ըստ հոլովների և շոշափվում են այլ հարցեր: Այնուհետև քննվում են հոգնակիակազմության միջոցները միջին հայերենում՝ նույն հաջորդականությամբ, ապա՝ բարբառներում, նոր գրական արևելահայերենում և արևմտահայերենում: Երրորդ բաժինը նվիրված է հոգնակերտ մասնիկների քննությանը: Բերված են հոգնակերտ մասնիկների այբբենական ցանկը և արտահայտությունները հայերենի զարգացման տարբեր փուլերում:

Հ. Պետրոսյանի սույն աշխատանքը գոյականի թվի կարգի երկարամյա բարեխիղճ ուսումնասիրության արդյունք է՝ գիտական բարձր մակարդակով: Դա խնդրո առարկա հարցի համապարփակ ու գրեթե սպառիչ քննություն է և օգտակար նաև լեզվի պատմությանը:

Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտը 1974 թ. հրատարակեց «Ժամանակակից հայոց լեզվի» երկրորդ հատորը, որը ներկայացնում է գրական արևելահայերենի ձևաբանությունը: Հատորի հեղինակներն են Ս. Աբրահամյանը («Ներածություն», «Գոյական», «Դերանուն», «Մակրայ», «Կապ», «Ծաղկապ», «Եղանակավորող բառեր», «Զայնարկություն»), Ն. Պառնասյանը («Բայ»), Հմ. Օհան-

յանը («Ածական», «Թ՛վական»): Ս. Աբրահամյանի և Հմ. Օհանյանի բաժինների մասին արդեն ասվել է նրանց համապատասխան աշխատությունները ներկայացնելիս, ուստի չենք ուզում կրկնել: Միայն ասենք, որ այս հատորում ևս Աբրահամյանը, հետևելով Գ. Սևակին, մերժում է խոսքի մասերը դասակարգելիս բառի ձևաբանական կամ շարահյուսական կամ բառակազմական հատկանիշները հիմք ընդունել՝ թե՛ առանձին-առանձին և թե՛ բոլորը միասին: «Բառի ձևաբանական, շարահյուսական, բառակազմական ու խոսքային հատկանիշները, որպես խոսքի մասերի հիմունք,– գրում է Ս. Աբրահամյանը,– հիմնավոր քննադատել ու մերժել է ակադ. Գ. Սևակը» (էջ 20): Ինքն էլ դասակարգման հիմքում ընդունում է բառերի ընդհանուր իմաստը: Անդրադառնալով ձևաբանությունից բնութագրմանը՝ Ս. Աբրահամյանը գրում է. «Ձևաբանությունն ուսումնասիրում է խոսքի մասերը, իբրև համակարգ, նրանց քերականական կարգերն ու հատկանիշները ձևային և իմաստային տեսակետից» (էջ 8): Եվ հատորում բոլոր խոսքի մասերն էլ ներկայացված են՝ և՛ նյութական իմաստ ունեցող, և՛ քերականական, և՛ վերաբերմունքային: Այս դեպքում Ս. Աբրահամյանի սկզբունքներից, որոնք «Ձևաբանություն» վերնագրի տակ իրավացիորեն քննում են հայերենի ձևությունները, հղովման ու խոնարհման հարացույցները, սրանց ձևերի կազմությունները: Իսկ քերականական իմաստ արտահայտող խոսքի մասերը քննում են շարահյուսությունից բաժնում:

Անդրադառնալով գոյականի հոլովի կարգին՝ Ս. Աբրահամյանը հիմնավոր կերպով մերժում է սեռական, հայցական հոլովները և ընդունում հինգ հոլովի համակարգը: Հոլովումները բաժանում է երեք խմբի՝ ընդհանրական (ճաչ – ճաչի – ճաչվա, ժամ – ժամի – ժամվա), իմաստային (կին, հայր) և ձևային (ձի, ամբություն): Ապա ներկայացնում է ներքին, արտաքին և այլաձև հոլովումները:

Հատորում բայը (հեղինակ՝ Ն. Պառնասյան) ներկայացված է նախ ըստ կազմությունից: Բայի բնութագրերը տալուց հետո հեղինակն անցնում է բայի կազմության քննությունը: Ներկայացված են համադրական և հարադրական բայերը, բայաձանցները, վերջիններս էլ բաժանված են երկու խմբի՝ բաղադրական-քերականական աձանցների՝ ան, են, ն, չ և քերականական բայաձանցներ, որոնք նույնպես ներկայացված են երկու խմբով՝ կերպային (բաղապատկական և սաստկական՝ առ, ոտ, տ) և սեռային (պատճառական՝ ցն, և կրավորական՝ վ): Այնուհետև քննվում են լծորդություններն ու բայահիմ-

քերը՝ ներկայի և անցյալի: Անդրադառնալով բայի սեռին՝ ընդունում է ներգործական, կրավորական, չեզոք և պատճառական սեռերը, հիշատակում սեռային դուգահեռները, կրկնասեռությունը: Հաջորդ էջերում տրված է բայի արտահայտության ձևերի՝ դիմավոր և անդեմ, քննությունը: Հեղինակը ինքնուրույն կիրառություն ունեցող դերբայներն անվանում է բուն դերբայներ: Նշում է, որ մի շարք չեզոք սեռի բայեր ունենում են հարակատարով կազմված ժամանակաձևեր (քնած է, էր, կանգնած է, էր): Հարակատար դերբայը մասնակցում է նաև երկրորդական բաղադրյալ ժամանակների կազմությանը (քնած է լինում, քնած է եղել): Բայց հեղինակն այն կարծիքին է, որ հարակատար դերբայն առհասարակ չարահյուսական դեր ունի, խոնարհման հարացույցին լիակատար չի մասնակցում: Անցնելով բայի եղանակային ձևերի քննությանը՝ ներկայացնում է արդի արևելահայերենի բայի եղանակները, ժամանակները, դեմքը, թիվը, համադրական, վերլուծական ժամանակները: Հետևելով Մ. Աբեղյանին՝ ընդունում է բայի գործողության կերպային վիճակների առկայությունը՝ կատարվող (քայլում է), կատարված (քայլել է) և կատարելի (քայլելու է) կերպերը: Անդրադառնալով բայի եղանակներին (իրենց ժամանակներով)՝ հանում է պայմանական տերմինը, թողնում միայն ենթադրական անվանումը և ճիշտ է վարվում: Այդպես են վարվել նաև ղարոցական դասագրքի հեղինակները: Վերջում ներկայացված է պարզ, ածանցավոր, անկանոն և հարադրավոր բայերի հաստատական և ժխտական խոնարհումների հարացույցի ընդհանուր պատկերը:

Իր «Ածական անուն, դերանուն» գրքույկում (1976 թ.) Հ. Հարությունյանը տալիս է դերանունների նոր դասակարգում: Դերանունները իրավացիորեն բաժանում է երեք խմբի՝ առարկայանիչ (ես, մենք, մերոնք, ձերոնք, սա, դա, միմյանց, ամենքը, ոչինչ, ոչ մեկը, ինչ, որոնք, ոմանք, որը), ածականանիչ (այս այդ, այն, սույն, մյուս, այսպիսի, յուրաքանչյուր, ամեն մի, այլ, ոմն, որոշ, այսինչ և այլն) և մակբայանիչ (այսպես, այսքան, որքան, այսչափ՝ իրենց շարքերով): Հարությունյանը բերում է այն ընդհանուր կարծիքը, թե դերանուններն արտահայտում են ընդհանուր, չտարբերակված հատկանիշ, ունեն իրադրային, խոսքային իմաստ, փոխարինող են: Ոչ թե անվանում, այլ ցույց են տալիս առարկա, հատկանիշ որևէ հարաբերությունը: Բայց հետո սրանք բավարար չի համարում դերանունը բնորոշելու համար (էջ 58–61): Նրա կարծիքով՝ այլ, բոլոր, ամեն, ինքն, քանի դերանուններից կազմված բառերը (բոլորովին, ինքնին,

այլևս, քանիցս, ամբողջովին և այլն) նույնպես դերանուն պիտի համարել: Սա, իհարկե, վիճելի, բայց ուշադրություն արժանի կարծիք է: Գրքույկի հաջորդ բաժնում նկարագրում է արդի Հայերենի ածական անունը: Ածականի մասին շատ է գրվել և վիճելի հարցեր գրեթե չկան: Լավն այն է, որ այստեղ ածական անունը ներկայացված է սեղմ շարադրանքով՝ առանց բաց թողնելու ածականի հատկանիշները:

Շատ է գրվել խոսքի մասերի դասակարգման մասին, գրվել տարբեր սկզբունքներով: Այդ ուսմունքը եղել է լեզվաբանություն կրնճոտ հարցերից մեկը, լեզվաբանների սայթաքարը: Դրան է նվիրված նաև Հ. Բարսեղյանի «Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը» (1980 թ.) աշխատությունը: Բարսեղյանի այս նոր տեսական ուսումնասիրությունը Հայերենի խոսքի մասերի տարբերակման ու դասակարգման սկզբունքների քննական պատմությունն է՝ սկսած Դիոնիսիոս Թրակացու «Քերականական արվեստի» Հայ թարգմանիչներից մինչև մեր օրերի լեզվաբանները: Աշխատությունը բաղկացած է երեք մասից, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր ենթամասերը՝ գլուխները: Առաջին մասում, որն ունի երկու գլուխ, նախ ներկայացնում է խոսքի մասերի տարբերակումը Թրակացու քերականության Հայ մեկնիչների քերականություններում, որտեղ ընդունվում է խոսքի մասերի երեք խումբ՝ 1. գլխավոր խոսքի մասեր (անուն և բայ), 2. փոխարինիչ խոսքի մասեր (ընդունելություն և դերանուն), 3. սպասարկու խոսքի մասեր (հոդ, նախադրություն, մակբայ, շղկապ):

Երկրորդ գլխում ծանոթանում ենք 17–19–րդ դարերի Հայերեն լատինատիպ և ինքնուրույն քերականագիտական աշխատություններում խոսքի մասերի տարբերակմանն ու դրա սկզբունքներին: Այս շրջանում բնորոշն այն է, որ քերականությունն անջատվում է փոխստոփայությունից ու բանասիրությունից, խոսքի մասերի սահմանման հիմունք են դառնում մի կողմից բառերի իմաստային (նյութական), մյուս կողմից՝ քերականական (գործառական) հատկությունների ընդհանրությունները: Զանազանվում են փոփոխական (թեքվող) և ոչ փոփոխական (չթեքվող) խոսքի մասերը: Տարբերվում են խոսքի մաս և նախադասության անդամ հասկացությունները: Այս շրջանի լատինաբան քերականների կարծիքներն ու սկզբունքները Հայերենի խոսքի մասերի տարբերակման, դասակարգման վերաբերյալ ամփոփում է և ամբողջացնում դարի մեծ հայագետ Արսեն Այտրեյանը: Նա ընդունում է ութ խոսքի մաս, որից չորսը փոփոխական, այսինքն թեքվող (անուն, դերանուն, բայ, դերբայ), իսկ չորսը՝ ոչ փոփոխական՝ չթեքվող (մակբայ, նախադրություն, շղկապ և միջարկու-

թյուն): Գերանունը միշտ էլ վեճեր հարուցող խոսքի մաս է եղել, նրան տարբեր սահմանումներ են տվել և տալիս են առ այսօր: Սակայն տաղանդավոր հայագետ Ա. Այտընյանի այն բացատրությունը, թե «գոյականի կամ անվան և դերանվան իրարմե տարբերությունն այն է, որ գոյականը բանին անունը կուտա, առանց հայտնելու, թե որն է, իսկ դերանունը կցուցանե, թե որն է, առանց իրին անունը տալու»¹, այսօր համարվում է դերանվան բնութագրման ելակետ:

Աշխատություններից մասում, որ բաղկացած է չորս գլուխներից, հեղինակը քննում է խոսքի մասերի տարբերակումն ու սկզբունքները նոր ու նորագույն (19-րդ դարի վերջերից առ այսօր) շրջանի քերականական, լեզվաբանական գրականություն մեջ: Առաջին գլխում ներկայացվում է խոսքի մասերի դասակարգման երեք սկզբունք՝ իմաստային-տրամաբանական, որով առաջնորդվում էր Ստ. Պալասանյանը, որին հետագայում հետևում են Ար. Ղարիբյանը, Գ. Սևակը և ուրիշներ, իմաստաբանական-չարահյուսական (գործառական), որով առաջնորդվում էր Մ. Աբեղյանը, և շարահյուսական (գործառական), որով առաջնորդվում էր Հր. Աճառյանը: Երրորդ գլխում ծանոթանում ենք Ս. Աբրահամյանի, էդ. Աղայանի՝ խոսքի մասերի բազմահատկանիշ աստիճանական դասակարգմանը և ապա Գ. Զահուկյանի սկզբունքին:

Ուսումնասիրության երրորդ մասում տրվում է հայերենի խոսքի մասերի բնութագիրը: Ավերտելով հարցի պատմությունը՝ հեղինակն անցնում է խոսքի մասերի քննությանը: Այստեղ արվում է այն հետևությունը, թե բառերի խոսքիմասային դասակարգման ընդհանուր հիմունքը նրանց իմաստագործառական հատկանիշն է, ինչով առաջնորդվում է Մ. Աբեղյանը: «Թեև Մ. Աբեղյանը կատարում է հայերենի խոսքի մասերի ոչ թե իմաստաբանական, այլ իմաստաբանական-չարահյուսական դասակարգում,՝ գրում է Բարսեղյանը,՝ բայց, ինչպես նկատված է մեր կողմից, նրա դասակարգումը բառերի իմաստային հատկանիշների ու նրանց վրա հենված իմաստային ստորակարգությունից բացահայտման տեսակետից առավել հետևողական և ճշմարիտ դասակարգում է (էջ 368):

Հեղինակը խոսքի մասերի դասակարգման նոր սկզբունք չի առաջարկում և իրավացի է: Պատմությունը ցույց է տալիս, որ դասակարգման սկզբունքները փոխվում են, իսկ հայերենի խոսքի մասերի համակարգը գրեթե մնում է արեղյանականը: Լեզվաբանները տարբեր ճանապարհներով գրեթե նույնն են հաստատում: Հ. Բարսեղյանը լավ է ասում, թե՛ խոսքի մասերի դասակարգման մի սկզբունքը չի

¹ Ա. Այտընյան, Քննական քերականություն, Վիեննա, 1866, էջ 38:

բացառում մյուսի կիրառման հնարավորությունը, ուստի ինքը նպատակ չունի բացառել կամ ընդունել այս կամ այն սկզբունքը և աշխատել է ցույց տալ առանձին սկզբունքների ու դասակարգումների հակասական կողմերը (էջ 369): Նա նույնպես խոսքի մասերը դիտում է «իրրև իմաստային ընդհանրությունների հիման վրա քերականական հատկանիշներով միավորված և շարահյուսական առանձին գործառություններում մասնագիտացված բառախմբեր»: «Սոսքի մասերը դառնում են բառաքերականական կարգեր, իսկ լեզվի խոսքիմասային դասակարգումը՝ բառերի դասակարգում» (էջ 372): Հայերենի խոսքի մասերը նա բաժանում է երկու մեծ խմբի՝ ա) խոսքիմասային բացասական հատկանիշով բնութագրվող բառակարգեր, որոնք ուրիշներն անվանում են ոչ նյութական կամ երկրորդական խոսքի մասեր: Սրանց մեջ մտնում են ձայնարկությունները, նմանաձայնությունները (սրանք դպրոցական դասագրքում հեղինակը մտցրել է ձայնարկությունների մեջ), կապակցական բառերը (կապ, առկապ, համադասական և ստորադասական շաղկապներ), եղանակավորող (վերաբերական) բառերը և պատասխանական բառերը, ձևաբանական ու շարահյուսական բառ-մասնիկները, բ) խոսքիմասային իմաստ, հատկանիշներ ունեցող բառեր կամ հիմնական խոսքի մասեր, որ բաժանում է դարձյալ երկու խմբի՝ անուն խոսքի մասեր և դերանուն խոսքի մասեր: Անուն խոսքի մասերի մեջ մտնում են գոյականը, ածականը, մակբայը և բայը: Վերջինս էլ նորից երկու խմբի՝ դերբայ (անորոշ, ենթակայական, հարակատար, ապակատար և համընթացական) և առբայ (իմա՝ կախյալ)՝ անկատար, վաղակատար, կատարելի և ժխտական: Դերանուն խոսքի մասերն են՝ գոյական դերանուն, ածական դերանուն, մակբայ դերանուն, թվական դերանուն: Դուրս է մնում թվականն իրրև առանձին խոսքի մաս, որը նա համարում է «... բառային իմաստով մեկուսացած, խոսքիմասային չարքում քերականորեն եռապլան (գոյական-թվական, ածական-թվական, մակբայ-թվական) բառատեսակ կամ խոսքի մաս (էջ 505):

Այս դասակարգումը տարբերվում է Գ. Սևակի դասակարգումից և մոտենում, գրեթե նույնանում է Աբեղյանի դասակարգմանը: Գ. Սևակը և նրա հետևորդները տարբերելով հանդերձ նյութական և ոչ նյութական խոսքի մասերը՝ մերժում են «խոսքի մաս» և «խոսքի մասնիկ» բաժանումը: Նրանք գտնում են, որ յուրաքանչյուր բառ պիտի մի խոսքի մասի պատկանի. հայերենի բոլոր բառերը բաժանելով ինը (տասը) խմբի՝ իրավացիորեն բոլորն էլ հավասարաբեք խոսքի մաս են համարում: Իսկ Բարսեղյանը, ինչպես տեսանք, հա-

յերենի բառապաշարում տեսնում է խոսքիմասային իմաստ ունեցող և չունեցող խմբեր: Նա, ինչպես երևում է, հենվում է Վ. Վինոգրադովի, Մ. Աբեղյանի այն դրույթին, թե կապակցական բառերը նյութական իմաստ չունեն, նրանցում նյութական բովանդակությունն ու քերականական գործառույթը կամ բառային ու քերականական իմաստները նույնանում են: Այս միտքը, իհարկե, ճիշտ է, բայց դրանից չի բխում խոսքի մասերի բաժանումը հիմնական և երկրորդական տեսակի: Անխոցելի չէ Բարսեղյանի դասակարգումը, որ նման է թե՛ Աբեղյանի, թե՛ Ջահուկյանի դասակարգմանը: Համոզիչ չէ, օրինակ, թվականի բաշխումը գոյականի, ածականի, մակբայի վրա, համոզիչ չէ նաև դերանունների տեսակներն իբրև առանձին խոսքի մասեր ընդունելը և այլն:

Հ. Բարսեղյանի այս ծավալուն ուսումնասիրությունը հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքի քննական պատմություն է: Քննական են ասում, որովհետև այն կարծիքների ու սկզբունքների սոսկ շարագրանք չէ. յուրաքանչյուր սկզբունք ներկայացնելիս բանավեճի մեջ է մտնում հեղինակի հետ, լինի դա հայ, թե օտարազգի լեզվաբան, մեկնաբանում այս կամ այն սկզբունքի թերին ու պակասությունը, ընդունած խոսքիմասային համակարգի ու սկզբունքի հակասությունը, գիտնականի անհետևողականությունն իր սկզբունքում: Տեսական մի կնճոտտ հարցի նվիրված այս աշխատանքը հեղինակի տարիների հետազոտություն արդյունք է: Հեղինակը քաջատեղյակ է խնդրո առարկա հիմնահարցի մասին եղած հայրենական և օտարազգի լեզվաբանական գրականությունը: Սա մի նոր տեսական ուսումնասիրություն է, որ արժեքավոր է ոչ միայն նրանով, որ այդ տեսություն պատմությունն է ներկայացնում, այլև որ գիրքը հայերենի խոսքի մասերի լուրջ քննությունն է և հեղինակի խոսքը, նրա դասակարգումը կա այնտեղ: Անկախ նրանից, թե որքանով կրնդունվի այդ դասակարգումը, որքանով է նա յուրօրինակ (դժվար է անխոցելի դասակարգում անել), այն գիտական է և բխում է ժամանակակից հայերենի օրինաչափություններից: Բարսեղյանի գիտական խոսքը համարձակ է, ինքնուրույն: Գիրքը գրված է լեզվաբանություն ժամանակակից նվաճումներին համապատասխան գիտական մակարդակով:

Հայերենում (և ոչ միայն հայերենում) կա գոյականների մի խումբ, որ գործողության, բայի իմաստ է արտահայտում, ինչպես՝ զեկուցում, ուսուցում, հանդիպում, քայլ, պատմություն, խնդրանք, ելք, զարգարանք, տեսք և այլն: Սրանք բայանուն գոյականներ են և

ունեն իրենց առանձնահատկությունը, որով տարբերվում են սովորական, բուն գոյականներից: Դրանք մի կողմից՝ ունեն գործողություն իմաստ, որով մոտենում են բային, մյուս կողմից՝ առարկայական իմաստ, որով դառնում են գոյական անուն՝ իրենց քերականական կարգերով՝ հոլովում, թիվ, հոդ: Սրանից էլ բխում է այն հանգամանքը, որ դժվար է որոշել, թե դրանց լրացումը որոշչային է, թե՛ խնդրային: Բառիմաստով առնում է խնդիր-լրացում, իսկ խոսքիմասային իմաստով՝ որոշիչ:

Ահա այս հետաքրքիր ու կնճոտ հարցի քննությունն է կատարել Լ. Ս. Մաքսուդյանը իր «Բայանուն գոյականը ժամանակակից հայերենում» գրքում, որ լույս է տեսել 1984 թ.: Հեղինակը մանրամասն քննում է բայանվան ըմբռնումը լեզվաբանական գրականությունյան մեջ, ներկայացնում է բայանուններն ըստ կազմության՝ անմասնիկավոր, պարզ բայանուններ (վար, կիթ, քաղ, քոչ և այլն), անմասնիկավոր բարդ (աղատամարտ, ձնհալ, ծաղկաքաղ, թղթախաղ, աշնանացան և այլն), մասնիկավոր՝ ածանցավոր (լվացում, մերձեցում, հակասություն, բանտարկություն, անցում, կառուցում, հանդիպում, կարգադրություն, խրախճանք, առաջադրանք և այլն): Քննված են բայանունների տեղը խոսքի մասերի համակարգում, նրանց ձևաբանական, շարահյուսական առանձնահատկությունները: Կատարելով բայանունների գործածության վիճակագրություն՝ հեղինակը եզրակացնում է, թե գիտական խոսքում ընդունված է բայական կիրառությունը, իսկ գեղարվեստական խոսքում՝ դերբայի: Հեղինակն անդրադարձել է նաև բայանունների լրացում առնելու հարցին: Բանն այն է, որ բայանունները բովանդակությամբ գործողություն իմաստ ունեն և կարող են բայական լրացում առնել, իսկ խոսքիմասային պատկանելությամբ գոյական են և կարող են որոշչային լրացում առնել: Նշանակում է վիճելի է, թե հանդիպում **փողոցում**, փախուստ **կյանքից**, զեկուցում **հիվանդության մասին** կապակցությունների ընդգծված անդամները ինչ գործառույթ ունեն՝ որոշչայի՞ն, թե՞ պարզայական: Մաքսուդյանը, ելնելով փոխակերպումից, հակված է այդ լրացումները պարագա-խնդիր համարել: Չեզոք սեռի բայերից կազմված բայանունների սեռականով լրացումները համարում է կողմնակի ենթակա, ինչպես՝ **դեպքերի զուգադիպումը**, **ժողովրդի ընդվզումը**, իսկ ներգործականից կազմված բայանունների սեռականով լրացումները՝ ուղիղ խնդիր, ինչպես՝ **ճաշի մատուցումը**, **մրգի բաժանումը**, **քննություն հանձնումը** և այլն:

Բնութագրական է, որ բայանուն գոյականները կարող են ունենալ բոլոր այն լրացումները, ինչ ունենում է բայը՝ գոյականի հոլովաձևերով, ածականով, մակրայով, կապային կապակցությունը և այլն: Դժվար է, սակայն, միանշանակ ասել, թե դրանք բայական լրացումներ են: Որոշ դեպքերում ուժեղ է արտահայտված խնդրային իմաստը, որոշ դեպքերում՝ որոշչային: Նկատելի է, որ նախադաս, բայանունից առաջ դրված լրացումները սովորաբար ունենում են որոշչային գործառույթ և պատասխանում են ո՞ր, ի՞նչ հարցերին, ինչպես՝ տեղին վճիռ, հանկարծակի վերադարձը, բերքի ժամանակին հավաքումը և այլն, իսկ խնդիր (կամ պարագա) լրացումը՝ ետադաս, և պատասխանում է ո՞րտեղ, ո՞ւր, ո՞ւմ հարցերին, ինչպես՝ հանդիպում գետափին, փախուստ բանտից, դժգոհություն ընկերօջից և այլն:

Լ. Մաքսուդյանի աշխատությունը բայանունների չուսումնասիրված հիմնահարցի բարեխիղճ քննություն է:

ՇԱՐԱՀՑՈՒՍՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Արևելահայ գրական աշխարհաբարի գիտական շարահյուսություն հիմքը դրել է Մ. Արեղյանը: 1912 թ. լույս տեսած նրա «Աշխարհաբարի շարահյուսությունը» իր հիմնական դրույթներով գրեթե սպառիչ խոսք էր գրական արևելահայերենի նախադասության կառուցվածքի մասին: Կարդալով այս աշխատանքը՝ Ան. Մեյնե գրել է. «Դա մի իսկական գիտական գործ է, որ պարտավոր են ուսումնասիրել այն ամենքը, որ շահագրգռված են այսօրվա հայերենում»¹:

Աշխատությունը ներկայացնում է ժամանակակից արևելահայերենի շարահյուսական կառուցվածքի ծավալուն քննությունը: Նախ բնութագրված է շարահյուսությունը իբրև քերականության մասը կազմող գիտակարգ, որ սովորեցնում է, թե ինչպես է կազմվում նախադասությունը: Ըստ հեղինակի նախադասությունը (խոսքը) լինում է պարզ՝ կազմված բառերից, բառակապակցություններից, և բարդ՝ կազմված նախադասություններից: Ըստ այդմ էլ գոյություն ունի բառերի շարահյուսություն, որ սովորեցնում է բառերի պաշտոնն ու կապակցությունը նախադասության մեջ, և նախադասության շարահյուսություն, որ սովորեցնում է նախադասության տեսակներն ու նրանց կապակցությունները:

¹ Մ. Արեղյան, Երկեր, հատ. Ը, 1985 թ., էջ 498:

Անդրադառնալով պարզ նախադասութեան կառուցվածքին՝ Մ. Արեղյանը գլխավոր անդամ է համարում դիմավոր բայը, լրացական անդամներ՝ գոյականով, ածականով և մակբայով արտահայտված երկրորդական անդամները, իսկ ենթական՝ բայի դեմքի լրացում: Այն տպավորությունն է ստացվում, որ նա ենթական համարում է ստորոգյալի լրացում: Իրականում, տարբերելով ստորոգյալն ու դիմավոր բայը, ենթական համարում է բայի դեմքի լրացում: Դիմավոր բայն ունի երկու կարգի լրացում՝ դեմքի, որ է ենթական, և բայիմաստի, որ է խնդիրը: Արեղյանը չի ասում, թե ենթական, այսինքն գործող առարկան, ստորոգյալի, այսինքն գործողության լրացումն է, որը նա կոչում է խնդիր¹: Արեղյանը ստորոգյալի ու ենթակայի հարաբերությունը տարբերում է նախադասութեան մյուս անդամների՝ լրացում լրացյալների հարաբերությունից: Ընդունում է ստորադասական հարաբերության երկու տեսակ՝ կախում և ներունակություն: «Ներունակության հարաբերության մեջ,– գրում է Մ. Արեղյանը,– լրացումի ցույց տված հարաբերությունը՝ գաղափարը մտածվում է իբրև իր լրացյալի մեջ արդեն պարունակված և նրա հետ միանում, համաձուլվում իբրև մի գաղափար. կամ թե լրացումն ըմբռնվում է իբրև իր լրացյալի երկրորդ անգամ կրկնությունն ուրիշ բառերով, այնպես որ լրացումն իր լրացյալին ստորադասվելով հանդերձ՝ խոսքի մեջ մի տեսակ նրան հավասար պաշտոն է վարում, կամ թե լծորդվում, զուգորդվում է նրան և իր հոլովման ձևով կախված չէ նրանից, մինչդեռ կախման մեջ, ընդհակառակն, լրացումը բոլորովին տարբեր պաշտոն է վարում, քանի որ լրացումը իր հոլովական ձևով կախված է լրացյալից»: «Նմանապես ենթական ներունակ է բայի դեմքին, այսինքն, բայի դեմքի լրացում լինելով հանդերձ՝ միանգամայն և զուգադրվում է նրան, երկրորդ անգամ նույն գաղափարն արտահայտելով, ինչ որ բայի դեմքը: Ենթական ուրեմն մի տեսակ բացահայտիչ է բայի դեմքի, նրա հոլովը ևս բայի դեմքից չէ կախված»²: «Ստորոգյալն ու ենթական,– Անին Բագրատունյաց մայրաքաղաքն է,– ինչպես խոսքի երկու հավասար եզրեր կամ մասեր, զուգորդվում են իրար: Ամեն մի ենթակա, ինչպես՝ «Տիգրանը» ուղղականը, նույնպես խնդրում է մի բայ-ստորոգյալ «գնաց», ինչպես և բայ-ստորոգյալը ինքը պահանջում է մի ենթակա: Ենթակայի հոլովը բայից կախում չունի»³: Ուրեմն Արեղյանը ենթակայի ու ստորոգյալի հա-

¹ Տե՛ս Մ. Արեղյան, Երկեր, Հատ. Ը, 1985 թ., էջ 628:

² Տե՛ս Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, 1965 թ., էջ 398:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

րարերու[թյունը կախումնային չի համարում, նրանց մեջ տեսնում է փոխկապակցություն, հավասարագորություն: Ավելորդ չեմ համարում ասել, որ ոուս քերականներն էլ վերջերս մերժում են ենթական նախադասության գլխավոր անդամ համարելու նախորդների կարծիքը և ենթակայի ու ստորոգյալի միևնույն դեմքով ու թվով արտահայտվելը համարում են համընկնում, նմանեցում (уподобление), դրանով տարբերում են համաձայնությունը նմանվելուց: Մի այլ կապակցությամբ Արեղյանը զգուշացնում է, որ ինքը ենթական հավելադրություն է համարում միայն այն դեպքում, երբ այն արտահայտված է լինում դերանվամբ, մյուս դեպքերում ենթական հավելադրություն չի համարում¹:

Ըստ Արեղյանի՝ նախադասության անդամներն են բայ-ստորոգյալը, որ ցույց է տալիս ենթակային վերագրված հատկանիշը և հատկանշի վերագրվելը ենթակային, ենթական, որով բացահայտվում է բայի դեմքի ցույց տված առարկան, խնդիրը՝ այն առարկան, որի վերաբերմամբ կատարվում է գործողությունը, պարագան, որ ցույց է տալիս հատկանիշի հատկանիշ, այսինքն՝ թե ինչ հանգամանքներում ու պարագաներում է կատարվում գործողությունը, և վերադիրը (հատկացուցիչ, որոշիչ), որը դրվելով գոյականի վրա՝ որևէ կողմից որոշում է նրա հատկանիշը: Բայ-ստորոգյալները բաժանում է երկու խմբի՝ պարզ և բաղադրյալ, ըստ որում եմ, լինել բայերով կազմված բաղադրյալների անվանական մասը կոչում է ստորոգյալ, իսկ դառնալ, կոչվել, համարվել, թվալ բառերով բաղադրված ստորոգյալների անվանական մասը՝ ստորոգելիական վերադիր: «Խնդիր» խորագրի տակ քննում է բայի սեռը, ըստ այդմ էլ բայերը բաժանում է երկու խմբի՝ ենթակայական (ուղիղ խնդիր չառնող) և առարկայական (ուղիղ խնդիր առնող): Ընդունում է կրող, ներգործական, բնություն և պարագայական խնդիրներ, տեղի, ժամանակի, ձևի, միասնության, չափ ու քանակի, հիմունքի (իմա՝ պատճառի, նպատակի, պայմանի ու դիման, բուն հիմունքի) և եղանակի պարագաներ: Մակբայով, ածականով (ավելացնենք նաև չթեքվող դերանուններով ու դերբայներով) արտահայտված պարագաները կոչում է բուն պարագաներ, իսկ մյուսները, որոնք չոլովով կամ կապային կապակցությամբ են արտահայտված, պարագայական խնդիրներ: Կրող խնդիր պահանջող բայերը կոչում է անցողական, մյուսները՝ անանցողական: Անցողականներն են ներգործական և պատճառական բայերը, իսկ անանցողականները՝ կրավորական և չեզոք: Զևարանություն բաժնից հանն-

¹ Տե՛ս Մ. Արեղյան, Երկեր, հատ. Ը, էջ 627–629:

յով կապերն ու շաղկապները՝ դրանք մանրամասն քննում է շարահյուսութեան մեջ: Տրված են հոլովների կիրառությունները, ստորագասական և համադասական կապակցությունները, խնդրառությունը, որը Մ. Արեղյանը կոչում է վարում շատ ավելի հաջող տերմինով, քան կառավարում, կամ մանավանդ կառավարություն տերմինները, և շարահասությունը:

Աշխատությունների կերպորդ մասում քննվում են բարդ նախադասությունների կառուցվածքները, բազմաբարդ նախադասությունները, պարբերությամբ ու կետադրությունը: Մեկնաբանված են զոդվածով (շաղկապով ու դերանուններով) և շարահարությունամբ (անշաղկապ) կապակցությունները: Մանրամասն նկարագրված է համադասությունամբ ու ստորադասությունամբ կապակցված բարդ նախադասությունների կառուցվածքը:

Մ. Արեղյանի այս աշխատությունը ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի շարահյուսական կառուցվածքի առաջին ծավալուն ու ամբողջական գիտական ուսումնասիրությունն է և այսօր էլ չի կորցրել իր այժմեականությունը:

Բուհի համար գրված այս աշխատությունը իր ծավալով ու խորությամբ դպրոցական պատանուն, սակայն, մատչելի ու հարմար չէր, միջնակարգ դպրոցի դասագիրք չէր, ուստի կարիք էր զգացվում դպրոցական շարահյուսության դասագրքի: 1936 թ. լույս տեսավ Գ. Սևակի «Հայոց լեզվի շարահյուսություն» դպրոցական դասագիրքը, որ լրացնում էր այդ պակասը: Այս նոր դասագիրքը գրված էր հիմնականում Մ. Արեղյանի «Ծարահյուսություն» սկզբունքներով, բայց՝ մեթոդական մշակմամբ և որոշ հարցերի յուրովի մեկնաբանումով: Սա ծավալով ու խորությամբ դպրոցականին համապատասխան դասագիրք էր: Այն երկար տարիներ (մի քանի տասնամյակ) ծառայեց հայ երեխաներին մայրենի լեզուն ուսուցանելու մեծ ու շնորհակալ գործին:

Գ. Սևակի հիմնական առարկությունը ենթակայի արեղյանական ըմբռնման դեմ էր: Ինչպես երևաց վերևում բերված քաղվածքից, Արեղյանը ենթակայի համարում է ոչ թե ստորոգյալի լրացում, այլ՝ բայի դեմքի, Գ. Սևակը բայի դեմքը նույնացնելով ստորոգյալին՝ մեղադրում է Արեղյանին, թե նա իբր ենթակայի համարում է ստորոգյալի լրացում, մինչդեռ նա ստորոգյալն ու ենթակայի համարում է նախադասության երկու հավասար եզրեր, և «ենթակայի հոլովը բայից կախում չունի»: Մ. Արեղյանին սխալ մեկնաբանելուց էլ բխում է Սևակի տված սխալ բնութագրումը, թե Արեղյանը ֆորմալիստ է:

Այս տեսակետից շատ բնորոշ է Սևակի մի հոդվածը՝ գրված 1949 թվականին, «Շարահյուսության մի քանի հարցեր մարքս-լենինյան իմացաբանական լույսի տակ»¹ վերնագրով: Այստեղ հեղինակը գրում է. «Միանգամայն անընդունելի է ֆորմալիստական քերականական սխտեմը, որի համաձայն ենթական (իրը՝ առարկան, երևույթը, մատերիան) համարվում է բայի, ստորոգյալի (հատկանշի, շարժման) լրացումը» (Առանձնատիպ, էջ 16): «Ենթական նախադասություն մեջ կա և կա ոչ թե իբրև լրացում, այլ իբրև հիմնական գլխավոր անդամ, որովհետև նա կա իրականություն մեջ, բնություն մեջ իբրև ենթակա, իբրև սուբյեկտ և այդպես էլ արտացոլվում է լեզվի մեջ» (ընդգծումն իմն է – Ս. Գ.):

Նախ՝ Արեղյանը չի ասում, թե ենթական՝ գործողը, բայի՝ գործողություն, լրացումն² է: Նա այդ երկուսի հարաբերությունն անվանում է ներունակություն, որը տարբերվում է կախումնային հարաբերությունից: Եվ ապա՝ ընդհանրապես ճիշտ մեկնաբանելով լեզվաբանական հարցերը և գիտական շարահյուսության սկզբունքները՝ Գ. Սևակը, կարծում եմ, վերը բերված քաղվածքում մի փոքր ծայրահեղություն է հասնում՝ իրական ենթական նույնացնելով քերականական ենթակային: Արդյո՞ք ճիշտ կլինի ասել, թե բնություն ենթական «այդպես էլ արտացոլվում է լեզվի մեջ», հավասարությունն նշան դնել ենթակայի ու մատերիայի, ստորոգյալի ու մատերիայի շարժման միջև: Ո՞ւր մնաց լեզվի առանձնահատկությունը: Չէ՞ որ, օրինակ, «Փոթորիկը խորտակեց նավը և փոթորիկից խորտակվեց նավը» նախադասությունների իրական ենթական միևնույն փոթորիկ բառն է, մինչդեռ քերականական ենթակաները տարբեր են. առաջինում՝ փոթորիկը, երկրորդում՝ նավը: Հենց ինքը՝ հոդվածի հեղինակ Սևակն է այդ հոդվածի 23-րդ էջում գրում, թե «Գիտական շարահյուսությունը անհրաժեշտ է համարում տարբերել իսկական կյանքի ենթական՝ սուբյեկտը, մտքի և լեզվի ենթակայից՝ քերականական ենթակայից, որին նա կարող է համընկնել կամ չհամընկնել», ըստ որում նաև միևնույն լեզվում: Եթե «նախադասությունը մատերիայի ու նրա շարժման լեզվական արտացոլման միավորն է» (ընդգծումն իմն է – Ս. Գ.), ինչպես իրավացիորեն գրում է Սևակը, ապա մատերիան ու ենթական, շարժումն ու ստորոգյալը նույնու-

¹ Ն. Յա. Մառի անվան լեզվի ինստիտուտի «Աշխատությունների ժողովածու», Հ. 4, 1949 թ., էջ 16:

² Մ. Արեղյան, Երկեր, Երևան, 1985 թ., էջ 628:

թյուն չեն, նրանք կարող են համընկնել, դա այլ հարց է: Տրամաբանական ենթական և քերականական ենթական տարբեր են, թեև կարող են նախադասություն մեջ համընկնել: Արդյո՞ք նա մատերիայի ու ենթակայի, շարժման ու ստորոգյալի միջև հավասարություն նշան դնելով՝ հիմք չի տալիս լեզվական առանձնահատկության թերագնահատման, անտեսման համար:

Ավելորդ չեմ համարում հիշել նաև, որ քննադատելով Մ. Արեղյանի հինգ հոլովի տեսությունը՝ նրա քերականությունը համարում էին «մետաֆիզիկական», «սխոլաստիկական», «հակադիալեկտիկական», որովհետև նա իբր թե ֆորմալիստ է, անտեսում է բովանդակությունը: Բայց ի՞նչ է ստում Մ. Արեղյանը. «Հոլովների մասին սովորեցնել կնշանակե երկու բան սովորեցնել. նախ՝ թե տրված բառը քանի տեսակ ձև կամ հոլով կարող է ունենալ և որոնք են այդ ձևերը, և երկրորդ՝ թե ամեն ձև կամ հոլով ինչպիսի և քանի տեսակ կախման հարաբերություն կարող է ցույց տալ խոսքի կապակցություն մեջ. ուրիշ խոսքով՝ որոնք են այս կամ այն հոլովի գործածությունները»¹: «Աչակերտը պիտի սովորի հոլովների՝ խոսքի մեջ կատարած պաշտոնը»: «Հոլովական ձևը «ձև» է միայն նրանով, որ նշանակություն ունի, ինչպես որ բառը «բառ» է միայն նրանով, որ նշանակություն ունի և ոչ թե սոսկ հնչյուններ է»: Սոսկ «ձև» ասած բանը, իբրև լոկ հնչյուն, գոյություն չունի և չի կարող գոյություն ունենալ: Դա մի մեծ անհեթեթություն է: Ես հոլովները սոսկ ձև չեմ համարել»²: Ուրեմն Մ. Արեղյանը ձևն ու բովանդակությունը միասնություն է համարել. մեղադրանքները միանգամայն անհիմն էին:

1955 թ. լույս տեսավ Ալ. Մարգարյանի «Արդի Հայերենի կապերը» աշխատանքը: Ի մի բերելով հայ քերականագիտության մեջ եղած կարծիքները՝ նա հարուստ փաստերով ներկայացնում է Հայերենի կապերի ամբողջական պատկերը: Բնութագրված են կապերը, դրանց նշանակությունը, խնդրառությունը, կիրառությունները, նկարագրված է նրանց առաջացումը, զանազան հարաբերությունները՝ ուղղության, բացասման, բացառման, ուղեկցման, միասնության, ժամանակի, ձևի, հակադրության, նպատակի, հիմունքի, համապատասխանության: Այնուհետև ներկայացվում է կապի և նրա խնդրի, այսինքն կապային կապակցության պաշտոնները նախադասության մեջ, կապերի հոլովառությունը արդի Հայերենում: Սա մի ամբողջական ուսումնասիրություն է Հայերենի կապերի մասին:

¹ Մ. Արեղյան, Երկեր, հատ. Ը, 1985 թ., էջ 558:

² Նույն տեղը, էջ 559:

1957 թ. լույս է տեսնում Հայագետ Վ. Գ. Առաքելյանի «Ժամանակակից Հայերենի Հոլովների ու Հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները» գիրքը: Ինչպես հեղինակն է ասում, «այս ուղղությունը առաջին լուրջ աշխատանքը կատարել է վաստակավոր Հայագետ Մ. Արեղյանը», բայց «ուղիղ քառասունհինգ տարի է անցել Մ. Արեղյանի գործից, որի ընթացքում զգալի փոփոխություններ են կատարվել մեր լեզվի խնդրառություն և կապական համակարգի մեջ»: Հեղինակն աշխատել է ցույց տալ թե՛ այն հինը, որ դուրս է եկել գործածությունից, թե՛ այն նորը, որ մտել է գործածության մեջ: Աշխատանքը բաղկացած է երկու մասից: Առաջինում ներկայացնում է մեր բոլոր Հոլովների իմաստային կիրառությունները, երկրորդում՝ արդի Հայերենի կապերը և նրանց խնդիրների հոլովական արտահայտությունը, ըստ որում միշտ համեմատում է զբաբարյան ձևերի հետ: Մեր կապերի խնդիրները մեծ մասամբ սեռական հոլովով են արտահայտվում: Դա հեղինակը իրավացիորեն բացատրում է նրանով, որ հատկացուցիչի և հատկացյալի հարաբերությունն է ժամանակի ընթացքում վերածվել կապային կապակցության, այսինքն կապի և նրա խնդրի հարաբերության:

Այբբենական կարգով բերված են կապերը՝ նրանց իմաստային ու խնդրառական բացատրություններով: Բանավիճելով Մ. Արեղյանի հետ՝ Առաքելյանը անխսկական կապերն ու կապական բառերը մի տեսակի մեջ է միավորում, որով ունենում ենք կապերի երկու տեսակ՝ բուն կապեր և անխսկական կապեր, որը, կարծում եմ, սխալ չէ¹: Վ. Առաքելյանի այս աշխատությունը արդի Հայերենի կապերի մասին առաջին մենագրական ուսումնասիրությունն է և օգտակար Հայերենի գիտական քերականություն ստեղծելու համար:

Սկսելով հոլովների ու կապերի կիրառություններից՝ Վ. Առաքելյանն անցավ Հայերենի ամբողջական շարահյուսությունն ուսումնասիրությանը: 1958 թ. լույս տեսավ նրա «Հայերենի շարահյուսության» առաջին գիրքը, իսկ 1964 թ.՝ երկրորդը:

Գրական արևելահայերենի շարահյուսության՝ Մ. Արեղյանի ուսումնասիրությունից («Հայերենի շարահյուսություն», 1912 թ.) անցել էր շուրջ 50 տարի, որի ընթացքում արդի Հայերենի շարահյուսական կառուցվածքում կատարվել էին քիչ թե շատ փոփոխություններ, եթե նկատի ունենանք նաև, որ Մ. Արեղյանը դասագիրք է գրել, որը սահմանափակում է հեղինակի ծավալվելու, խորանալու հնարավորությունները, պարզ կլինի, թե որքան կարևոր էր արդի Հայերենի

¹ Այս կարծիքը հետագայում պաշտպանեցին Մ. Ասատրյանը և ուրիշներ:

չարահյուսությունների հանգամանակից ուսումնասիրությունը: Մի բան, որ կատարեց Վ. Առաքելյանը:

Երկհատորանոց այս մենագրությունների ներածականը հրատարակվել է առանձին գրքով: Այն ունի երկու բաժին: Առաջինում ներկայացվում է հայերենի քերականության ուսումնասիրությունների տեսությունը երկու բաժնով՝ գրաբարի քերականություն (Կղեմես Գալանոս, Շրոդեր, Հովհաննես Կոնստանդնուպոլսեցի, Սիմոն Ջուդայեցի, Մխիթար Սեբաստացի, Պաղտատար Գպիր, Մ. Չամչյան, Գ. Ավետիքյան, Վրթ. Չալրխյան, Արս. Բագրատունի, Ս. Մալխասյան) և աշխարհաբարի քերականություն (Հ. Արսեն, Վ. Այտրնյան, Ա. Մ. Գարագաշյան, Ստ. Պալասանյան, Մ. Արեղյան, Ար. Ղարիբյան, Գ. Սևակ):

Երկրորդ բաժինը չարահյուսության, իբրև գիտություն, ժամանակակից ըմբռնման քննությունն է: Եթե մինչև 20-րդ դարը չարահյուսությունն ու ձևաբանությունը առանձին-առանձին չէին դիտվում, ապա 20-րդ դարում առանձնացվեցին: Հեղինակը սխալ է համարում հնչյունաբանությունն ու բառագիտությունը քերականության գրքերից դուրս թողնելը: Այնուհետև քննվում են չարահյուսության և ձևաբանության փոխհարաբերության հարցը, չարահյուսության, իբրև գիտաճյուղ, ուսումնասիրության առարկան ու խնդիրները: «Ներածության» հաջորդ էջերում ներկայացվում է նախադասության, իբրև հաղորդակցման նվազագույն միավորի ըմբռնումը հայ քերականագիտության մեջ, բերվում են Գր. Ղափանցյանի կարծիքը, Պալասանյանի՝ նախադասությանը տված սահմանումը, որը, Վ. Առաքելյանի կարծիքով, չփոխվեց դպրոցական քերականության մեջ, նրա տրամաբանական ըմբռնումը մեզանում չքննադատվեց: Մտքի «ուսմունքի» չըջանում անտեսվեցին նախադասության ձևը, կառուցվածքը, անդեմ, անենթակա նախադասությունները: Հեղինակը ընդունում է Վ. Վինոգրադովի սահմանումը՝ նախադասությունը իբրև մտքի ձևավորման, արտահայտության և հաղորդման գլխավոր միջոց, որ արտահայտում է նաև խոսողի վերաբերմունքը և ունի հնչերանգային ավարտվածություն:

Վ. Առաքելյանի երկհատորանոց այս ուսումնասիրությունը ներկայացնում է գրական արևելահայերենի չարահյուսության ընդարձակ ու խոր ուսումնասիրությունը ամենայն մանրամասնությամբ: Առաջին հատորն ընդգրկում է պարզ նախադասության քննությունը: Նկարագրված են պարզ նախադասության տեսակներն ըստ արտահայտման նպատակի՝ պատմողական, հարցական, հրամայական, բացականչական: Սրան հաջորդում է նախադասության գլխավոր

անդամների քննությունը: Նոր սկզբունքով է բնութագրվում ենթական՝ այն գոյական անդամը, որին վերագրվում է ստորոգյալի ցույց տված հատկանիշը և որը համաձայնում է ստորոգյալին դեմքով ու թվով (էջ 29): Մանրամասն ներկայացվում է ենթակայի արտահայտությունը նյութական և վերադաս խոսքի մասերով, բառակապակցություններով, նախադասություններով: Հեղինակն ընդունում է ենթակայի երկու տեսակ՝ պարզ ու բաղադրյալ: Ըստ որում բաղադրյալն արտահայտվում է՝ 1. բացառական հոլովով կազմված որոշ բառակապակցություններով (մեզանից երկուսը, շատերից մեկը և այլն), 2. գործիականով կազմված որոշ բառակապակցություններով (մենք երկուսով, նա իր ցեղով), 3. բաղադրյալ անուններով (Սաքո Սարգսյան, Վերին Արտաշատ), 4. մեր հինգը, երեսաների մեծ մասը տիպի կառույցներով: Նոր սկզբունքով է բնութագրված նաև ստորոգյալը՝ իբրև հատկանիշ արտահայտող և այն ենթակային վերագրող անդամ: Հեղինակը տեղին է զգուշացնում, որ ամեն վերագրում դեռ ստորոգում էջ. ստորոգումը հատկանիշի վերագրումն է ժամանակի մեջ, դեմքի, թվի հարաբերություններով: Ընդունում է ստորոգյալի երկու տեսակ՝ պարզ և բաղադրյալ, վերջինս էլ՝ անվանական և բայական: Եթե բաղադրյալ ստորոգյալի հանգույցն ու ստորոգելին զեղչված են, ստորոգելիի ունեցած հատկացուցիչը հեղինակը համարում է պարզ անվանական ստորոգյալ և բերում է՝ «Սա Մնեգուրի կամերն է, սա՝ ֆիզների» օրինակը՝ Ֆիզների բառը համարելով պարզ անվանական ստորոգյալ (էջ 160): Այնուհետև մանրամասն շարադրված են բայական պարզ ստորոգյալի արտահայտությունները բայի բոլոր եղանակներով ու ժամանակներով, այդ թվում նաև հարադրավոր բայերով և երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներով: Հեղինակը իրավացիորեն պարզ ստորոգյալ է համարում նաև՝ 1. թողնել, գալ, տեսնել, բերել, ասել, տալ բայերի հրամայականով և մի այլ բայով կազմված կառույցները (Թող գա, արի չխոսնեք, տես կխոսվեմ, ասա զգուշանա, տուր թե կտաս և այլն), 2. կրկնվող բայերը (գնաց, գնաց մի գյուղի հանդիպեց, եկավ չեկավ աղմուկը գցեց), 3. դարձվածային կապակցությունները (աշխարհ եկավ, նեղն են գցում, գլխից ձեռ է քաշել, կտորն ընկավ, խելքը գնաց և այլն):

Հեղինակն ընդունում է բայական բաղադրյալ ստորոգյալ՝ եղանակավորիչ բայ+անորոշ դերբայ կաղապարով: Ըստ որում եղանակավորիչ բայը կարող է թե՛ ներգործական սեռի լինել, որոնք ուղիղ լսնդիր են առնում (սկսել, երազել, փորձել, ուխտել, շարունակել, վերջացնել և այլն), թե՛ չեզոք (ամաչել, քաշվել, վարժվել, ճգնել և այլն):

Նրա կարծիքով անվանական և բայական ստորոգյալների միացումից կազմվում է բարդ ստորոգյալ հետևյալ կաղապարով՝ կարող, պատ-
րաստ, անկարող, ուրախ, մտադիր, պարտավոր, համաձայն, անգոր
տիպի բառերը եմ բայի հետ + անորոշ դերբայ (պատրաստ եմ գեկու-
ցել, ուրախ եմ հայտնել, համաձայն եմ գնալ և այլն, էջ 146): Անդրա-
դառնալով անվանական ստորոգյալին (էջ 148)՝ Առաքելյանը նկա-
րագրում է նրա կազմությունը, բերում է բոլոր այն խոսքի մասերը և
նրանց ձևերը, որոնք ստորոգելիական վերադիր կարող են լինել և
բոլոր այն բայերը, որոնք հանգույցի գործառույթ կարող են ունենալ:
Նա իրավացիորեն զգուշացնում է, որ ներգոյական հոլովով գոյա-
կանը վերադիր չի լինում, այլ՝ տեղի կամ ժամանակի պարագա: Են-
թակայի ու ստորոգյալի համաձայնությունը նկարագրելիս հեղինակը
նշում է հնացած ձևերը, որոնք չեն հանձնարարվում, մի բան, որ ունի
նորմավորող արժեք: Մանրամասն ներկայացված են որոշչի արտա-
հայտությունները: Լավ է նկատել հեղինակը (էջ 275), թե իբրև, որ-
պես բառերով բառակապակցությունները մի կողմից բացահայտիչ
են, մյուս կողմից՝ հիմունքի ու ձևի պարագա: Այս նրբանկատ դի-
տողությունը այսօր էլ չեն նկատում շատ լեզվաբաններ: Աշխատան-
քում նշված են հետևյալ ուղիղ խնդիրները՝ արտաքին, ներքին (երգ
երգել), հետևանքի, երկրորդական (Մինասին նախագահ ընտրեցին,
էջ 286, 290): Թվարկված են բոլոր անուղղակի խնդիրներն ըստ հո-
լովների և իմաստի (24 տեսակ): **Կանանցից մեկը եկավ, գյուղերից
երկուսը հեռու են տիպի կառույցները մեկ համարում է բարդ են-
թակա, իսկ խնդիրների բաժնում՝ մասնական անուղղակի խնդիր (էջ
318):** Խնդիրների նկարագրությունը հաջորդում են պարագաները, որ
քննվում են նույնպիսի մանրամասնությամբ: Ապա նկարագրվում են
բազմակի անդամները, տրոհվող լրացումները, շարադասությունը,
կոչական, միջանկյալ բառերը, ձայնարկությունը (էջ 396–457): Աշ-
խատություն մեջ բաց են թողնված ժխտական նախադասություն-
ներն ու բառակապակցությունները:

«Ծարահյուսություն» երկրորդ հատորի «Երկու խոսքում» նորից
հիմնավորում է հնչյունաբանության և բառագիտության՝ քերական-
նության գրքերում արտահայտելու պահանջը: Ակադեմիական քե-
րականությունից հնչյունաբանությունն ու բառագիտությունը դուրս
թողնել հնարավոր չէ (էջ 6): Ծարահյուսության բաժին է համարվում
բառակապակցությունը, նախադասությունն ու պարբերությունը (էջ
10): Այս հատորի առաջին հարցը միակազմ նախադասություններն
են՝ բայական, անվանական և բառային տեսակներով: Ընդունում է

անորոշ դիմավոր, ընդհանրական դիմավոր և եզակի երրորդ դեմքով արտահայտված անենթակա նախադասություններ: Այդպիսին են համարված նաև մի շարք եղանակավորող բառերով ու արտահայտություններով կառույցները, ինչպես՝ բանից դուրս է գալիս, էնքան լինի, չլինի թե, ասել է թե (էջ 29): Հասկանալի է, հուսալի է, ներելի է ստորոգյալներով նախադասությունները համարվել են անդեմ (էջ 30): «Անորոշ դերբայով անդեմ է կոչվում այն միակազմ նախադասությունը, որը ենթակա չունի, իսկ ստորոգյալն արտահայտվում է միմիայն անորոշ դերբայով»,– գրում է հեղինակը (էջ 38): Առհասարակ նա հակված է անվանական անդեմ նախադասությունների գոյական գլխավոր անդամը համարել ենթակա, իսկ բայական անդեմ նախադասությունների դերբայ գլխավոր անդամը՝ ստորոգյալ, որին համաձայնել չի կարելի: Նշվում են այն կապակցությունները, որոնք անվանական անդեմ նախադասություններ չեն:

Երկրորդ հատորում քննվում են բարդ նախադասությունները: Միանգամայն իրավացի է հեղինակը, երբ գրում է, թե բարդության մեջ մտնող բաղադրիչ նախադասությունները այսպես թե այնպես կորցնում են իրենց ինքնուրույնությունը, հնչեբանագային անկախությունը, և ամբողջ բարդությունն է ունենում մեկ հնչեբանագ: Ժամանակակից շարահյուսագիտության սկզբունքով է բնութագրվում բարդ նախադասությունը՝ նշելով միջոցները՝ հնչեբանագ, չաղկապ, չաղկապական բառեր, հարաբերյալ, շարադասություն, բայի եղանակներն ու ժամանակները (էջ 83): Հեղինակը չաղկապներով, հարաբերական բառերով է որոշում ստորադասական բարդությունը, որն ամենաճիշտն է (էջ 90): Այնուհետև քննվում են երկրորդական նախադասությունները ըստ բնույթի՝ ենթակա, ստորոգելիական վերադիր, որոշիչ, բացահայտիչ, հատկացուցիչ երկրորդական նախադասություններ, դրանց կապակցման միջոցները՝ չաղկապ, դերանուն: Ապա՝ խնդիր երկրորդական նախադասությունները, դրանց կապակցման միջոցները, պարագա երկրորդական նախադասությունները: Ըստ որում նկարագրվում են միաժամանակյա, նախորդող, հաջորդող գործողություն ցույց տվող երկրորդականները: Հիշատակվում են մատուցման, հանգման, շահի, ստացականություն, միջոցի, անջատման երկրորդականները, տեղի, պատճառի, պայմանի, նպատակի, զիջական, հետևանքի, ձևի, բաղադատության, համապատասխանություն, չափ ու քանակի պարագա երկրորդականները: Բազմաբարդ նախադասությունների կառույցներում քննվում են համաստորագաս, ենթաստորագաս նախադասությունները: 276-րդ

էջում սխալմամբ գրում է, թե համաստորադաս երկրորդական նախադասությունները լինում են նաև տարբեր բնույթի. մեկը կարող է որոշիչ, մյուսը՝ խնդիր, երրորդը՝ պարագա լինել: Բարդ համադասական նախադասությունները ներկայացնում է խմբերով՝ ըստ շաղկապների. և, ու շաղկապներով կառույցները համադրական են, իսկ, բայց, սակայն, թե չէ, այլապես, եթե ոչ շաղկապներով՝ հակադրական, մինչդեռ, այնինչ, ոչ թե-այլ, կամ-կամ, մերթ-մերթ շաղկապներով՝ տրոհական: Ընդունում է նաև շարակցական կապակցություն՝ և, ու շաղկապներով, իսկ, սակայն, այսինքն, այն է մեկնական շաղկապներով: «Շարահարություն» վերնագրի տակ քննվում են անշաղկապ կապակցությունները բարդ նախադասության համակարգում: Դրանց մի մասը համադասական է, մյուս մասը՝ ստորադասական: Նախադասության բաղադրիչները կապակցվում են հնչերանգով և իմաստային ընդհանրությունամբ: Նկարագրված են՝ 1. անկախ շարահարությունամբ բարդությունների տեսակները՝ թվարկվող մասերից կազմված բարդություն, հակադրական և զուգադրական հարաբերություններ արտահայտող բարդություններ: 2. Կախյալ շարահարությունամբ բարդություններ՝ պայմանի, զիջական, պատճառի, խնդրի, ժամանակի, նպատակի, որոշչային հարաբերություն արտահայտող բաղադրիչով նախադասություններ: Այնուհետև ներկայացվում են շարահարություն կապակցված ենաթակա, ստորոգելիական վերադիր, հետևանքի, ձևի պարագա երկրորդական նախադասությունները: Աշխատության վերջին հարցը ուղղակի խոսքն է, նրա փոփոխությունները անուղղակի դարձնելիս, կոչական անունը, շարահարությունը, միջանկյալ ու ներդրյալ բառերը, բառակապակցություններն ու նախադասությունները, դրանց իմաստային առումները, ձևաբանական առանձնահատկությունները:

Այսպիսի մի ծավալուն մենագրություն, այն էլ կատարված մեկ մարդու կողմից, անչուշտ կունենա որոշ վրիպումներ, որոնք նաև իր ժամանակի հետևանք են: Վ. Առաքելյանի երկու հատորանոց այս աշխատանքը լուրջ ներդրում է հայ շարահյուսագիտության մեջ:

Պարբերությունը, իբրև շարահյուսական կառույց, մեր լեզվբանների ուշադրությունից դուրս է մնացել, ուստի օգտակար է Հ. Գ. Հակոբյանի հոդվածը՝ «Պարբերությունը Գ. Դեմիրճյանի պատմվածքներում» խորագրով¹: Պարբերությունը, հեղինակի բնութագրմամբ, նախադասությունների թեմատիկ միավորումով կառույց է, հատույ-

¹ Պարբերությունը Գ. Դեմիրճյանի պատմվածքներում, 1972 թ. («Բառարանագրություն և բառագիտություն», ժողովածու, 1972 թ., էջ 201–269):

թավորում է բնագիրը: Կան անկախ և կախյալ պարբերություններ, դիրքով առաջին և վերջին պարբերություններ, որոնցից յուրաքանչյուրն ունի իր խնդիրները, նպատակները:

Շարահյուսություն հարցերը հետաքրքրել են նաև Ս. Գ. Աբրահամյանին: 1962 թ. նա հրատարակում է «Ժամանակակից Հայերենի շարահյուսության մի քանի հարցեր» աշխատությունը: Քննելով նախադասության բնութագրի հարցը՝ տալիս է նրա առանձնահատկությունները, սահմանումը: Նկարագրում է պատմողական, հարցական, հրամայական և բացականչական նախադասությունները, դրանց կիրառությունները: Ապա ներկայացնում է միակազմ նախադասությունները, դրանց կառուցվածքային ու իմաստային առանձնահատկությունները: Ս. Աբրահամյանի այս աշխատությունը ժամանակակից Հայերենի միակազմ նախադասությունների մասին առաջին ամբողջական ուսումնասիրությունն է:

Լեզվի համակարգում բառային և շարահյուսական մակարդակներն ավելի արագ են փոփոխվում մյուս մակարդակների համեմատությամբ: Այս է պատճառը, որ այդ մակարդակների մասին ավելի են գրում ու խոսում: Վերևում նշված միակազմ նախադասությունների քննությունն է նվիրված տողերիս հեղինակի ուսումնասիրությունը՝ «Միակազմ նախադասությունները ժամանակակից Հայերենում» վերնագրով՝ լույս տեսած 1967 թ.: Աշխատանքի սկզբում բնութագրվում է նախադասությունը, տրվում է սահմանումը, շարադրված են նրա բնորոշ առանձնահատկությունները: Անցնելով միակազմ նախադասություններին՝ ներկայացնում է դրանց տեսակները երեք խմբով՝ անենթակա (իր երեք խմբով), անդեմ (բայական և անվանական) և բառ-նախադասություն, որ նույնպես անդեմ նախադասություն է: Հեղինակը այնուհետև նկարագրել է դրանց շարահյուսական, ձևաբանական և իմաստային յուրահատկությունները, կիրառությունները: Առանձին հարցերում, չհամաձայնելով եղած կարծիքներին, աշխատել է ինքնուրույն կարծիք հայտնել:

Հիշատակության արժանի է Ժ. Ճյմարիտյանի «Դերբայական դարձվածք արդի Հայերենում» աշխատությունը (1961 թ.): Դասական Հայերենից բերված բնորոշ օրինակներով հեղինակը քննում, բնութագրում է արդի գրական արևելահայերենի դերբայական դարձվածք, նրա կառուցվածքը՝ այդ առիթով անդրադառնալով նաև բառակապակցությունը: Քննված են նաև կողմնակի անդամները, դրանց տեսակները՝ ենթակա, վերադիր, խնդիրներ ու պարագաներ: Բերված օրինակներն ու եզրակացությունները համողիչ են, լեզվաբանորեն ճիշտ ու ճշմարիտ:

Ժամանակակից Հայերենի շարահյուսությունը շատ է զբաղվել նաև Ն. Պառնասյանը: 1961 թվականին լույս է տեսնում շարահյուսությունը վերաբերող առաջին գիրքը՝ «Ստորադասական կապակցությունը արդի Հայերենի բարդ նախադասություններում» խորագրով: Վերնագրից երևում է, որ քննվում է կառուցվածքային հարց: Բնութագրելով համադասությունն ու ստորադասությունը, իբրև քերականական կարգեր, հեղինակն անցնում է իր բուն նյութին՝ բարդ ստորադասական նախադասությունների կառուցվածքի նկարագրությունը: Ներկայացված են անվանական և բայական լրացում երկրորդական, ինչպես և այն նախադասությունները, որոնք վերաբերում, լրացնում են գլխավոր նախադասությանը: Վերջիններս ունեն իրենց յուրահատկությունները:

Սրան հետևում է հեղինակի մի այլ հետաքրքիր աշխատանք՝ «Անշաղկապ բարդ նախադասությունները ժամանակակից Հայերենում»: Լույս է տեսել 1964 թ. «Լեզվի ու ոճի հարցեր» ժողովածուում: Դա Հայերենի անշաղկապ բարդ նախադասությունների մասին երկրորդ ծավալուն ուսումնասիրությունն է՝ նկատի ունենալով Վ. Առաքելյանի «Շարահյուսություն» երկրորդ գրքում ասվածը: Ն. Պառնասյանը սկզբում նկարագրում է բարդ համադասական անշաղկապ նախադասությունները՝ իրենց իմաստային ու քերականական ենթատեսակներով՝ միավորական, զուգադրական: Այնուհետև ներկայացված են անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունները՝ երկրորդական նախադասությունների շարահյուսական դերի, գործառույթի բացահայտմամբ, և հարակցական կապակցությունները: Հոդվածը քիչ ուսումնասիրված հարցի մասին է՝ հաջողված ու օգտակար:

Ուշադրության արժանի է Վ. Առաքելյանի «Հայերենի պարբերություններ» գիրքը (1968), որը պարբերությունների մասին Մ. Արեղյանից հետո առաջին ընդարձակ ու ամբողջական խոսքն է և ամփոփում է Հայերենի շարահյուսության մասին իր նախորդ գրքերում ասվածը: Նախ ներկայացված են պարբերությունների մասին եղած կարծիքները, դանազան ըմբռնումները, ապա՝ նրա բնորոշումը, բնութագրերը, տեսակները, կազմությունը: Մեր պարբերությունը, իհարկե, դեռ ուսումնասիրության կարիք ունի:

Ինչպես գիտենք, անշաղկապ կամ շարահարական կապակցությունները լինում են թե՛ համադասական, թե՛ ստորադասական բարդություններ: Այս երկրորդ խմբի մասին է Ա. Պապոյանի գիրքը՝ «Կախյալ շարահարությունները բարդ նախադասությունները արդի հա-

յերենում», որ լույս է տեսել 1968 թ.: Սա այդ թեմային վերաբերող երրորդ աշխատանքն է Վ. Առաքելյանի ու Ն. Պառնասյանի աշխատանքներից հետո, բայց ոչ նրանց կրկնությունը: Հեղինակը նկարագրել է արդի Հայերենի բարդ ստորադասական նախադասությունների բաղադրիչ նախադասությունների շարահարակալ կապակցությունները: Գիրքն ունի մի ընդարձակ ներածական, ուր ներկայացվում է հարցի մասին հայ քերականագիտության մեջ եղած ուսումնասիրությունները, բնութագրվում, քննվում են ստորադասություն և համադասություն հասկացությունները, շարահարակալ կապակցությունը:

Բուն ուսումնասիրության մեջ հեղինակը հաճախ է դիմում փոխակերպման եղանակին, որն օգնում է մտահանգումներն ու եզրակացությունները համոզիչ դարձնել: Գիրքն ունի հինգ գլուխ, որոնցում ներկայացված են ենթակայական ու անվանական մյուս լրացումների հարաբերություն արտահայտող անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունները, ապա և ստորոգելիական և բայական լրացման հարաբերություն արտահայտող անշաղկապ բարդ ստորադասական նախադասությունները: Աշխատությունը գիտական հետաքրքրություն ներկայացնող ուսումնասիրություն է:

Արևելահայերենի գիտական քերականության մեջ բաց էին մնացել համանիչության և համանունության հարցերը, թեև բառագիտության մեջ ուսումնասիրված էին: Այս հարցերի ուսումնասիրությանը ձեռնամուխ եղավ Ն. Պառնասյանը:

1970 թ. լույս տեսավ նրա «Շարահարակալ հոմանիչները ժամանակակից Հայերենում» արժեքավոր ուսումնասիրությունը: Այն ընդգրկում է՝ 1. նախադասության կառուցվածքի հետ կապված շարահարակալ հոմանիչների քննությունը (միակազմ և երկկազմ, թերի և լրիվ հոմանիչ նախադասություններ), 2. տարբերույթ հոմանիչ նախադասությունների (ժխտական-հաստատական, պատմողական-հարցական, հարցական-հրամայական, հրամայական-պատմողական) քննությունը: Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է նախադասության անդամների քերականական արտահայտությունների համանիչ ձևերին: Քննված են ստորոգյալի արտահայտման համանիչ ձևերը (ներգործական և կրավորական կառուցվածքով, բայի տարբեր եղանակներով, ժամանակներով ու թվերով արտահայտված), ենթակայի արտահայտության համանիչ ձևերը, անվանական և բայական լրացումների համանիչ ձևերը:

1979 թ. լույս տեսավ Ն. Պառնասյանի հաջորդ ուսումնասիրությունը՝ «Քերականական համանունները ժամանակակից Հայերեն-

նում» խորագրով: Մինչև քերականական համանունների բուն նյութին անցնելը նա պարզաբանում է համանունություն և բազմիմաստություն տարբերությունը, սահմանում համանունությունը, նրա կառուցվածքը՝ երկանդամ և բազմանդամ: Ըստ նրա, եթե տվյալ ձևությամբ միևնույն հարացուցային տեղում է, ապա նրա տարբեր իմաստներ արտահայտելը բազմիմաստություն է: Օրինակ՝ **ի** ձևությամբ **գրեցի** և **գրեի** բառաձևերում արտահայտում է 1-ին դեմքի, անցյալ ժամանակի և եզակի թվի իմաստներ, որոնք նրա բազմիմաստությունն են, իսկ սեռական-տրականի իմաստ արտահայտող **ի-ն** (գրքի) և բայի դիմային վերջավորության **ի-ն** (գրեի) համանուն են, ինչպես և **աղի** ածականի և **աղ-ի** գոյականի **ի-ն**երը:

Աշխատանքի առաջին մասում նկարագրվում է ձևաբանական, երկրորդ մասում շարահյուսական համանունությունը: Ընթերցողին են ներկայացվում՝ ա) հոլովման համակարգի համանուն ձևությունները (ու՝ գին-ու, ձի-ու և սովորեցնել-ու, հիշել-ու, հատ-ու և ու համադասական շողկապը) և բայական համակարգի համանուն ձևությունները (ատ՝ կտր-ատ-ել, գլխ-ատ-ել, բաց-ատ), բ) բառաձևերի համանուն շարքերը՝ 1. բայական համակարգի ներհարացուցային շարքերին (անվանելու՝ ապառնի դերբայ և անորոշ դերբայի սեռական-տրականը, գրի՝ բայի ըղձական ապառնի և ժխտական դերբայ – գրեմ, գրես, գրի և չեմ գրի), 2. գոյականական համակարգի համանունների շարքը (ս հոդը իրև ստացական՝ գիրքս, դիմորոշ՝ ինքս, և ցուցական՝ գիչերս (անձրև եկավ) հոդ, 3. խոնարհման և հոլովման հարացույցների համանիշների շարքը (ամբարի՝ գոյականի սեռական-տրական հոլով, բայի ըղձական ապառնի, երրորդ դեմք, եզակի թիվ և ժխտական դերբայ), 4. խոսքի մասերի փոխանցումից ստացված համանունները՝ ա) գոյական – ածական (խավար, մուժ), բ) գոյականի հոլովաձև – ածական (աղի-ն և՛ ածական, և՛ գոյական սեռական, տարիքով՝ տարիք գոյականի գործիականը և ածական), գ) գոյական – ենթակայական դերբայ (գրող-ը և նամակ գրող), դ) ածական – գոյական և հարակատար դերբայ (թիված, խորոված) և այլն:

«Ծարահյուսական համանուններ» բաժնում ներկայացված են համանուն միակազմ և երկկազմ նախադասություններ (թույլ չես տա – և՛ անենթակա, և՛ ենթակայով), հարցական և ժխտական նախադասություններ (ինչո՞ւ է եկել), տարաբնույթ երկրորդական նախադասություններով, գոյականի հոլովներով և կապերով համանուններ, հոլովների շարահյուսական համանուններ և այլն:

Ն. Պառնասյանի սույն աշխատանքը շատ օգտակար է նաև ոճագիտության համար:

Գրական արևելահայերենի բարդ նախադասության քննությունն է ներկայացնում Բ. Հ. Վերդյանի գիրքը՝ «Բարդ ստորադասական նախադասության շարահյուսություն» [ստորագրով, որ լույս է տեսել 1970 թվին: Գիրքը բաղկացած է երեք գլխից: Առաջին գլուխը ներկայացնում է ընդհանուր հարցեր բարդ նախադասության, ստորադասության և համադասության, նախադասությունների փոխկապակցության, գլխավոր և երկրորդական նախադասությունների որոշման, տարբերման հիմունքների, ստորադասական նախադասության կառուցվածքային տիպերի և ստորադասության մակարդակների մասին: Աշխատության երկրորդ գլխում քննարկվում է երկրորդական նախադասությունների բնույթը: Մանրամասն շարադրված են ենթակա, վերադիր, անվանական և բայական լրացում երկրորդական նախադասություններն իրենց առանձնահատկություններով: Առանձին քննված են կապի խնդիր և կողմնակի անդամ երկրորդական նախադասությունները:

Երրորդ գլխում քննվում են բարդ ստորադասական նախադասությունների կապակցության հարցերը, գլխավոր ու երկրորդական նախադասությունների շարադասությունը: Հեղինակը վիճակագրական տվյալներով պարզում է, որ երկրորդական նախադասությունները մեծ մասամբ վերջադաս են լինում, մանավանդ նպատակի պարագա, որոշիչ և ստորոգելիական երկրորդական նախադասությունները, միայն ժամանակի պարագա երկրորդականներն են 50 տոկոսով նախադաս դրվում: Երկրորդական նախադասություններ միջադաս դիրքում քիչ են պատահում:

Մանրամասն ներկայացված են նախադասության անդամների դիրքային փոփոխությունները, շաղկապների, հարաբերական դերանունների գործառույթը ստորադասական կապակցություններում, բայի եղանակների ու ժամանակների, սեռի գործառույթը, լրացյալ բայի զեղչումը: Այստեղ ծանոթանում ենք նաև դերանունների, մակբայների, եղանակավոր (վերաբերական) բառերի ունեցած դերին բարդ ստորադասական կապակցություններում, ինչպես և ստորադասության մեջ անձի և իրի, թվի ու հոլովի քերականական կարգերի գործառույթին, նաև բարդ ստորադասական կապակցության հնչերանգին:

Բ. Վերդյանի այս աշխատությունը արժեքավոր է հարցերի լայն ու համապարփակ ընդգրկումով և օգտակար:

Ժամանակակից հայերենի անդեմ նախադասութիւնների ուսումնասիրութեանը անդրադարձել է Հ. Ա. Հարութիւնյանը: 1970 թ. լույս տեսավ նրա «Անդեմ նախադասութիւնները ժամանակակից հայերենում» գիրքը: Քննութեան են առնված բայական և անվանական անդեմ նախադասութիւնները, դրանց կազմութիւնը, ոճական կիրառութիւնները: Միակազմ տերմինի փոխարեն Հեղինակն առաջարկում է միակենտրոն տերմինը: Աշխատանքն օգտակար է նաև ոճագիտութեան համար:

Ստորոգայլի կազմութեան նկատմամբ ուրույն մոտեցում ունի Ամ. Ն. Քյուրքչյանը: Նա իր «Անվանական բաղադրյալ ստորոգայլը ու նրա խնդիր ու պարագա լրացումները» աշխատութեան մեջ (1975 թ.) նշում է, որ անվանական (իմա՝ անվանաբայական) ստորոգայլները նույնպէս կարող են լինել պարզ և բաղադրյալ: Անվանական պարզ ստորոգայլով նախադասութիւն է համարում Ավ. Իսահակյանի հետևյալ տողը. «Սեզ ժայռերդ՝ արծվի բույն, լճակներդ՝ լույս փերուզ», կամ Պ. Սևակի հետևյալ տողերը. «Դու՝ խաղողի խչմարված վազ, վշտերդ՝ ջուր, ինքդ պազ: Դու՝ բարդենի սաղարթաչատ: Դու՝ անծանոթ մի նոր աշխարհ, ես՝ մի հմուտ աշխարհագետ»: Դժվար է համաձայնել Ա. Քյուրքչյանի այս մտքին: Արդյո՞ք հիշյալ նախադասութիւններում զեղչված չեն հանգույցները, մանավանդ առկա է նաև բուրբի կիրառութիւնը: Իր այս կարծիքը, թե անվանաբայական ստորոգայլը կարող է նաև պարզ կազմութիւն ունենալ, հաստատելու համար նա բերում է նաև այսպիսի նախադասութիւններ՝ «Ախ, երիտասարդութիւն, երիտասարդութիւն, միշտ դյուրահավատ ու լավատես»: «Շան անունը՝ Բոյ, իսկ ինքը՝ կովբոյ»: Սակայն սրանցից առաջինը, իմ կարծիքով, անվանական անդեմ նախադասութիւն է, ստորոգայլ չունի, իսկ երկրորդի հանգույցները (է) զեղչված են և տեղը բուրբ է դրված: Հեղինակը անվանական ստորոգայլը վերանվանում է բայանվանական: Լավ է, որ անվանական տերմինը մերժում է, քանի որ հայերենում առանց բայի ստորոգայլ չկա, բայց ավելի ճիշտ կլինի կոչել անվանաբայական, քանի որ հիշյալ ստորոգայլը բաղկացած է լինում անունից ու բայից: Բայանունը ուրիշ իմաստ ունի: Նկատի ունենալով, որ բոլոր ստորոգայլներն էլ արևելաահայ գրական լեզվում բայի միջոցով են կազմվում, եզրակացնում է, թե բայանվանական (անվանաբայական) ստորոգայլներն էլ բայական են: Հեղինակը ճիշտ է նկատում, ուստի պարզ ստորոգայլի համար պիտի ասենք՝ արտահայտված է միայն դիմապոր բայով, միայնը պիտի նշել:

Այս աշխատանքը ինքնուրույն, նոր խոսք է և իր բանավիճային հարցադրումով հանդերձ՝ հետաքրքիր ու օգտակար շարահյուսագիտություն:

Ինչպես գիտենք, նախադասություն անդամները կարող են արտահայտվել ոչ միայն առանձին բառերով, այլև բառակապակցություններով: Այս վերջիններս է ուսումնասիրել Աշ. Մարությունը և գրել «Դերբայական դարձված և նախադասության կողմնակի անդամներ» աշխատությունը, որ լույս է տեսել 1971 թվին: Նա նախ արժեքավորում է դերբայական դարձվածի մասին մեր քերականագիտության մեջ ասվածը, ապա բնութագրում է այդ դարձվածները, տալիս նոր սահմանում: Մեկնաբանում դերբայական դարձվածի և համապատասխան երկրորդական նախադասությունների հարաբերությունները, դերբայական դարձվածի կառուցվածքային առանձնահատկությունները, շարահյուսական կիրառությունները:

Այս ուսումնասիրությունն օրգանապես կապված, գրեթե նրա շարունակությունն է Ա. Մարությանի մյուս աշխատանքը՝ «Տրոհվող լրացումները արդի Հայերենում» (1975 թ.): Նախ բնութագրվում են տրոհվող լրացումները՝ նրանց շարահյուսական առանձնահատկությունները, գրաված դիրքը շարակարգում, շարադասությունը: Մեկնաբանելով տրոհմանը նպաստող գործոնները՝ նա անցնում է դերբայական դարձվածների, իբրև լրացումների առանձին-առանձին քննությունն ու բնորոշմանը:

Հայերենի բառակապակցությունների ուսումնասիրությամբ երկար է զբաղվել Վ. Քոսյանը: Նրա գրչին են պատկանում այդ հիմնահարցին վերաբերող չորս ուսումնասիրություն՝ «Գրաբարի բառակապակցությունները» (1980 թ.), «Միջին հայերենի բառակապակցությունները» (1984 թ.), «Արևմտահայ բառակապակցությունները» (1984 թ.), «Ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունները» (1975 թ.): Վերջերս (1990 թ.) լույս տեսավ նրա «Բառակապակցական կաղապարների դարգացումը հայերենում» ծավալուն աշխատությունը:

Հետաքրքիր է Քոսյանի՝ արդի հայերենի բառակապակցություններին վերաբերող աշխատանքը: Այն բաղկացած է յոթ գլխից: Առաջին գլուխը ներածությունն է, որտեղ արծարծված են տեսական հարցեր՝ բառակապակցությունների ուսմունքը, դրանց ըմբռնումը քերականագիտության մեջ ընդհանրապես և հայ քերականագիտության մեջ՝ մասնավորապես: Քննությունն են ենթարկված բառակապակցությունների տեսակները, կազմությունը, դրանց միջև եղած

կապակցությունն եղանակները՝ խնդրառություն (վարում) և առդրություն: Բնութագրվում են բառակապակցություններն իբրև նախադասությունն առաջ, մեկնաբանվում են նախադասություն, իբրև հաղորդակցություն միավորի և բառակապակցության տարբերությունները: Նկարագրված են կապակցության միջոցները բառակապակցություններում: Այս ընդհանուր հարցերը մեկնաբանելուց հետո հեղինակն անցնում է արդի հայերենի բառակապակցությունների առանձին-առանձին քննությանը, դրանց կաղապարների նկարագրությանը: Մինչ այդ պարզաբանվում է բառի և բառակապակցության տարբերությունը. թեև երկուսն էլ նախադասությունն առաջ են, բայց նույնը չեն:

Երկրորդ գլխում ներկայացված են գոյականական բառակապակցությունները՝ իրենց զանազան կաղապարներով՝ գոյական (հոլովված ձևերով) + գոյական, ածական+գոյական, թվական+գոյական, դերբայ+գոյական, կապային կապակցություն+գոյական, մակբայ+գոյական: Երրորդ գլխում քննվում են ածականական բառակապակցություններն իրենց հնարավոր կաղապարներով՝ գոյական+ածական, ածական+ածական, մակբայ+ածական, կապային կապակցություն+ածական: Հաջորդ էջերում բերված են թվականական և դերանվանական կաղապարները, որոնք շատ քիչ են, որովհետև թվականն անունն ու դերանունը սովորաբար լրացումներ չեն առնում:

Վեցերորդ գլուխը բայով կազմված բառակապակցությունների, դրանց հնարավոր կաղապարների մասին է. գոյական+բայ, ածական+բայ, դերանուն+բայ, մակբայ+բայ, դերբայ+բայ, կապային կապակցություն+բայ, որոշ դեպքերում վերաբերական բառ+բայ: Թվական անունը միայն **անգամ** բառի հետ, նրա միջոցով է կապվում բային: Յոթերորդ գլուխը մակբայական բառակապակցությունների մասին է, որ նույնպես հարուստ չեն կաղապարներով, եղածներն էլ փոքրածավալ են՝ գոյական+մակբայ, ածական+մակբայ, մակբայ+մակբայ, կապային կապակցություն+մակբայ: Կապերով նույնպես կարող են բառակապակցություններ կազմվել, բայց դրանք մյուսներից տարբերվում են նրանով, որ նախադասության անդամի դերում կապն ու խնդիրը միասին են հանդես գալիս, չեն բաժանվում: Բառակապակցություններում տեսնելով ստորադասական՝ լրացում+լրացյալի հարաբերություն՝ Վ. Քոսյանը իրավացիորեն ենթակայի ու ստորոգյալի և բացահայտիչի ու բացահայտյալի կապակցությունները բառակապակցությունների շարքում չի դնում, թեև դրանով հակադրվում է ընդունված այն կարծիքին, թե բացահայտիչը բացահայտյալի լրա-

ցումն է, նրա ստորագրաս անդամը: Հակասությունն ակնհայտ է. կամ բացահայտիչի և բացահայտյալի միջև ստորագրասական հարաբերություն է առկա. այդ դեպքում նրանք բառակապակցություն են, իսկ եթե բառակապակցություն չեն, լրացում լրացյալ էլ չեն: Կարծում եմ վերջինս է ճիշտ: Մնում է անորոշ, թե դիմավոր բայ+լրացում կադապարը բառակապակցություն է, թե՛ ոչ: Կարծում եմ սա նույնպես պիտի բառակապակցություն համարել: Այլ է ենթակա+ստորոգյալ կապակցությունը:

Վ. Քոսյանի այս մենագրությունը հաջորդել է Հայերենի շարահյուսությունը վերաբերող նրա մի այլ ուշագրավ աշխատանք՝ «Ժամանակակից Հայերենի նախադասությունների վերլուծության հարցեր» (1976 թ.) խորագրով: Ոստելով շարահյուսական կառույցի հատուկավորման (վերլուծման) ավանդական և կառուցվածքային սկզբունքների մասին՝ նա ընդունում է կառուցվածքային լեզվաբանությունն սկզբունքը՝ աստիճանական վերլուծությունը: Նշվում է, որ կառուցվածքային լեզվաբանությունը, չտարբերելով նախադասության անդամները խոսքի մասերից, վերլուծման հիմքում ընդունում է անմիջական կազմիչների (ԱԿ) սկզբունքը, ըստ որի նախադասության անդամները կարող են արտահայտվել թե՛ առանձին բառերով, թե՛ բառակապակցությամբ, որոնք գործածվում են իբրև անմիջական կազմիչներ, ըստ որում բառակապակցության ներսի անդամները ոչ թե նախադասության անդամներ են, այլ՝ բառակապակցության, ուրեմն լրացման լրացումները (ենթաստորագրասները) առհասարակ բառակապակցության անդամներ են, նրա անմիջական կազմիչները: Այսպես՝ նա ընկերոջից արագ է վազում նախադասության ընկերոջից բառը արագ ձևի պարագայի լրացումն է, նրա անմիջական կազմիչը: Երևան մեկնող գնացքը դանդաղ շարժվեց փոքրիկ կայարանից նախադասության անդամներն են Երևան մեկնող գնացքը (ենթակայի խումբ) և դանդաղ մեկնեց փոքրիկ կայարանից (ստորոգյալի խումբ), ըստ որում նախադասության անմիջական կազմիչներ են գնացքը (ենթակա) և շարժվեց (ստորոգյալ), ենթակայի անմիջական կազմիչ լրացումն է Երևան մեկնող կապակցությունը, որի անմիջական կազմիչը Երևան բառն է, ստորոգյալի անմիջական կազմիչը՝ լրացումը, դանդաղ բառն է և փոքրիկ կայարանից բառակապակցությունը, վերջինիս (կայարանից) անմիջական կազմիչն է փոքրիկ բառը: Ըստ վերլուծման այս մեթոդի՝ Երևան և փոքրիկ բառերը բառակապակցության անդամ են, ոչ թե նախադասության: Այսպես է կատարվում շարահյուսական կառույցի աստիճանական հատույ-

թավորումը, վերլուծությունը: Կառուցվածքային լեզվաբանությունը նախադասությունը կամ բառակապակցությունը համարում է կախվածությունների աստիճանական կառույց, որը դրսևորվում է լարդարաուծյամբ, համաձայնությունամբ և առդրությունամբ:

Անդրադառնալով նախադասության անդամի որոշման հարցին՝ Վ. Քոյանն առաջարկում է առաջնորդվել հարցով, թեև սա էլ երբեմն լավագույն միջոցը չէ: Նախադասության անդամի ծավալի նվազագույնը ձևաբանական միավորն է, մեկ միավորը, որ շարահյուսական մակարդակում չի կարող ունենալ մեկից ավելի արժեք: Այսինքն, եթե պար է գալիս, կամ քնել է (նաև քնած է եղել) նախադասությունները ձևաբանական մեկական միավորներ են, ապա շարահյուսական մակարդակում էլ մեկական միավոր են, տվյալ դեպքում՝ ստորոգյալներ:

«Ծարահյուսական կառույցն իբրև նախադասության անդամ» ենթավերնագրի տակ քննվում են բառակապակցություններն աստիճանական համակարգով՝ միաստիճան, երկաստիճան, եռաստիճան, քառաստիճան և այլն: Մանրամասն ներկայացվում են դերբայական, ածականական, գոյականական, մակբայական բառակապակցությունները՝ հիշյալ աստիճանական համակարգով: Բոլոր ձևերը բերված են համապատասխան հնարավոր կաղապարներով: Գերբայական բառակապակցությունների (դերբայական դարձված) մասին խոսելիս նշում է, որ այն առաջին անգամ օգտագործել է Գ. Սևակը կրճատված նախադասություն կապակցության փոխարեն: Նշվում, որ ոուս քերականագիտության մեջ երբեմն անտեսվում են նախադասության երկրորդական անդամները:

Աշխատության երկրորդ մասում հեղինակն անդրադառնում է նախադասության տրոհվող անդամների քննությանը, ըստ որում մերժելով տրոհվող տերմինը՝ առաջարկում է անվանել տրոհված անդամները: Նա իրավացիորեն սխալ է համարում դերբայական դարձվածը տրոհվող լրացում համարելը, քանի որ դերբայական դարձվածը միշտ չէ, որ տրոհվում է, տրոհվելը նրա հատկանիշը չէ, այն բխում է կապակցության դիրքից, գործառույթից: Օրինակ՝ ենթակայի, նախադաս որոշիչի, հատկացուցիչի, ստորոգելի գործառույթում այն չի տրոհվում: Ներկայացված են տրոհվող անդամները անվանական և բայական լրացումներից և տրոհումը պայմանավորող հանգամանքները:

Պարզ նախադասության շարադասությունն է քննել Ս. Բաղիկյանը: 1976 թվին լույս տեսավ նրա «Ժամանակակից հայերենի պարզ

նախադասություն չարադասությունը» գիրքը: Արդի հայերենի չարադասությունը ներկայացվել է երեք բաժնով՝ բառակապակցությունների բաղադրիչների չարադասությունը, նախադասության անդամների և նախադասության անդամ չհանդիսացող բառերի (կոչականներ, միջարկություններ, կապեր) չարադասությունը: Ներկայացված են չարադասության վերաբերյալ հայ քերականների կարծիքները: Մեկնաբանված են չարադասության քերականական ու ոճական նշանակությունները: Կատարված է վիճակագրություն չրժու չարադասության հաճախականության վերաբերյալ: Հեղինակը պարզել է, որ վարչական, հրապարակախոսական, փոխտնտեսական գրականության մեջ ետադաս որոշիչ, հատկացուցիչ, խնդիրներ ու պարզանքներ հազվադեպ են պատահում, գեղարվեստական արձակույթից ավելի հաճախակի, իսկ չափածոյում՝ անհամեմատ շատ: Ու. Բաղիկյանի սույն աշխատանքը գրված է ժամանակակից հայերենի չարադասության այսօրվա տվյալներով, որն ավելի է արժեքավորում ուսումնասիրությունը:

Ինչպես ասվել է, Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտը պլանավորել է հրատարակել ժամանակակից հայերենի գիտական քերականությունը: Այն իրականացվել է երեք գրքով: Առաջին երկու գրքի մասին, որ նվիրված էին հնչյունաբանության, բառագիտության և ձևաբանության հարցերին, արդեն խոսվել է վերևում:

Ավելի քան վաթսույն տարի է անցել Մ. Արեղյանի «Ծարահյուսության» լույս ընծայումից (1912 թ.): Անշուշտ, այդ տարիների ընթացքում մեր աշխարհաբարում նկատելի փոփոխություններ են կատարվել և, ինչքան էլ քերականությունը պահպանողական լինի, դրանք արտահայտվել են չարահյուսական համակարգում: Փոխվել է նաև լեզվաբանական միտքը, որն այս կամ այն չափով տեղ է գտել ժամանակակից հայերենի չարահյուսության վերաբերյալ մենագրություններում ու հոդվածներում: Ուստի հատորի հեղինակները պետք է հաշվի առնեին մի կողմից՝ այդ բնագավառում եղած նվաճումները, այն արժեքավորը, որ կա Մ. Արեղյանի ու նրա հաջորդողների ուսումնասիրություններում, մյուս կողմից՝ այն նորը, փոփոխությունները, որ կան մեր լեզվում՝ նրա կառուցվածքում և լեզվաբանական գրականության մեջ: Ուրիշ խոսքով՝ պիտի ներկայացվեր մի ընդհանրացնող նոր աշխատանք: Ուղղամիտ լինելու համար պիտի նշեմ, որ հատորի (նաև մյուս երկու) հեղինակները ուսումնասիրությունը կատարել են այդ սկզբունքով և ստեղծել գրական արևելահայերենի այսօրվա գիտական չարահյուսություն:

Լավ է ներկայացված ժամանակակից հայերենի բառակապակցությունների քննությունը, հատկապես դրանց կառուցվածքային առանձնահատկությունները, կաղապարները, կազմությունը (Հեղ. Ն. Պառնասյան), ճշգրտված են նախադասության քերականական հատկանիշները, ենթակայի ու ստորոգյալի սահմանումները, նոր ըմբռնումով են մատուցված նախադասության երկրորդական անդամները, իբրև գոյականական և բայական անդամների լրացումներ (Հեղ. Հմ. Օհանյան): Գրեթե սպառիչ խոսք է ասված նախադասության հնչերանգային և կառուցվածքային տեսակների, առանձնապես միակզմ ու բարդ նախադասությունների մասին (Հեղ. Ս. Աբրահամյան): Շարադասության բաժինը գրել է Խ. Բաղդիկյանը, որը մեզ ծանոթ է իր մենագրությունից: Ի տարբերություն դպրոցական դասագրքում (Հեղ. Գ. Սևակ) տրված բացատրության, ըստ որի բարդ նախադասությունը պարզից տարբերվում է արտահայտած մտքերի քանակով, Ս. Աբրահամյանը հիմք է ընդունում նախադասության կառուցվածքը, բարդ նախադասությունները հիմնավորում է բարդության կազմում եղած նախադասությունների քերականական հարաբերությամբ, այսինքն առաջին պլանի վրա է դնում կապակցության կառուցվածքային հատկանիշը: Համադասությունն ու ստորադասությունը դիտվում են իբրև կապակցության քերականական եղանակներ, ինչպես տրված է Մ. Արեղյանի «Աշխարհաբարի շարահյուսություն» մեջ:

«Նախադասությունների կապակցություն» նոր բաժնում Ս. Աբրահամյանը քննում է նախադասությունների միջև եղած կապակցության միջոցները խոսքի մեջ, նախադասության կառույցից դուրս: Թեև այս դեպքում էլ բարդության բաղադրիչների միջև եղած հարաբերություններն են երևան գալիս՝ միավորական, ներհակական, մեկնական, տրոհական, պատճառահետևանքային, զիջական, տեղի, որոշչային և այլն, բայց լեզվական հետաքրքիր երևույթ է, թե վերջակետից հետո կամ նոր տողից եկող նախադասությունը ինչպես է կապվում նախորդ նախադասությանը, կապակցման ինչ միջոցներ են գործում: Միանգամայն իրավացի է Ս. Աբրահամյանը՝ միավորյալ նախադասությունը, իբրև առանձին տեսակ, հանելով նախադասությունների համակարգից: Քանիցս ես գրել եմ, թե միավորյալ նախադասություն, իբրև առանձին տեսակ, գոյություն չունի, կան բազմակի ենթակայով՝ միևնույն ստորոգյալով, և բազմակի ստորոգյալով՝ միևնույն ենթակայի հետ նախադասություններ, որոնցից առաջին-

ները պարզ նախադասություններ են, երկրորդները՝ բարդ համադասական¹:

Նկատենք, որ որոշ թեմաներ հեղինակների ուշադրությունից վրիպել են. ըստ երևույթին նրանք բավարարվել են իրենց արդեն տպագրած աշխատանքներով: Օրինակ՝ հատորում ոչ մի խոսք չկա ժրխտական նախադասությունների, շարահյուսական հոմանիչություն, համանունություն մասին: Թեև կետադրության մասին շարահյուսական այս կամ այն հարցի կապակցությամբ ինչ-որ բան ասված է, սակայն ցանկալի էր, որ հատորի վերջում ամփոփ ձևով տրվեր: Դա կունենար նաև գործնական, նորմավորող արժեք, մանավանդ եթե նկատի ունենանք, որ այսօր կետադրական նշանների կիրառություն մեջ խախտումներ ու փոփոխություններ են նկատվում, հատկապես թարգմանություններում ու օրաթերթերում:

Հատորում կան անհամապատասխան օրինակներ, վրիպումներ և այլ մանր թերություններ: Օրինակ՝ արագությունը հեռանալ քաղաքից, մատիտով նամակ գրել, գիրքը տալ Աչոտին (էջ 20) կապակցությունների ընդգծված լրացումները սխալմամբ համարվել են համաստորադաս: Վերաբերության հարաբերություն է դիտված նամակ ընկերոջս, պատասխան դիմորդներին բառակապակցություններում (էջ 38): Այս բացթողումներն, ինչ խոսք, սազական չեն ակադեմիական հրատարակությանը:

Բավական ընդարձակ է ներկայացված բաղադրյալ ստորոգյալի սահմանումը: Բաղադրյալ ստորոգյալի մաս է համարված նաև ներգործական սեռի լրացում հանդիսացող անորոշ դերբայը (սովորել է ծխել, խոստանում է բերել, վճռել է վերադառնալ և այլն): Այդ անորոշ դերբայները որոշ լեզվաբաններ համարում են ուղիղ խնդիր²: Ռ. Իշխանյանը բաղադրյալ ստորոգյալի վերադիրն առհասարակ համարում է բաղադրյալ ստորոգյալի լրացում՝ ոչ առանց հիմնավորման: Այդպես են վարվել Մ. Արեղյանը, Գ. Զահուկյանը: «Հայրս մեքենավար է» նախադասության է-ն համարվում է բաղադրության գերադաս անդամ, իսկ մեքենավարը՝ ստորադաս³: Ռ. Իշխանյանը ճիշտ էր նաև երբ, շարահյուսական նվազագույն միավորը համարելով բառը,

¹ Տե՛ս իմ «Ակնարկներ Հայոց լեզվի մեթոդիկայի», 1970 թ., էջ 122: Կամ իմ «Հայոց լեզվի մեթոդիկա», 1978 թ., էջ 274-277:

² Տե՛ս իմ Հոդվածը՝ «Ստորոգյալի կազմության մասին» («Հ. Լ. և գրակ. զպրոցում», 1977, № 3, էջ 57-60 և «Լրաբեր Հաս. գիտ.», 1980 թ., № 5):

³ Ռ. Իշխանյան, «Լեզվաբանական վերլուծության սահմանը...» («Լրաբեր», Հաս. գիտ., 1977 թ., № 12, էջ 90-99):

տարբերում է նախադասություն անդամից: Վերևի օրինակում **մեքենավարը** իբրև նվագագույն միավոր, դիմավոր բայի խնդիրն է, խնդրառական կապի մեջ է նրա հետ: Գծվար է, սակայն, համաձայնել Ռ. Իշխանյանի հետ, թե անենթակա նախադասություն (լուսացավ, անձրևում է) դիմավոր բայը ստորոգյալ չէ:

Բանավեճի տեղիք են տալիս հատորում արտահայտված մի շարք բացատրություններ, ինչպես, օրինակ, բաղադրյալ ստորոգյալի (բայական), թերի նախադասության, մասնական բացահայտչի մասին ասվածը: **Կարելի է, անհրաժեշտ է, հարկավոր է բուժել և նման կառույցներում չպետք է անտեսել ենթակայի առկայությունը՝ արտահայտված անորոշ դերբայով (բուժել), այլ կերպ կանտեսվի ձևը, կղիտվի միայն բովանդակությունը: Չէ՞ որ «անհրաժեշտ է բուժում» նախադասությունում բուժումը ենթակա է:**

Ավարտելով խոսքս այս երրորդ հատորի մասին՝ պիտի գոհունակությամբ նշեմ, որ այն ժամանակակից արևելահայ գրական լեզվի շարահյուսական կառուցվածքի գիտական ամբողջական ու ավարտուն մի ուսումնասիրություն է:

Երկար ժամանակ Ռ. Իշխանյանը զբաղվել է արևելահայերենի պարզ նախադասության շարահյուսության կառուցվածքի ուսումնասիրությամբ, որի արդյունքն է նրա «Արդի Հայերենի շարահյուսություն, պարզ նախադասություն» խորագրով գիրքը (1986 թ.): Արդի Հայերենի շարահյուսության հարցերը քննելիս նա աշխատում է չսահմանափակվել ավանդական քերականագիտության սկզբունքներով և, ելնելով իր ուսումնասիրություններից, ինքնուրույն խոսք ասել՝ զանազան հարցերին, շարահյուսական կարգերին ուրույն մեկնաբանություններ տալ՝ երբեմն հասնելով ծայրահեղության:

Գիրքը, ինչպես ասացինք, նվիրված է գրական արևելահայերենի պարզ նախադասության շարահյուսությանը՝ իր քերականական կարգերով: «Հիմնադրույթներ» խորագրի տակ (էջ 7–48) մեկնաբանվում են շարահյուսական մակարդակ, խոսք, նախադասություն, շարակարգ, շարույթ, կապակցություն՝ ստորադասական և համադասական, կապակցման եղանակներ՝ համաձայնություն, խնդրառություն, առդրություն, կապակցման միջոցներ, շարահյուսական նվագագույն միավոր, բառակապակցություններ, նրանց տեսակները: Այնուհետև հեղինակն անցնում է բուն նյութին. սահմանվում են նախադասությունը, նրա բնորոշ հատկանիշները, տեսակները, նախադասության անդամ և շարահյուսական նվագագույն միավոր հասկացությունները: Հաջորդ էջերում տրվում է պարզ նախադասության

կառուցվածքը՝ ենթակա, ստորոգյալ, դրանց լրացումները՝ գոյակա- նական, բայական, ածականական, մակբայական: Այնուհետև հեղի- նակն անդրադառնում է նախադասությունը լրացնող անդամներին՝ կոչական, եղանակավորող բառեր, նախադասության անդամների զեղչման, միակազմ նախադասությունների, բազմակի անդամների, շարադասության և հոլովների կիրառությունների նկարագրությունը:

Անդրադառնալով նախադասության անդամատման (վերլուծման) հարցին՝ հեղինակն իրավացիորեն տարբերում է նախադասության անդամ և շարահյուսական նվազագույն միավոր (ԾՆՄ) հասկացու- թյունները: Նախադասությունն անդամատելով՝ հասնում է բառին, որը և անվանում է ԾՆՄ: Այսպես՝ «Գալիս է մազերը երկար աղջիկը» նախադասության անդամներն են՝ գալիս է (ստորոգյալ), աղջիկը (ենթակա) և մազերը երկար (որոշիչ), իսկ **մազերը և երկար բառերն առանձին-առանձին** շարահյուսական նվազագույն միավորներ են:

Նա ընդունում է խնդրառություն երկու տեսակ՝ ուժեղ (կառավա- րում), որի դեպքում լրացյալը քերականական որոշակի ձև է թե- լադրում լրացումին, ինչպես՝ հեռանալ ընկերոջից, մոտենալ ընկե- րոջը, կարդալ գիրք, դեպի տուն, և թույլ խնդրառություն, երբ լրա- ցումի քերականական ձևը կախված է լրացյալից, լրացյալը չի թե- լադրում, ինչպես՝ քնել սենյակում, վազել փողոցով և այլն:

Հետևելով Մ. Արեղյանին՝ հեղինակը խնդրառություն է համարում կապակցության բոլոր այն եղանակները, որոնք արտահայտվում են հոլովով կամ կապային կապակցությամբ, այդ թվում և որոշիչը (քար լուծություն, բրնձով փրավ, պատերազմի մասին գիրքը), հատկացու- ցիչը (չենքի տանիքը, տնօրենի հրամանը): Մի շարք որոշիչներ, ունենալով հոգնակիության իմաստ, որոշյալին թելադրում են հոգ- նակի թիվ (զանազան, տեսակ-տեսակ, բազմաթիվ, բոլոր ծաղիկ- ները), որոշիչ-որոշյալի այս հարաբերությունը հեղինակն անվանում է **կախում**, թեև շարահյուսագիտության մեջ **կախում** է համարվում առհասարակ ստորադասական հարաբերությունը:

Աշխատությունում հիշատակվում է ստորոգման երկու տեսակ՝ լայն առումով (նախադասության բովանդակության հարաբերում իրականությունը) և նեղ առումով (հատկանիշի վերագրումը ենթա- կային դիմավոր բայի միջոցով), որ կոչվում է բայական:

Հեղինակի կարծիքով՝ եթե նախադասությունն անենթակա է (մթնեց, անձրևում է), ստորոգյալ չունի, թեև այլ անգամ նա գրում է, թե դիմավոր բայի մեջ արդեն կա ենթակա: Այդ դեպքում էլ՞ որ **մթնեց** տիպի նախադասություններում առկա է դեմք և թիվ, որոնք

ենթակայի դեմքն ու թիվն են, միայն թե անորոշ, որը որոշ քերականներ համարում են ինքնաստորոգում, բայց որը, սակայն, մերժում է Իշխանյանը: Իր մի հոդվածում Ռ. Իշխանյանը գրում է, թե դիմավոր բայն ունի երեք բնույթի լրացում՝ ստորոգելիական վերադիր, խնդիր ու պարագա և ենթակա: Եթե ենթական այնպիսի լրացում է, ինչպիսին խնդիրն ու պարագան, այդ դեպքում ինչո՞ւ միայն նրա բացակայությունը է, որ դիմավոր բայը ստորոգյալ չէ, իսկ խնդրի բացակայությամբ, ստորոգյալ է: Պարզվում է, որ Ռ. Իշխանյանի համար առհասարակ ստորոգյալ չկա, որ դա ավելորդ օղակ է, կա միայն դիմավոր բայ երկու մակարդակով՝ ձևաբանական և շարահյուսական¹: Դրանով նա ժխտում է մենագրություն մեջ ենթակայի ու ստորոգյալի մասին իր շարադրածը (էջ 56):

Ընդունված է (Իշխանյանը չի սիրում այս կապակցությունը) ասել, որ եմ, լինեմ բայերը, իբրև վերացական բայեր, վերադիրառու են և նախադասություն անդամ են դառնում վերադրի հետ: Ըստ Մ. Աբեղյանի՝ ստորոգյալը (իմա ստորոգելիական վերադիրը, ստորոգելին), որ եմ բայի լրացումն է, նրա հետ կազմում է բաղադրյալ բայ-ստորոգյալ: Եմ, լինեմ բայերը Աբեղյանը (և մյուսները) կոչում է վերացական, հանգույցի դեր կատարող, հատկանիշը ենթակային կապող բայեր²: Հակառակ այս և իր մենագրության մեջ ասված դրույթի, Իշխանյանը համաձայն չէ այս բնութագրմանը: Վերոհիշյալ հոդվածում նա գրում է, թե դա մշուշոտ, անստույգ սահմանում է, թե ստորոգումն առհասարակ ավելորդ է³: Նա ստորոգելիական վերադիրը (ստորոգելին) ու խնդիրը, պարագան ու ենթական համարում է դիմավոր բայի համահավասար լրացումներ: «Կղզին կոչվեց Ախթամար» և «Կղզին երևում է հեռվից» նախադասությունների ընդգծված անդամների մեջ տարբերություն չի տեսնում, վերադիրն ու պարագան հիշյալ հոդվածի հեղինակի համար հավասարազոր, նույնարնույթ լրացումներ են:

Իր մենագրության մեջ նա գրում է, թե ըստ բայակենտրոն տեսության «չկա նախադասությունների բաժանում միակազմ և երկկազմ սկզբունքով, քանի որ բոլոր նախադասություններն էլ միակազմ են»⁴ և, չգիտես ինչու, հղում է Մ. Աբեղյանի Զ հատորի 286-

¹ Ռ. Իշխանյան, Դիմավոր բայն իբրև շարահյուսական միավոր («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1988, № 1, էջ 45-54:

² Մ. Աբեղյան, Երկեր, հատ. Զ, Երևան 1974, էջ 299-300:

³ Իշխանյանի հիշյալ հոդվածը, էջ 51-52-54:

⁴ Ռ. Իշխանյան, Արդի հայերենի շարահյուսություն: Պարզ նախադասություն, Երևան, 1986 թ., էջ 66:

287, 301–302 էջերը, որտեղ միակազմ նախադասությունների մասին հիշատակում չկա: Այդտեղ Արեղյանը գրում է, թե խոսքը կամ նախադասությունը քերականորեն բաժանվում է երկու մասի, մի կողմում՝ բայի դեմք-ենթական, մյուս կողմում՝ բայիմաստի ստորոգյալը, թե նախադասության մեջ առկա է երկու բարդ պատկերացում, մի կողմից՝ ենթակայի պատկերացումը, մյուս կողմից՝ ստորոգյալի, սրանցով էլ կազմվում է մի պարզ խոսք (իմա նախադասություն)¹: Մ. Արեղյանը ենթական ու ստորոգյալը համարում է նախադասության երկու հավասար գլխավոր եզրեր: Մի՞թե սա չի նշանակում, որ Արեղյանը միշտ երկկազմ նախադասության մասին է խոսում: Ճիշտն այն է, որ նա չի ընդունում միակազմ նախադասությունը իբրև նախադասության տեսակ. նրա համար առանց դիմավոր բայի նախադասություն չկա, ուստի չի էլ հիշատակում անդեմ նախադասությունները²:

Միանգամայն կամային, չհիմնավորված է Ռ. Իշխանյանի այն կարծիքը, թե բառակապակցությունք արտահայտված պարագաները ամբողջ կապակցությամբ են մեկ անդամ, իսկ բառակապակցությունք արտահայտված հատկացուցիչի ու խնդրի դեպքում ոչ թե կապակցությունն ամբողջությամբ, այլ միայն նրանց գերադասն է հատկացուցիչ կամ խնդիր: Հեղինակն ինքն էլ չի պատճառաբանում, թե ինչու:

Նախադասության գլխավոր անդամների մասին խոսելիս իրավացիորեն ենթակա է համարում **անհրաժեշտ է, կարելի է** տիպի ստորոգյալների հետ դրված անորոշ դերբայն անորոշ առումով (անհրաժեշտ է բուժել, կարելի է օգնել), Մ. Արեղյանը, Գ. Սևակը այդպես են ընդունել, հակառակ մի շարք քերականների, որոնք սխալվում են՝ այդ կապակցություններն ամբողջությամբ համարելով ստորոգյալ: Միանգամայն իրավացի է հեղինակը՝ մերժելով բաղադրյալ ստորոգյալը **անվանական, ինչպես և բարդ կոչելը**:

Ըստ էության բաղադրյալ ստորոգյալներ են նաև **պատրաստ է գեկուցել, խուսափում է պատասխանել, ձգտում է ապացուցել** տիպի կառույցները, որոնց անորոշ դերբայն անվանում են բացարձակ աներևույթ կամ անորոշ, քանի որ նրանցում անորոշը ուղիղ ձևով է, ուստի չի ընդունել բայ-ստորոգյալի թելադրած հոլովը, խնդրառական կապի մեջ չէ նրա հետ, այլ կերպ նա պիտի դրվեր թեք հոլովով (պատրաստ է գեկուցելու, գեկուցման, խուսափում է գեկուցելուց,

¹ Մ. Արեղյան, Երկեր, հատ. 2, 1974 թ., էջ 286–287:

² Մ. Արեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Երևան, էջ 398:

զեկուցումից, ձգտում է զեկուցելու, զեկուցումի): Այդ կառույցներում անորոշ առումով անորոշ դերբայը, լինելով ստորոգյալի լրացում, կազմում է բայական բաղադրյալ ստորոգյալ, ինչպես **Արամն աչակերտ է կառույցում աչակերտ** գոյականը: Մենագրությունում այս անորոշ դերբայն անվանված է անորոշ խնդիր: Կարծում եմ ճիշտ կլինի անվանել վերադիր-խնդիր: Պարզ է, թե Արեղյանի **ճականուն** տերմինը Իշխանյանը միայն որոշչի^{օն} է վերագրում, թե՞ որոշչին ու Հատկացուցիչին (էջ 132, 162):

Քերականների Համար լուծելի Հարց է, թե նախադասությունն ինչ անդամ է **աչակերտներից Արամը, գետերից մեկը** կապակցությունների բացառականով դրված գոյականը: Մենագրության Հեղինակը, կարծում եմ, տվել է ճիշտ լուծում՝ այն անվանելով մասնավորող մականուն (որոշիչ): Նա ենթակայի ու խնդրի ղեպքում բացահայտիչը համարում է լրացում, օրինակ՝ Արամը՝ իմ լավ **ընկերը**, եկել է, կամ տեսա Արամին՝ իմ լավ **ընկերոջը** նախադասություններում ընդգրծվածներն են բացահայտիչը, իսկ մյուս անդամների պաշտոնում (որոշիչ, հատկացուցիչ, պարագա) բացահայտիչն ու բացահայտյալը միասին՝ մեկ անդամ, օրինակ՝ ստացա իմ **ընկերոջ՝ Արամի** նամակը, նախադասության ընդգծված կապակցությունը միասին համարում է հատկացուցիչ: Կարծում եմ՝ սա էլ նախորդի նման չհիմնավորված մոտեցում է (էջ 168): Միշտ էլ բացահայտիչը բացահայտյալից անջատ անդամ է: Հեղինակն ընդունում է մասնական բացահայտիչի գոյությունը, թեև գրում է, որ դա կարող է վերաբերել նաև բային: Նրա բերած «**Իբրև հայ երգիչ**, իմ պարտքն եմ համարում այցելել» և «**Ես՝ հայ երգիչս** իմ պարտքն եմ համարում այցելել» նախադասությունների ընդգծված լրացումները նույնական չեն: Առաջին օրինակում նշվում է այցելություն չիմունքը, պատճառը (որովհետև հայ երգիչ է), իսկ երկրորդում մեկնում է **ես**-ի ով լինելը, այցելություն չիմունք չկա: Ավելորդ է տեղեկանքային բացահայտիչ քերականական կարգը, որ նշված է գրքում: Փակագծերում նշված կապակցությունները սովորական ներդրյալներ են և քերականորեն չեն կապվում նախորդող բառի հետ:

Անուղղակի խնդիրները ներկայացված են բավականին մանրամասն, երբեմն ավելորդ իմաստատեսակներով: Միայն տրական Հոլովի համար հինգ տեսակի խնդիր է նշում՝ չավարտելով իմաստային առումները: Հետևելով Մ. Արեղյանին՝ նշում է սեռի ու բնություն խնդիրներ, բուն պարագաներ և պարագայական խնդիրներ: **Լուսաբաց է, ցուրտ է, մութ է** տիպի նախադասություններում գոյական

մասը համարում է ենթակա՝ չընդունելով նախադասություն միակազմ լինելը: Մենագրություն մեջ քննված են կայուն և ազատ շարադասությունը, արժույթը: Հայերենում որոշ կապակցություններ ու բառեր ոչ թե նախադասության այս կամ այն անդամին են լրացնում, այլ կապված են ողջ նախադասության բովանդակությանն առհասարակ և արտահայտում են խոսողի վերաբերմունքը (դատողական, զգացական). դրանք են՝ եղանակավորող բառերը, կոչականները. սրանք այն առարկաներն են, որոնց դիմում են: Քերականները, նախադասության անդամները բաժանելով երկու գլխավոր անդամների վրա, հիշյալ բառերը նախադասության անդամ չեն համարում՝ դրանք նախադասության կազմից, իհարկե, դուրս չզցնելով: Իշխանյանը այդ բառերը համարում է մյուս անդամներին համահավասար անդամներ և կոչում է վերաբերական պարագաներ: Նշում է կոչականի երկու տեսակ՝ համաձայնող (երեսխանե՛ր, տուն եկեք) և չհամաձայնող (երեսխանե՛ր, անձրև կգա):

Իշխանյանի այս մենագրությունը, իր վիճելի դրույթներով հանդերձ, հետաքրքիր ու օգտակար ուսումնասիրություն է: Այն պահանջում է մտածել ժամանակակից հայերենի շարահյուսության մի շարք կարգերի մասին, նորից խորհել շարահյուսության այդ կարգերի մասին: Լեզվաբանն այս գրքում նոր մտքեր ունի, իսկ ամեն մի նոր միտք իր հետ բերում է նաև սայթաքուճներ, ինչպիսին ստորոգյալի մասին նրա ասածն է: Սակայն աշխատության արժեքը հեղինակի այն վիճահարույց մտքերն են, որոնք մտածել են տալիս, միտք են շարժում:

Ինչպես արդեն ասվել է, Մ. Արեղյանը ընդունում է ստորոգման միայն մեկ ըմբռնում՝ հատկանիշի վերագրումը ենթակային, որն արտահայտվում է դիմավոր բայով, և այն կառույցները, որոնք դիմավոր բայ չունեն, չունեն նաև ստորոգում, ուստի և նախադասություն չեն: Այս է պատճառը, որ այսօրվա ընդունված անդամ նախադասությունները նա չի ընդունում և չի քննում իր «Տեսություն» մեջ: Մ. Արեղյանի այս սկզբունքով առաջնորդվելով՝ վերջերս մի առանձին հոդվածով հանդես եկավ էդ. Բ. Աղայանը¹: Մերժելով ստորոգման լայն ըմբռնումը՝ հոդվածի հեղինակը ստորոգման էությունը համարում է հատկանիշի վերագրումը ենթակային դիմավոր բայի միջոցով, առանց դիմավոր բայի՝ նախադասություն չկա, դիմավոր բայ չունեցող կառույցները, որոնք այնուամենայնիվ հաղորդակցական գործառույթ ունեն, հեղինակն անվանում է ասություն, մի տերմին, որով արևմը-

¹ **էդ. Բ. Աղայան**, Նախադասություն և ասություն («Բանբեր Երևանի համալսարանի»), 1987, № 1, էջ 121–138:

տահայերը հաճախ անվանում են նախադասութունը (Ալիյան և այլք): Ուրեմն Աղայանը չի անտեսում անդեմ նախադասութունների հաղորդակցական գործառույթը՝ հանելով նախադասութունների համակարգից: Այդ կառույցներն անվանում է **ասութուն**, սրանով էլ տարբերվում է նրա մոտեցումն ու ըմբռնումը Մ. Աբեղյանի մոտեցումից: Պետք է ասել, որ Աղայանն իր այս հոդվածում որոշակի նսեմացնում է Հնչերանգի դերը նախադասության կազմավորման մեջ, որին դժվար է համաձայնել:

Ռ. Իշխանյանի՝ «Բանբերում» տպագրված վերոհիշյալ հոդվածի քննադատությամբ հանդես է գալիս էդ. Բ. Աղայանը: «Բանբերի» նույն համարում տպագրվում է նրա հոդվածը՝ «Նախադասության մասին» խորագրով: Բավական հանգամանորեն քննելով նախադասության, ստորոգյալի, նրա և ենթակայի փոխհարաբերության հարցերը՝ հեղինակը մերժում է ստորոգման, ստորոգելիական վերադրի անդեմ նախադասութունների, դիմավոր բայի երկմակարդակային բնույթի մասին Իշխանյանի դրույթները, ցույց է տալիս, որ ստորոգյալի, նախադասության մասին Աբեղյանի բնութագրումները Իշխանյանը ճիշտ չի ներկայացնում: Աբեղյանն ընդունում է նախադասության երկու գլխավոր եզրերը՝ ենթական ու ստորոգյալը, ըստ որում ենթական ոչ թե առհասարակ ստորոգյալի լրացումն է, այլ՝ նրա դեմքի: Գ. Սևակն էլ մեղադրում էր Աբեղյանին, թե նա իբր ենթական առհասարակ համարում է ստորոգյալի լրացում: Պատասխանելով Սևակին՝ Աբեղյանը բացատրում է, որ ինքը երբեք ենթական (առարկան, գործողության տերը) չի համարել բայ – ստորոգյալի (հատկանիշի, գործողության) լրացում, այլ դեմքի արտահայտիչ և հավելադրություն է համարում միայն անձնական դերանունով արտահայտված ենթական¹: Մեկնաբանելով Աբեղյանին՝ Աղայանը գրում է. «Բայի դիմային վերջավորությունը ինքնին ենթական չէ, այլ միայն նրա դիմային ու թվային հատկանիշներն արտահայտող նշանը կամ ցուցիչը²: Աբեղյանը չի ժխտում նախադասության երկկենտրոն բնույթը, ինչպես ներկայացնում է Իշխանյանը: Մեծ լեզվաբանը տարբերում է հատկանիշը և նրա վերագրումը ենթակային, ըստ որում հատկանիշն արտահայտվում է դերբայով կամ բայահիմքով ու որևէ այլ բառով, իսկ վերագրումը՝ **եմ**, **լինեմ** բայերով, որոնք հանգույցի դեր են կատարում, վերացական բայեր են: Իշխանյանը առդրությունը (կանաչ տերև) նույնացնում է վերագրմանը (տերևը

¹ Մ. Աբեղյան, Երկեր, հատ. Ը, 1985 թ., էջ 628:

² «Բեհ», 1988 թ., № 1, էջ 71:

կանաչ է), որ ճիշտ չէ: Որոշիչը առարկայի անբաժան հատկանիշն է արտահայտում ոչ ստորոգումով. ստորոգումով վերագրումը որևէ անկախ գիտակցվող հատկանիշի հանգուցումն է ենթակային: Չի կարելի համաձայնել Իշխանյանին, թե ամեն մի որոշիչ կամ պարագա ստորոգումով է վերագրում կատարում¹:

Անդրադառնալով նախադասությունից փոխակերպմանը՝ Աղայանը սխալ է համարում Իշխանյանի կատարած փոխակերպումը, գտնում է, որ երկանդամ նախադասությունը փոխակերպելի չէ²: Կարծում եմ այս հարցում Իշխանյանն է ճիշտ:

Այս հոդվածում, խոսելով ենթակայի ու ստորոգյալի համաձայնություն մասին, Աղայանը հակադրվում է Արեղյանին: Վերջինս, ինչպես գիտենք, ենթական է համարում բայի դեմքի ու թվի լրացում, նրանց մի տեսակ բացահայտիչը, բայց ոչ ամբողջ բայի լրացում: Աղայանը նույնպես ստորոգյալն ու ենթական համարելով երկու գլխավոր անդամներ՝ գրում է, թե ենթական չէ բայից կախման մեջ, այլ՝ բայի ձևը ենթակայից, ենթական է ցույց տալիս բայի դեմքը և թիվը, բայի դեմքն ու թիվը պայմանավորված են ենթակայի դեմքով ու թվով³: Այն հարցը, թե որն է որին դեմք կամ թիվ թելադրում, երկար քննություն է պահանջում, միայն նշենք, որ երկու լեզվաբաններն էլ մերժում են այն կարծիքը, թե նախադասությունները, որոնք ունեն ենթակա ու ստորոգյալ, միակազմ են, միակենտրոն:

Փայլով անդամ նախադասությունների (բայական և անվանական) հարցի մասին Արեղյանի ու Աղայանի վերաբերմունքին՝ կարելի է ասել, որ այստեղ Արեղյանը վրիպել է՝ անտեսելով հիշյալ կառույցները, որոնք քիչ չեն տարածված և հաղորդակցություն գործառույթ ունեն: Այս վերջին հանգամանքը նկատի ունենալով՝ Աղայանը չի անտեսում այդ կառույցները և, համարելով հաղորդակցման շարահյուսական մի այլ միջոց, անվանում է **ասուլթուն**, որով չի արժեքադրվում այդ անդամ կառույցը: Երկու գիտնականներն էլ հետևողական են ստորոգման իրենց սկզբունքին:

Հայերենի խնդրառությունից, արժույթի հարցերն առանձին առիթներով՝ բառակապակցություն և նախադասություն կառուցվածքները քննելիս, արժարժվել են, ունեն իրենց մեկնաբանությունները: Հ. Ա. Հարությունյանը կատարեց խնդրո առարկա հիմնահարցի ամբողջական, մենագրական ուսումնասիրություն՝ օգտագործելով շարահյուս-

¹ «Բեձ», 1988 թ., № 1, էջ 70:

² Նույն տեղում, էջ 66:

³ Նույն տեղում, էջ 71:

սագիտություն արդի նվաճումները, և գրեց «Կառավարումը ժամանակակից հայերենում» մենագրությունը (1983 թ.):

Շարահյուսական կապակցությունն այս եղանակը քերականներն անվանել են խնդրառություն, հոլովառություն, վարում, կառավարություն, որոնցից ճիշտը, իհարկե, վարում-ն է: **Սնդրառություն-ը** ճիշտ չէ, որովհետև այդ եղանակն արտահայտվում է նաև պարագայով, **հոլովառությունը** միակողմանի է, քանի որ իբրև միջոց առկա է նաև կապը, և վերջապես **կառավարություն-ը** հարմար չէ, որովհետև պետական, վարչական տերմին է: Հարությունյանն առաջարկում է մի նոր անվանում՝ **կառավարում**: Հեղինակը այս աշխատանքով նպատակ է ունեցել լեզվի երեք մակարդակների (բառային, ձևաբանական և շարահյուսական) կապի և պայմանավորվածության հիմքի վրա բացահայտել կառավարման էությունը, այն պայմանավորող գործոնները, հիմունքները, ընդգրկման սահմանները արդի հայերենում:

Աշխատանքի առաջին մասը ներածություն է, ուր տրվում է հայերենի խնդրառության մասին հայ լեզվաբանների կարծիքների համառոտ պատմությունը՝ սկսած Գիտնիսիոս Թրակացու թարգմանիչներից մինչև մեր օրերի լեզվաբանները: Այնուհետև բնութագրվում են շարահյուսական մի քանի հասկացություններ՝ կառույց և կառուցվածք, նվազագույն միավոր, կառավարման տիրույթ, արժույթ, կապակցություն:

Երկրորդ մասը ներկայացնում է կառավարման հիմունքների, նրա ընդգրկման սահմանների քննությունը: Իբրև կառավարման հիմունք, հեղինակը նշում է կառավարող բառի քերականական իմաստը, երբ, անկախ բառի իմաստից, լրացյալը լրացում է առնում ըստ խոսքիմասային պատկանելության, այսպես՝ **կառուցել** բայը ընդունում է ուղղական-հայցական հոլովով լրացում (կառուցել շենք), իսկ նույն արմատից **կառուցում** գոյականը՝ սեռական (շենքի կառուցումը), այդպես էլ՝ **հրամանը կատարել** և **հրամանի կատարումը**: Երկրորդ հիմունքը բառի իմաստն է, երբ տարբեր խոսքիմասի պատկանող բառը միևնույն ձևով խնդիր է առնում, ինչպես՝ ազատել, ազատություն և ազատ (չղթաներից), համաձայնել, համաձայն և համաձայնություն (որոշման), համապատասխան, համապատասխանել և համապատասխանություն (վճռին), մոտ, մոտեցում, մոտենալ (գործին), հեռու, հեռանալ, հեռացում (գործից) և այլն: Իբրև հիմունք, նշվում է նաև ներխոսքիմասային իմաստը, օրինակ՝ **հեռանալ շենքից**, բայց մոտենալ շենքին, ուր միևնույն բայ խոսքիմասը ըստ բայիմաստի

տարբեր լրացում է ընդունում: Որ կառավարող բառի խնդիր առնելը բխում է բառի իմաստից, երևում է բառի նաև բազմիմաստությունից, ինչպես՝ բաժանել երեխաներին իրարից և գրքերը բաժանել երեխաներին, ձեռքը երկարել է ընկերոջը և օրը երկարել է, ապրել քաղաքում և վիշտը ծանր ապրել և այլն: Նշվում են նաև քերականական հատկանիշները, ինչպես տարբեր սեռի բայերի տարբեր լրացում առնելը, բառի կազմությունը, ինչպես՝ գրել նամակ և արտագրել նամակը գրքից, դօծել (բաժակը արծաթով դօծել), արծաթագօծել (բաժակը): Իբրև կառավարման հիմունք նշվում են նաև ավանդականությունը, խոսողի նպատակը: Սակայն բոլոր դեպքերում կառավարման հիմունքը երկուսն են՝ խոսքիմասային պատկանելություն և բառիմաստ, և որովհետև խոսքիմասային պատկանելությունը բխում է բառի իմաստից, ուստի կառավարման հիմքում ընկած է գերազանցապես բառի իմաստը:

Անդրադառնալով կառավարման տեսակին՝ ուժեղ և թույլ տերմինների փոխարեն առաջարկում է հասարակ և հատուկ կամ ընդհանուր և մասնավոր տերմինները: Ենթակայի ու ստորոգյալի հարաբերությունը կոչում է ստորոգումային՝ դրանով սահմանելով ստորադասական, համադասական և ստորոգումային հարաբերություններ: Ենթական համարելով դիմավոր բայի լրացում՝ զգուշացնում է, որ դրանով ենթական չի հավասարեցվում բայի մյուս լրացումներին:

Վիճակագրական հաշվումները հեղինակին բերել են այն եզրակացություն, որ ուղղական հոլովով ընդհանուր լրացում են լինում ժամանակի ու չափի, տրական հոլովով՝ նաև տեղի, բացառական հոլովով՝ նաև պատճառի, գործիական հոլովով՝ նաև ձևի, հիմունքի պարագաները, իսկ ներգոյական հոլովով՝ տեղի և ժամանակի պարագաները: Կապերի գործածության վիճակագրությունից պարզվում է, որ հոլովակապային լրացումները մեծ մասամբ հատուկ են բայերին:

Աշխատություն այս մասում (երրորդ), որ վերաբերում է կառավարման արտահայտությունը, քննվում են բայական, անվանական (գոյականական, ածականական) և կապային կառավարումները: Սա մենագրության բուն նյութին վերաբերող ամենակարևոր մասն է: Հեղինակը ամենայն մանրամասնությամբ քննում է բայերի կառավարումը: Նկարագրված են նախ սերող (սկզբնաձևային) բայերից ներգործական սեռի արժույթային կարգերը՝ իրենց արտահայտության կաղապարներով (միարժույթ, երկարժույթ, եռարժույթ, քառարժույթ, հնգարժույթ): Ապա չեզոք սեռի բայերի կառավարման

ձևեր են տրված: Հաջորդ էջերում նկարագրված են սերված բայերի կառավարման կաղապարները: Տրված են բազմապատկական, պատճառական, կրավորական բայերի կաղապարները: Առանձին քննությունն առարկա են դարձել ստորոգելի պահանջող բայերը, անորոշ դերբայը, շարժում արտահայտող բայերը: Գոյականական կառավարման բաժնում ներկայացված են բայանուն գոյականների կառավարման կաղապարները, իսկ ածականական կառավարման բաժնում՝ ածականական նվազագույն կառույցի արժույթային կաղապարները, ուր ածականը գերադաս անդամ է և ընդունում է հոլովային ու հոլովակապային լրացումներ: Աշխատանքի վերջին հարցը կապային կապակցությունների կաղապարների քննությունն է: Վիճակագրությունը հեղինակը պարզել է, որ կապերը մեծ մասամբ տրականով են խնդիր առնում:

Հ. Հարությունյանն էլ Գ. Սևակի, Ռ. Իշխանյանի պես կարծում է, թե Մ. Աբեղյանը ենթական (գործողություն կատարողը) բայի (գործողության) լրացումն է, մինչդեռ, ինչպես ասվել է, Աբեղյանը ենթական բայի դեմքի լրացումն է համարում: Հարությունյանի կարծիքով կառավարումն առկա չէ որոշչային կապակցությունում (էջ 102): Բայց չէ՞ որ ունենք կաշվից վերաբերու, բրնձով փլավ և այլն:

Հայտնի է, որ Մ. Աբեղյանը նշում է ներգործող խնդիր նաև գործիական հոլովով (օրինակ՝ դաշտը ծածկվել էր ձյունով): Ներգործող խնդիրը իրական կատարողն է գործողության, ներգործաձև նախադասության ենթական կրավորաձևում հանդես է գալիս թեք ձևով՝ բացառական, գործիական հոլովներով կամ կապային կապակցությամբ և կատարում է ներգործող խնդրի գործառույթ, ինչպես՝ դաշտը ծածկվել էր ձյունով – ձյունը ծածկվել էր դաշտը օրինակներում: Հաշվի չառնելով փոխակերպման այս երևույթը՝ Հարությունյանը (ուրիշներն էլ) բոլոր դեպքերում գործիական հոլովով դրված լրացումները համարում է միջոցի խնդիր, որը, լինելով բայիմաստի խնդիր, անտարբեր է բայի սեռի նկատմամբ և փոխակերպման ժամանակ մնում է միջոցի խնդիր, ինչպես՝ երեխան ծածկեց բաժակը թղթով, և բաժակը երեխայի կողմից ծածկվեց թղթով:

Իմ կարծիքով՝ պատրաստ է զեկուցել, խուսափում է հանդիպել, դժվարանում է ապացուցել, ձգտում է ընկերանալ տիպի կառույցներում անորոշ առումով անորոշ դերբայը (բացարձակ անորոշ) գտնվելով լրացական հարաբերության մեջ, միաժամանակ ստորոգյալ կազմող բաղադրիչ է, կազմում է բաղադրյալ ստորոգյալ, ինչպես նա աչակերտ է կապակցության աչակերտ գոյականը: Հարություն-

յանը (նաև ուրիշներ) այդ անորոշը համարում է սոսկ խնդիր՝ առանց անվանելու: Այս դեպքում հաշվի չի առնվում, որ հիշյալ կառույցներում խուսափել, դժվարանալ, պատրաստ լինել, ձգտել բայերը պահանջում են թեք հոլովով լրացումներ (պատրաստ լինել մի բանի, խուսափել մի բանից, ձգտել մի բանի, դժվարանալ մի բանում), իսկ անորոշն այդ կառույցներում թեք ձևով չէ: Ուստի դա պիտի համարել բաղադրյալ ստորոգյալի բաղադրիչ՝ վերադիր:

Հ. Հարությունյանը մենագրություն վերջում տվել է անվանական և առարկայական ցանկեր: Հատկապես երկրորդն օգնում է մենագրություն մեջ գտնելու քերականական այս կամ այն հարցը և նրա մասին ասվածը: Հեղինակի այս ուսումնասիրությունը գրված է շահյուսագիտություն արդի նվաճումների մակարդակով: Կարելի է ասել, թե այս մենագրությունը ժամանակակից հայերենի կառավարման, կապակցություն եղանակի տեսությունն է:

Ենթակայի ու ստորոգյալի փոխհարաբերության վերաբերյալ հետաքրքիր, ուշագրավ հոդված է գրել Պ. Պողոսյանը՝ «Եսն իբրև հաղորդակցման ելակետ» խորագրով¹: Բնութագրելով խոսողի վերաբերմունքը իրականության նկատմամբ՝ հոդվածի հեղինակը նյութական խոսքի մասերն այդ տեսակետից բաժանում է երկու խմբի՝ վերաբերմունքային և ոչ վերաբերմունքային: Ներկայացնում է վերաբերմունքային գոյականներ (թշնամի, լրտես), ածականներ (սիրելի, զգվելի, նազելի, քաջ, վախկոտ), բայեր (խցկվել, քծնել, չողքորթել, թալանել), մակբայներ (քաջաբար, մտերմաբար): Վերաբերմունքային կամ գնահատողական այս խոսքի մասերը կարող են հանդես գալ ստորոգելիի գործառույթով և արտահայտել խոսողի վերաբերմունքը, գնահատականը, ինչպես՝ Արամը խելոք է, քաջ է: Անձնական դերանունները նշված հատկությունը չունեն, դրանք հատկանիշ ցույց չեն տալիս, ուստի ստորոգելիի գործառույթով հանդես չեն գալիս: Հաղորդակցման կենտրոնը ես-ն է՝ խոսողը և դու-ն՝ խոսակիցը: Այստեղից էլ հեղինակի եզրակացությունը՝ ես, դու և մյուս անձնական դերանունները նախադասության մեջ ուղղական հոլովով լինելու դեպքում ունենում են ենթակայի գործառույթ: Ուստի սխալ է համարում շարահյուսագիտության մեջ տեղ գտած այն կարծիքը, թե ուսուցիչը ես եմ կառույցում, կամ խոսողը դու ես, ենթական ուսուցիչ, խոսող բառերն են, իսկ ես, դու դերանունները՝ ստորոգելիներ: Ես, դու դերանունները ենթակա են, իսկ ուսուցիչը, խոսողը՝ ստորոգելիներ: Ավելին, հեղինակն այն կարծիքին է, որ անձնական դերա-

¹ «Բաների Երևանի համալսարանի», 1987, № 2, էջ 68–72:

նուններից հետո ենթակա են լինում հատուկ անունները, որոնք նույնպես հատկանիչ չեն արտահայտում: Իսկապես, եթե ստորոգելին արտահայտում է ենթակայի հատկանիչը, ապա նշված բառախմբերը ստորոգելի չեն կարող լինել, քանի որ հատկանիչ չեն արտահայտում: **Ուսուցիչը ես եմ կառույցում ես-ն ունի ուսուցչի հատկանիչ, ոչ թե ուսուցիչը՝ ես-ի:** Այլ բան է, երբ ես-ը վերցնում ենք փոխանվանաբար: Հեղինակը նշում է լեզվի կառուցվածքում հետևյալ ստորակարգությունը՝ անձնական դերանունների 1-ին և 2-րդ դեմքերը, հետո գոյականը, ապա մյուս խոսքի մասերը: Հեղինակն այն կարծիքին է, որ բայի դեմքն ու թիվը բխում են ենթակայից:

Հայտնի է, որ նախադասության լեզվաբանական սահմանումն առայսօր հստակ ու միանշանակ չէ: Գեո Գր. Ղափանցյանն էր նշում, որ նախադասության 130 սահմանում կա. այսօր ավելի շատ կլինի: Լեզվաբաններն այդ կառույցը բնութագրում են, նշում հատկանիչները, բայց չկա միասնական սահմանում: Ահա այս կնճոտոտ հարցին է անդրադարձել Ն. Ա. Պառնասյանը իր «Նախադասության քերականական կարգերը ժամանակակից հայերենում» աշխատությունում՝ լույս տեսած 1986 թվականին:

Ներածական մասը ակնարկ է նախադասության զանազան ըմբռնումների մասին, նշված են հայ և օտար լեզվաբանների կարծիքները: Այնուհետև հեղինակն անցնում է բուն նյութի՝ նախադասության քերականական կարգերի քննությանը: Նախադասության հիմնական հատկանիչը համարելով ստորոգումը՝ բնութագրում է այն. ստորոգումը սուբյեկտիվ ակտ է օբյեկտիվ իրականության որևէ կողմի մասին, որի միջոցով հաստատվում կամ ժխտվում է իրականության որևէ երևույթ, արտահայտվում է խոսողի վերաբերմունքը նախադասությամբ ներկայացված իրականության նկատմամբ, որ է եղանակավորումը: Մանրամասն քննված են ժամանակակից հայերենի նախադասության հնչերանգով դրսևորված տեսակները՝ հարցական, հրամայական, հուզական: Մանրամասն ու լայն քննության է ենթարկված նախադասության եղանակավորման կարգը՝ բառային, քերականական, հնչերանգային միջոցներով: Քննված են հաստատական և ժխտական, իրական և ոչ իրական, հավաստիական և ոչ հավաստիական, չեզոք և հուզական գուգահեռ կառույցները, դրանց արտահայտությունների միջոցները: Ներկայացված են նախադասության հարացույցները ըստ բայի եղանակի, ժամանակի, դեմքի, թվի ու սեռի, հաստատման ու ժխտման: Մանրամասն շարադրված են ժամանակի, դեմքի, թվի քերականական կարգերը, եղանակավորման արտահայտությունների միջոցները:

Ն. Պառնասյանի սույն աշխատությունը արդի գրական արևելահայերենի նախադասություն, նրա կառուցվածքի, լեզվական ու քերականական կարգերի ժամանակակից լեզվաբանական մակարդակով գիտական քննությունն է ներկայացնում և անհրաժեշտություն է հայերենի շարահյուսագիտության համար:

Արևելահայ գրական լեզվի կետադրության արդի վիճակը անուշադրության է մատնված հայերենագիտության մեջ, թեև հատկապես տրոհության նշանների կիրառության բնագավառում նկատելի անկանոնություն կա: Ուստի սպասվում էր խնդրո առարկա հարցի համակողմային քննություն: Այս կարևոր գործին ձեռնամուխ է եղել Մ. Հ. Դարբինյանը: 1990 թ. լույս է տեսել նրա աշխատանքը՝ «Ժամանակակից հայոց լեզու, կետադրություն» վերնագրով:

Կետադրությունը՝ տրոհության, առոգանության և բացահայտության նշանները, սերտորեն կապված է նախադասության կառուցվածքի, խոսողի նպատակի և հնչերանգի հետ, ավելի ձիշտ՝ դրանց գրավոր արտահայտությունն է, վավերացումը: Ելնելով այդ սկզբունքից՝ հեղինակը իրավացիորեն կետադրությունը բաժանում է երկու խմբի՝ պարտադիր և ոչ պարտադիր: Կետադրությունը ներկայացնելու համար հեղինակը բնականաբար անդրադարձել է նաև նախադասության կառուցվածքին, հնչերանգային նրբություններին և արել մի շարք առաջարկություններ: Անկախ նրանից, թե այդ առաջարկությունները ընդունելի են, թե ոչ՝ հեղինակն ուզում է լեզվաբանների վերաբերմունքն իմանալ ուշադրությունից դուրս մնացած այս կարևոր բնագավառի՝ կետադրության վերաբերյալ: Դժվար է ասել, թե այս աշխատանքով արդի հայերենի կետադրությունն այսօր կկարգավորվի, միասնական կիրառություն կստանա, և հեղինակն էլ այդպիսի նպատակ չի հետապնդում: Բայց ունի մի շարք նոր առաջարկություններ, որոնք արժանի են ուշադրության: Օրինակ՝ առաջարկված է բացահայտության մի շարք նշաններ համարել տրոհության նշան, որովհետև դրանք տրոհում են արտահայտում: Այդպիսիք են կախման կետերը, բազմակետը, անջատման գիծը, փակագծերը, չակերտները: Կախման կետերը միացնել բազմակետին և կոչել բազմակետ: Առհասարակ ընդունել կետադրության երկու տեսակ՝ տրոհության և առոգանության: Բուն բացահայտիչն ու նրա ենթատեսակները տրոհել միևնույն կետադրությամբ՝ բովանակելով ու ստորակետով: Մասնական բացահայտիչը հեղինակը մերժում է՝ իբրև, որպես կապերով կապակցությունները համարելով ստորոգյալի լրացում (տե՛ս իմ «Շարահյուսությունը»): Եղանակավորող բառերը շատ

դեպքերում չեն տրոհվում, դրանք պիտի կոչել եղանակավորող պարագա, ինչպես ասում են Ռ. Իշխանյանը և Մ. Ասատրյանը: Թեև առաջարկում է սահմանել կետադրություն երկու տեսակ՝ տրոհություն և առոգանություն, բայց ավանդությունը նկատի ունենալով՝ հիշատակում է նաև բացահայտություն նշանները, որոնցից բազմակետը (կախման կետերով հանդերձ) և փակագծերը ղնում է տրոհության նշանների մեջ: Կարծում եմ՝ տրոհության նշաններ պիտի համարվեին նաև անջատման գիծը, կետը, ապաթարցը: Այս բոլոր հարցերում Մ. Գարբինյանն իրավացի է: Բայց աշխատանքում կան վիճահարույց բնութագրումներ: Երբեմն հեղինակը առաջնորդվում է կառույցի բովանդակությամբ՝ անտեսելով լեզվական ձևը, անտեղի մեղադրում Մ. Արեղյանին, Գ. Սևակին, Ս. Աբրահամյանին, որոնք ներկայացրել են մեր կետադրության հիմնական դրույթները, այնքան, որքան պետք է դպրոցականին՝ առանց մանրամասները քննելու: **Կապակցություն** եզրույթը ընդհանուր կիրառություն ունի, նախադասությունն էլ, բառակապակցությունն էլ կապակցություններ են: Երբ ասում ենք կապակցության եղանակ, նկատի ունենք հենց այդ կառույցների կապակցման, ներքին կապի ձևերը, ուստի մեղադրել լեզվաբաններին, թե խառնել են կապակցությունն ու բառակապակցությունը, իրավացի չի լինի: Ճիշտ չի լինի «Մի մթնկա գիշեր էր, և ոչ աստղ կար, ոչ լուսին» նախադասություններում տեսնել քերականական կախումային հարաբերություն: Այդ նախադասությունները իրարից կախված են մտքով, քերականորեն անկախ են, կարող են վերջակետով էլ տրոհվել միմյանցից: Ճիշտ չի լինի ասել, թե ներունակական հարաբերություն կա նաև որոշիչ – որոշյալ կապակցությունում:

Արդի հայերենի կետադրության մասին Մ. Գարբինյանի այս աշխատանքը օգտակար է մեր այսօրվա կետադրությունը միօրինականացնելու, միասնական դարձնելու տեսակետից:

Հայ քերականագիտության մեջ ողջունելի է ամեն մի աշխատանք, որ նվիրված է մեծ հայագետ Մ. Արեղյանի գործունեությանը, նրա թողած գիտական ժառանգությանը, որ երկար ժամանակ անտեսվել կամ անհարկի քննադատվել է:

Ուրախությամբ պետք է նշել, որ Շ. Ա. Ստեփանյանի աշխատությունը՝ «Մ. Արեղյանի քերականական հայացքները» (1989 թ.) խորագրով:

Նախ տրված է Արեղյանի լեզվագիտական գործունեության ընդհանուր բնութագիրը, նրա հայացքները լեզվի ծագման, դարգացման, մշակման մասին, նրա դիրքորոշումը արևելահայ և արևմտահայ

Հատվածների միավորման, ուղղագրություն հարցերում: Գնահատված է նրա բառարանագրական ժառանգությունը: Ապա հեղինակն անդրադառնում է իր բուն նյութին՝ լեզվաբանի քերականական ժառանգության քննությունը, որը ներկայացված է երկու բաժնով՝ ձևաբանական համակարգ և շարահյուսական համակարգ: Քերականական առանձին հարցերի մասին խոսելիս հեղինակը համեմատում է տվյալ ժամանակի ու հետագա լեզվաբանների կարծիքները, որ, անշուշտ, հետաքրքիր և օգտակար է դարձնում աշխատանքը: Նման սահմանափակ ծավալով գործում դժվար է ներկայացնել լեզվաբանական այն մեծ ժառանգությունը, որ թողել է Մ. Աբեղյանը, սակայն դա չի նվազեցնում Շ. Ստեփանյանի աշխատության արժանիքը:

Պետք է ասել, որ Ստեփանյանը երբեմն անտարբեր է քերականական այս կամ այն վիճահարույց հիմնահարցի նկատմամբ, կամ միայն ներկայացնում է կարծիքները՝ առանց կողմնորոշվելու, օրինակ՝ Հոլովների, նախադասությունների ենթակայի ու ստորոգյալի, անդեմ նախադասությունների, ուղղագրություն և այլ հարցերում: Շ. Ա. Ստեփանյանի սույն աշխատանքը սկիզբն է Աբեղյանի գնահատման շնորհակալ գործի: Հուսանք, որ հաջող սկիզբը կունենա իր շարունակությունը:

ՈՃԱԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այս բնագավառի առաջնեկը Ն. Կանայանի ուսումնասիրությունն է՝ «Ավ. Իսահակյանի բանաստեղծությունների լեզուն» (1940 թ.): Հեղինակը կազմել է նաև «Արու-լալա Մահարի» պոեմի բառարանը:

Գեղարվեստական ստեղծագործությունների լեզվի ուսումնասիրությունը շարունակվեց հիսունական թվականներին: 1948 թ. լույս տեսավ Գ. Սևակի ընդարձակ հոդվածը Հովհ. Թումանյանի լեզվի ժողովրդայնություն մասին¹: Այդ հոդվածում հեղինակը Թումանյանի լեզվի ժողովրդայնությունը տեսնում է ոչ թե բարբառային ձևերի գործածություն մեջ, այլ մեծ բանաստեղծի ժողովրդական լեզվամտածողության մեջ: Հոդվածում արծարծվում են նաև բարբառների ու գրական լեզվի փոխհարաբերության և այլ հարցեր:

1954 թ. Գ. Սևակը հանդես եկավ մի նոր հոդվածով՝ «Նաիրի Զարյանի «Արա Գեղեցիկ» ողբերգությունը» խորագրով²: Հոդվածի

¹ Գ. Սևակ, Ժամանակակից Հայերենի համառոտ պատմություն, 1948 թ.:

² «Համալսարանի գիտական աշխատություններ», 1954 թ., հատ. 42:

առաջին մասը գրականագիտական վերլուծությունն է «Արա Գեղեցիկի», իսկ երկրորդ մասում Սևակը կատարում է ողբերգությունների, բառապաշարի, պատկերավորման միջոցների, հատկապես համեմատությունների ու փոխաբերությունների առանձնահատկությունները մեկնաբանող քննություն:

1954 թ. լույս տեսավ Վ. Դ. Առաքելյանի գիրքը՝ «Ավետիք Իսահակյանի պոեզիայի բառապաշարի ոճաբանական առանձնահատկությունները» խորագրով: Դա մեծ բանաստեղծի բառապաշարի հանգամանալից քննությունն էր: Քնարերգուի բառապաշարի հետազոտությունը հեղինակին բերում է հետևյալ եզրակացության: Սկզբնական շրջանում գավառական բառերով ու քերականական ձևերով տարված Իսահակյանը 900-ական թվականներից հետո հանգում է գրական լեզվին առաջնություն տալու գաղափարին: «Սասնա Մհեր» պոեմում բանաստեղծը տվեց «սինթետիկ» ոճի օրինակ: Նրա ստեղծած բառերն ու փոխաբերական կապակցությունները մտան մեր լեզվի գանձարանը: Օգտագործելով ժողովրդի պատկերավոր դարձվածքները, թեմավոր խոսքերը՝ մեծ քնարերգուն դրանք մշակեց և հասցրեց գրական լեզվի մակարդակին: Նա վարպետորեն է օգտագործում հայերենի բառազանձի իմաստային նրբությունները, գրաբարյան, ժողովրդախոսակցական ձևերը: Նրա ստեղծագործություններում արտահայտվեցին մեր լեզվի պարզությունն ու ճոխությունը, ճկունությունը: Իսահակյանը հայ բանաստեղծական լեզուն մոտեցրեց ժողովրդական լեզվի ակունքներին: Պատահական չէ այն հսկայական ազդեցությունը, որ թողել է նա հետագա սերնդի ստեղծագործությունների վրա:

Վ. Առաքելյանի այս աշխատանքին կցված է Իսահակյանի օգտագործած բառերի ցանկը, որը կազմել է Թ. Չիլինգարյանը: Անկախ նրանից, թե ինչ վրիպումներ կան այս աշխատանքում, այն արժեքավոր է և օգտակար¹:

Այս բնագավառի կարևոր գրքերից է Գ. Վահանյանի «Հայոց լեզվի ոճաբանություն» ձեռնարկը», որն իր ոչ մեծ ծավալով ու համեստ նպատակադրմամբ հանդերձ ժամանակի առաջնեկն էր և յուրովսանն օգնում էր և օգնում է ոճաբանական ուսումնասիրություն կատարողներին: Առաջին գլուխը նվիրված է բառերի ոճական դերի բացահայտմանը, երկրորդ գլուխը՝ դարձվածների, դրանց ոճական արժեքի քննությունը, իսկ երրորդ գլուխը՝ պատկերավորման ու ար-

¹ Արժեքավոր ուսումնասիրություն է Առաքելյանի «Գր. նարեկացու լեզուն և ոճը» (1975 թ.):

տահայտչական միջոցների բնութագրմանը: Հեղինակն իրավացիորեն պահանջում է տարբերել պատկերավորման միջոցները արտահայտչական միջոցներից, մի բան, որ այսօր էլ չեն անում. պատկերավորման միջոցները համարում են արտահայտչական միջոցներ: Մինչդեռ առաջինը վերաբերում է մակդիրին, համեմատությունը, փոխաբերությունը և այլն, իսկ երկրորդը՝ նախադասություն հնչեբանագային արտահայտությունը, շարադասությունը և այլն:

Աշխատանքի վերջում հեղինակը քննում է գեղարվեստական և գիտական ոճերի տարբերիչ առանձնահատկությունները, անդրադառնում դերանունների ոճական կիրառություններին: Հեղինակի բնութագրումներն առհասարակ ճիշտ են, օրյեկտիվ:

1957 թ. լույս տեսավ Հր. Կոստանյանի գրքույկը՝ «Ակնարկներ վերջին տասնամյակի սովետահայ արձակի լեզվի ու ոճի մասին» խորագրով: Հեղինակը քննում է մեր արձակի հիշյալ տասնամյակի բառապաշարը և լեզվական այլ միջոցները:

Չնայած ժամանակակից հայերենի հնչյունական, բառային և քերականական համակարգերի բավականաչափ ուսումնասիրություններին՝ լեզվաբանները քերականական այս կամ այն կարգի ոճական կիրառություններին կամ բոլորովին չեն անդրադարձել, կամ անդրադարձել են իբրև ածանցյալ հարց: Այս բացը զգալի է առ այսօր: Այս տեսակետից շնորհակալ գործ է կատարել Պ. Մ. Պողոսյանը՝ ուսումնասիրելով արգի գրական արևելահայերենի բայի եղանակա-ժամանակային ձևերի ոճական կիրառությունները: Աշխատությունը, որ կոչվում է «Բայի եղանակային ձևերի ոճական կիրառությունները արգի հայերենում» (1959 թ.), հենց սկզբից պիտի ասեմ, որ մի հաջողված ուսումնասիրություն է, որտեղ հեղինակը, օգտագործելով հայ դասական գրականությունից քաղած լեզվական հարուստ փաստերը, ներկայացնում է արգի գրական հայերենի բայի սահմանական, հրամայական, ըզձական, պայմանական ու հարկադրական եղանակների ու դրանց ժամանակների ոճական կիրառությունները:

Առաջաբանում հեղինակը քննում է մի շարք տեսական հարցեր, ինչպես՝ քերականության և ոճաբանության տարբերությունները, քերականական կարգերի հարցը, բայի իմաստային և ձևային կարգերը, բայի եղանակների բնութագրումը և այլն: Սահմանական եղանակի ժամանակների ոճական կիրառությունները քննելիս առաջարկում է այդ եղանակի ինը ժամանակներին ավելացնել ևս երկուսը՝ պոտենցյալ (գրող եմ) և անցյալի պոտենցյալ (գրող էի), որով հետևում է Ն. Տեր-Ղևոնդյանի և ուրիշների վաղուց ասված կարծիք-

ներին, այնուհետև՝ բայի պայմանական կամ ենթադրական եղանակը վերանվանում կատեգորիական: Այս երկու առաջարկությունն էլ լեզվաբանները լուծելով, իհարկե, մերժեցին:

Սակայն Պ. Պողոսյանի սույն աշխատանքը կարևոր է ու արժեքավոր իր ուսումնասիրությունների ընդհանուր, որտեղ նա գիտական բարեխղճությամբ ներկայացնում է բայի եղանակների ու ժամանակների ոճական կիրառությունները՝ դրանով լրացնելով այնքան բազմակողմանիորեն քննված բայի մի կողմի՝ ոճական կիրառությունների մեկնաբանման պակասը:

Գեղարվեստական ստեղծագործությունների լեզվի ուսումնասիրությունը կամաց-կամաց դառնում է հայագետների հետաքրքրություն առարկան: Պրոֆ. Գ. Սևակի հանձնարարությամբ նրա ասպիրանտներն իրար ետևից հրատարակում են հետազոտություններ գեղարվեստական գրականության լեզվի ու ոճի մասին: 1961 թ. լույս է տեսնում Մ. Վ. Ավագյանի առաջին աշխատանքը՝ «Նաիրի Զարյանի ստեղծագործության լեզուն ու ոճը» խորագրով: Գա հայ արդի գեղարվեստական գրականության լեզվի ուսումնասիրությունը ներկայացնող երկրորդ գիրքն է: Հեղինակը հանգամանորեն քննել է Ն. Զարյանի պոեմների, բանաստեղծությունների, արձակի լեզվական առանձնահատկություններն ու արժանիքները՝ լեզվական բազմազանության մեջ: Վերջին գլխում հեղինակը մեկնաբանում է հայերենի քերականական ձևերի առանձնահատուկ դրսևորումները բանաստեղծի երկերում: Ներկայացվում են Զարյանի նոր ստեղծած բառերը: Մայա Ավագյանի սույն աշխատանքը հետաքրքիր է ու օգտակար հայ ոճագիտությունը: Նա հանդես է բերել լեզվական նուրբ դիտողականություն ու ճաշակ, լեզվաբանի հակիրճ ու բովանդակալից խոսք:

Իր կառուցվածքով մի առանձնահատուկ աշխատություն է Ռ. Իշխանյանի գիրքը՝ «Բակունցի լեզվական արվեստը» վերնագրով, լույս տեսած 1965 թվականին: «Մուտք» ենթավերնագրի տակ ներկայացվում են Ա. Բակունցի ստեղծագործության բնորոշ առանձնահատկությունները՝ բանաստեղծական մեծ ներշնչանք, ուժեղ քնարականություն, հումանիզմ (հատկապես աշխատավոր ժողովրդի նկատմամբ), հերոսներին անհատականացնելու, կերպավորելու մեծ վարպետություն: Անդրադառնալով Բակունցի լեզվական առանձնահատկություններին՝ հեղինակն ընդգծում է նրա բանաստեղծականությունը, ժողովրդայնությունը և լեզվական միջավայր ստեղծելու, լեզվական միջոցներով հերոսներին անհատականացնելու նրա վարպետությունը:

Առաջին գլխում քննվում է արձակագրի լեզվի բանաստեղծականության հարցը, նրա հատկանիշները՝ խոսքի սեղմությունը, լրացումների ետադաս գործածությունը (չըջուն շարադասություն), կրկնությունները, հեզնանքը, բայի ժամանակների ոճական կիրառությունները, պատկերավորման և արտահայտչական միջոցները, բնանկարը և այլն:

Երկրորդ գլխում բնութագրվում է Բակունցի լեզվի ժողովրդայնությունը, դրա արտահայտության միջոցները: Այս կապակցությամբ հեղինակը խորհրդածում է գրական և գրականության լեզվի, բարբառների փոխհարաբերության մասին: Նրա մտքերն այս կապակցությամբ հստակ են ու ձիշտ: Միայն պետք է նկատել, որ նա կարծես հավասարության նշան է դնում գրական լեզվի ու բարբառների միջև: Կարծում եմ՝ չափազանցում է հեղինակը՝ կարծելով, թե բարբառները չեն մեռնում, թե չպետք է խուսափել բարբառախոսությունից, հակառակը՝ պետք է խրախուսել: Հիշեցնեմ, որ հենց Բակունցն էր ասում, թե բարբառները վերանում են: Միանգամայն այլ բան է բարբառային ձևերին կենդանություն տալու, գեղարվեստական գրականության մեջ օգտագործելու պահանջը, որին ոչ ոք չի առարկում: Աշխատության հաջորդ էջերում Իշխանյանը նկարագրում է Բակունցի լեզվի ժողովրդայնության միջոցները, հատկանիշները, հերոսներին իրենց լեզվով անհատականացնելու միջոցները, լեզվական միջավայր ստեղծելու բախտնայնության հնարանքները: Ապա մեզ ծանոթացնում է լեզվի մասին Բակունցի սկզբունքներին և Բակունցի լեզվի մասին եղած կարծիքներին:

Այս աշխատությունը գրված է սիրով ու նվիրումով: Հատկապես հմտորեն են քննված Բակունցի պատմվածքների լեզվի բանաստեղծականության և ժողովրդայնության հարցերը: Հեղինակին հաջողվել է վեր հանել տաղանդավոր արձակագրի դերը հայ գրականության լեզվի զարգացման գործում, նրա օրինակելի լեզվի դրական ազդեցությունը հետագա սերունդների ստեղծագործությունների վրա:

Հայ գեղարվեստական արձակի, վիպասանության պատմության մեջ իր պատվավոր տեղն ունի Շիրվանզադեն: Բազմազան են նրա ստեղծագործությունների թեմաներն ու ընդգրկած բնագավառները, ընդարձակ է նրա հերոսների հանրագիտարանը: Հասկանալի է, որ նման հեղինակի ստեղծագործությունների լեզուն, լեզվական մշակույթն էլ ենթադրում է ոճի, լեզվական ձևերի բազմազանություն: Այս տեսակետից էլ հետաքրքրություն ու կարևորություն է ստանում տաղանդավոր վիպասանի լեզվական մշակույթի ուսումնասիրությունը, որին ձեռնարկել է տողերիս հեղինակը՝ 1966 թվականին ըն-

Թերցողի սեղանին դնելով «Ալ. Շիրվանզադեի լեզվական մշակույթը» աշխատությունը:

Ներածական մասում հեղինակը տալիս է վիպասանի ստեղծագործությունից լեզվական մշակույթի ընդհանուր բնութագրերը: Շիրվանզադեին նախորդող և նրան ժամանակակից գրողները տարբեր վերաբերմունք ունեին գրաբարի, բարբառների նկատմամբ: Ինչպես Գ. Դեմիրճյանն է ասում, մի կողմից՝ «նկարագեղ», «ոսկեվառ», «լուսաճաճանչ» ոճ, մյուս կողմից՝ բարբառախառն կամ բարբառով գործեր: Այսպիսի պայմաններում Շիրվանզադեից պահանջվում էր խորաթափանց լինել, որոշել գրականությունից լեզվի դարգացման միտումները ու ճիշտ կողմնորոշվել: Եվ տաղանդավոր վիպասանը ճիշտ գտավ մեր լեզվի զարկերակը, վերաբերմունքը գրաբարի ու բարբառների նկատմամբ: Վիպասանի լեզուն, առարկայական ոճը բարձր են գնահատել Վ. Տերյանը, Գր. Զոհրապը, Արտ. Հարությունյանը և ուրիշներ: Որոշ գրագետներ վիպասանի լեզուն համարել են «կոճկված», բայց հենց դրա դեմ է գրել Ա. Զուպանյանը, թե «Շիրվանզադեի ոճը պարզ է, բնական, հստակ, ճշգրիտ, ոչ մեկ ավելորդ զարդ, ոչ մեկ ճոռոմություն: Բայց և վայելուչ է ան ու շնորհալի»¹:

Ներածականում, Շիրվանզադեի լեզվի ու ոճի ընդհանուր բնութագրին ուրվագծելուց հետո, հեղինակն անցնում է արձակագրի լեզվական մշակույթի բաղադրամասերի քննությունը: Նկարագրված են նրա օգտագործած պատկերավորման, արտահայտչական միջոցները, դարձվածաբանական հնարները, հերոսների անհատականացման լեզվական միջոցները, բնութագրված են արձակագրի ստեղծագործություններում տեղ գտած բնանկարները, զանգվածային տեսարանները, բառապաշարը, քերականական ձևերից շեղումները: Հիշյալ հարցերի քննության ընթացքում հեղինակը մեջ է բերել գրականության լեզվի, ոճի այս կամ այն հարցի վերաբերյալ Շիրվանզադեի կարծիքները, ցույց տվել վիպասանի տեսական դրույթների ու սկզբունքների հետևողական կիրառումը ստեղծագործություններում: Ինչպես նկատվեց, անդրադարձել է նաև Շիրվանզադեի լեզվի ու ոճի մասին եղած թեր ու դեմ կարծիքներին: Ներկայացված է վիպասանի լեզվական մշակույթն իր զարգացման ու փոփոխության ընթացքով, բերված են վիպասանի ձեռքով կատարված ուղղումները, ոճական շտկումները վերահրատարակությունների ժամանակ: Հեղինակն աշխատել է ցույց տալ Շիրվանզադեի դերը մեր գրականության լեզվի զարգացման պատմության մեջ:

¹ Տե՛ս իմ աշխատությունը, էջ 16–17, 18–19:

Գրական երկերի լեզվի արժեքավոր հետազոտություններից է Ս. Ա. Մելքոնյանի գիրքը՝ «Հ. Թումանյանի պոեզիայի լեզուն և ոճը» (1969 թ.) վերնագրով: Նա մանրազնին քննություն է ենթարկել հանճարեղ բանաստեղծի լեզվական արվեստը՝ արտահայտչական ու պատկերավորման միջոցները, լեզվաչինարարական սկզբունքները: Առանձնապես հաջողված է Թումանյանի բառապաշարի քրննությունը: Մեծ բանաստեղծի ստեղծագործությունների (առանձնապես պոեմների) տարբերակների գիտական բարեխիղճ ուսումնասիրությամբ Մելքոնյանը ցույց է տալիս, թե ինչպիսի հմտությամբ է բանաստեղծը բառերի, բառաձևերի ընտրություն կատարել՝ համաձայն իր՝ բառը մի աշխարհ է սկզբունքի, որը լեզուն ժողովրդայնացնելու նրա միջոցներից մեկն է եղել: Ս. Ա. Մելքոնյանի այս ուսումնասիրությունը, լեզվաբանական հետաքրքրություն ներկայացնելով հանդերձ, օգտակար է մեր երիտասարդ գրողների, լեզվաբանների ու հայոց լեզվի ուսուցիչների համար:

Ս. Ա. Մելքոնյանը տասնյակ տարիներ է զբաղվել Թումանյանի ստեղծագործությունների լեզվական մշակույթի հետազոտությամբ: 1986 թ. հանդես է գալիս մի նոր գրքով՝ «Հովհ. Թումանյանը և արևելահայ գեղարվեստական գրականության լեզուն» վերնագրով:

Միանգամայն իրավացի է հեղինակը, երբ «Առաջաբանում» գրում է, թե՛ «թեև գրողի լեզվի ուսումնասիրության ընդհանուր սկզբունքներ կան», բայց «գիտական տեսակետից միանգամայն անարդյունավետ է, երբ լեզվատճական բոլորովին տարբեր նկարագիր ունեցող, գրական լեզվի զարգացման բոլորովին տարբեր շրջաններում հանդես եկած գրողների լեզուն ուսումնասիրվում է գրեթե նույն նպատակադրումով, նույն եղանակով» (էջ 6):

Մելքոնյանը, ինչպես նշում է, նպատակ չի ունեցել համակողմանի քննել Չարենցի բնութագրումով՝ «նաիրյան խոսքի ամենամեծ վարպետի» լեզվաչինական գործունեությունը, ոչ թե սպառիչ լուծում տալ դրան, այլ «նոր լույսի տակ ներկայացնել դա» (էջ 7):

Աշխատություն «Պատմական ակնարկ» խորագրի տակ ներկայացվում են կարծիքներ Թումանյանի լեզվի մասին: Սկզբնական շրջանում որոշ քննադատներ բանաստեղծի լեզուն համարել են բարբառային և խորհուրդ են տվել հրաժարվել, իրենց ասելով՝ «վայրենի բարբառից»: Առաջին ճիշտ գնահատողներից էր Մ. Աբեղյանը, որ 1890 թ. Թումանյանի ժողովածուի առիթով իր հոդվածում այդ լեզուն որակում է ժողովրդական կենդանի լեզվով շնչող խոսքարվեստ: Իր պատկերավորմամբ «Թումանյանի լեզուն արենակցական հարագա-

տուլթյուն ունի ժողովրդական խոսքի հետ» (էջ 9–10): Թումանյանի լեզուն բարձր է գնահատել նաև Վահան Տերյանը՝ այն որակելով իբրև բյուրեղանման պարզուխյան հասած լեզու: Ս. Մելքոնյանը, ներկայացնելով Չարենցի դրական վերաբերմունքը Թումանյանի լեզվի նկատմամբ, առարկում է նրա այն ծայրահեղ, մերժողական կարծիքի դեմ, ըստ որի «Թումանյանի լեզվի յուրահատուկն ու բնորոշը, որ նրա լեզվին տալիս է գյուղական ինտոնացիա, մեր խորին համոզմունքով դատապարտված է մահվան» (Մելքոնյան, էջ 15–16): Բայց Չարենցը Թումանյանին այլ առիթով համարել է «մայրենի լեզվի մեծագույն վարպետ», «նաիրյան խոսքի ավագ նահապետ», «Հովհ. Թումանյանն իր գեղարվեստական բարձրարժեք երկերում հասցրել է մեր լեզուն անտեսանելի ճկունության, հաղորդել է նրան առնություն և ուժ, միշտ կենդանի է պահել գրական խոսքի կապը կյանքի ինքնաբուխ աղբյուրներին» (ն. տ., էջ 16):

Այնուհետև Մելքոնյանը ներկայացնում է Թումանյանի լեզվի մասին Գ. Սևակի կարծիքը, ըստ որի Թումանյանի ստեղծագործությունն ունեցել է երեք չրջան. առաջին չրջանին բնորոշ է Հյուսիսասիայյան գրքային լեզուն, երկրորդ չրջանին՝ բարբառային լեզուն, երրորդ չրջանին յուրահատուկ է լեզվի ժողովրդայնությունը, ժողովրդական լեզվամտածողությունը հարազատ լինելը (անդ, էջ 19): Այնուհետև բերվում են Վ. Առաքելյանի, Հ. Հարությունյանի, Ռ. Իշխանյանի կարծիքներն այս հարցի մասին: Ըստ Ռ. Իշխանյանի՝ Թումանյանը գրական և ժողովրդաբարբառային լեզուները միաձուլել է ստեղծագործորեն: Բայց «Թումանյանը եղավ այդ ուղղության ոչ միայն ամենախոշոր, այլ նաև վերջին ամենախոշոր ներկայացուցիչը և հետևողներ գրեթե չունեցավ» (Մելքոնյան, էջ 22): Մելքոնյանը համաձայն է Հ. Հարությունյանի այն կարծիքին, թե Տերյանը լեզվամշակման առումով չի հակադրվում Թումանյանին: Դրանով երկու լեզվաբանն էլ հակադրվում են ընդունված կարծիքին (Չարենց, Դեմիրճյան, Իշխանյան և ուրիշներ): Այդդ՞ք չեն վրիպում երկուսն էլ, չէ՞ որ Թումանյանն ու Տերյանը լեզվաոճական տարբեր նկարագիր ունեն:

Աշխատությունների առաջին բաժնի հաջորդ հարցը գեղարվեստական լեզվի առանձնահատկությունների քննությունն է: Հեղինակը մեկնաբանում է գեղարվեստական գրականության և գրական լեզվի փոխհարաբերությունը, դրանց տարբերություններն ու նմանությունները՝ դիմելով նաև ոուս լեզվաբաններին: Այս խնդրի մասին խոսվել է «Ակնարկներ հայոց լեզվի ոճաբանության» գրքում, ուստի կներկայացնենք իր տեղում:

Աշխատությունն Հաջորդ էջերում բերվում են լեզվի մշակման նախաթումանյանական շրջանի ուղղությունները, Ս. Աբովյանի, Մ. Նալբանդյանի, Ռ. Պատկանյանի, Ղ. Աղայանի, Բաֆֆու, Հ. Հովհաննիսյանի լեզվաչինական սկզբունքները: Ըստ Մելքոնյանի՝ Թումանյանը մի կողմից՝ մերժում էր Հյուսիսսփայլյան լեզուն, նրա գրքայնությունը, մյուս կողմից՝ Պոռչանի բարբառային լեզուն, ուստի նա իր նախորդներից ոչ մեկին չէր կարող լեզվի մշակման օրինակելի ներկայացուցիչ համարել (էջ 89):

Երկրորդ բաժնում քննվում է Թումանյանի 80–90–ական թվականների լեզվամշակման գործունեությունը, որ Մելքոնյանը որակում, բնութագրում է իբրև համադրման շրջան: Մելքոնյանն իրավացիորեն գրում է, թե Թումանյանը մի կողմից՝ մերժելով Հյուսիսսփայլյան գրքային, մյուս կողմից՝ արվյանական բարբառայնությունամբ խառը լեզուն՝ ինքը ժողովրդախոսակցական լեզուն մշակում, անց էր կացնում գրական լեզվի քուրաչոյով: Ինչպես Շիրվանզադեն է ասում, ոչ թե հին քերականական կանոններին գերի, սառած, քարացած, անկենդան լեզու, այլ կենդանի, ուժ ու գեղեցկություն ունեցող ժողովրդական գեղարվեստական լեզու: Թումանյանն այս լեզվի կիրառողն էր: Իհարկե, սա չի նշանակում գրական լեզվի նորմերի աննպատակ ու անհարկի խախտում. նման բաներ Թումանյանի ստեղծագործություններում բացառիկ են:

Ուսումնասիրության Հաջորդ Հարցը մեծ բանաստեղծի լեզվի կատարելագործման ընթացքի քննությունն է: Բնութագրվում է բանաստեղծի լեզվի բյուրեղացման ուղին, որակվում նրա լեզվի վերջին շրջանը, գնահատվում պոեմների լեզվական բարձր մշակույթը, բարձրարվեստ լեզուն: Մելքոնյանը կատարում է նաև լեզվական ճշգրտումներ, սխալների ուղղումներ, որոնք թույլ են տրվել Թումանյանի երկերի նախորդ հրատարակություններում:

Ս. Ա. Մելքոնյանի այս մենագրությունը նշանակալի ավանդ է Թումանյանագիտության և հատկապես նրա լեզվի ուսումնասիրության մեջ: Այն մեծ օժանդակություն է Հայ գեղարվեստական գրականության լեզվի պատմության ապագա ուսումնասիրողին:

Հայ մեծանուն վիպասան Բաֆֆու ստեղծագործությունների լեզվական մշակույթի առաջին ամբողջական ուսումնասիրությունը կատարել է Լ. Եզեկյանը: 1975 թ. լույս տեսավ նրա «Բաֆֆու ստեղծագործությունների լեզուն և ոճը» աշխատությունը: Ներածական մասում արծարծված են մի շարք տեսական հարցեր՝ գեղարվեստական երկի լեզվի և ոճի փոխհարաբերության, Բաֆֆու դերը գրական աշ-

խարհաբարի մշակման գործում և այլն: Ստեղծագործելով մի այնպիսի շրջանում, երբ ձևավորվում էր գրական աշխարհաբարը, երբ գեղարվեստական գրականություն լեզուն զարգանում էր երկու ուղղությամբ՝ հյուսիսափայլյան և արևմտափայլյան, Բաֆֆուց պահանջվում էր ճիշտ ընտրություն կատարել, և այդ ճիշտը եղավ հյուսիսափայլյան ուղղությունը: Սակայն Բաֆֆու լեզուն, ոճը մի նոր որակ էր՝ իր հարուստ բառապաշարով, ժողովրդախոսակցական խոսքի ճիշտ ընտրությամբ, ձևաբանական, շարահյուսական ձևերի տեղին ու ոճական նպատակով օգտագործմամբ: Ուստի այդ լեզուն դարձավ օրինակելի իր ժամանակի և հաջորդ գրական սերնդի համար: Ծարադրանքի հիմնական մասում Եղեկյանը ցույց է տալիս վեպերի հերոսների անհատականացման լեզվական միջոցները, քննում վեպերի բառապաշարը, հայերենի բառաչերտերի (հատկապես հնաբանությունների) ոճական կիրառությունները Բաֆֆու արձակում՝ լեզվական միջավայր, պատմական գունավորում տեղծելու համար: Բաֆֆու մասին շատ է գրվել, բայց նրա ոճի, լեզվի մասին գիտական ամբողջական խոսք չի ասվել: Եղեկյանի այս ուսումնասիրությունը մի լուրջ քայլ է այդ պակասը լրացնելու:

Լ. Եղեկյանը Բաֆֆու լեզվի ու ոճի քննությունը շարունակում է վերջերս հրատարակած իր մի նոր աշխատությունում, որ կոչվում է «Գրական աշխարհաբարը և արևելահայ պատմավեպի լեզուն» (1990 թ.):

Աշխատությունը սկսվում է աշխարհաբարի և նրա զարգացման մասին եղած կարծիքների վերաբերյալ ակնարկով: Ոստվում է նաև մինչարությանական շրջանի արձակի լեզվական առանձնահատկությունների մասին: Առաջին մասը ներկայացնում է գրական աշխարհաբարի ու Ս. Արևիկյանի «Վերք Հայաստանի» պատմավեպի լեզվի փոխհարաբերության հարցը, ըստ որում բնութագրվում են «Վերքի» լեզվական մշակույթին տրված գնահատականները հայ գիտնականների կողմից: Ապա Եղեկյանն անցնում է «Վերքի» լեզվական առանձնահատկությունների մանրամասն քննությանը՝ հրեշտունային, բառային կազմի, ձևաբանական ու շարահյուսական իրողությունների: Սրան հաջորդում է պատմավեպի ոճական առանձնահատկությունների մեկնաբանությունը:

Աշխատության 3-րդ մասը վերնագրված է «Աշխարհաբարի զարգացման հետագա ընթացքը և Բաֆֆու պատմավեպերի լեզուն», իսկ վերջին մասը՝ «Մուրացանի «Գևորգ Մարզպետունի» պատմավեպի լեզուն»:

Հեղինակն այն համոզման է, որ արևելահայ պատմավեպի լեզվի քննությունը հնարավորություն է տալիս որոշելու գեղարվեստական արձակի զարգացման միտումները, և իր աշխատության կառուցվածքը հիմնավորում է նրանով, որ հայ պատմավեպի լեզուն սկիզբ է առնում Աբովյանի «Վերք Հայաստանի» վեպով, մշակվում և կատարելագործվում է նախ Բաֆֆու, ապա Մուրացանի պատմավեպերում:

«Վերքի» լեզվին անդրադառնալուց առաջ Եղեկյանը ներկայացնում է գրական աշխարհաբարի կազմավորման ու զարգացման համառոտ պատկերը: Աշխարհաբարի պատմության չընթացած աստիճանները, որ արել են Այտընյանից սկսած մինչև մեր օրերի լեզվաբանները (Հր. Աճառյան, Գ. Սևակ, Գ. Ջահուկյան, Ռ. Իշխանյան), Եղեկյանը նույնպես ընդունում է: Լեզվաբանների այն կարծիքը, թե գրական աշխարհաբարն սկսվում է 17-րդ դարից, թե մինչև «Վերքը» (1840) գրական աշխարհաբարը մշակվել և որոշակի համակարգ է ունեցել, ուստի Աբովյանը ոչ թե աշխարհաբար լեզվի հիմնադիրն է, ինչպես կարծում են գրականագետները (Հր. Մուրադյան, Ռ. Ջարյան և ուրիշներ), այլ՝ աշխարհաբար վեպի: Նա աշխարհաբարի դատի պաշտպանն է, գրապայքարի հիմնադիրը, մի բնութագիր, որ առաջին անգամ տվեց Գ. Սևակը: Ջահուկյանը, համաձայնելով այս բնութագրին, գտնում է, թե Աբովյանի մեծ արժանիքն այն է, որ նա գեղարվեստական գրականություն ներդրեց այդ գրական աշխարհաբարը:

Այս ընդհանուր հիմնահարցերից հետո Լ. Եղեկյանն անցնում է «Վերքի» լեզվի մանրամասն քննությանը: Թեև այդ հարցին անդրադարձել է Ալ. Մարգարյանը իր «Ռաչատուր Աբովյանը և գրական աշխարհաբարը» աշխատանքում, Եղեկյանը կատարել է ավելի մանրամասն ուսումնասիրություն՝ վեպի հնչյունական, բառային, ձևաբանական և շարահյուսական մակարդակներով:

Քննելով «Վերքի» հնչյունային համակարգը, նրա առանձնահատկություններն ու հնչյունափոխությունները՝ Եղեկյանն այն ընդունելի եզրակացություն է հանգում, որ Աբովյանը հաճախ շեղվել է Արարատյան բարբառի Քանաքեռի խոսվածքից՝ ընդունելով գրական ձևերը: Անցնելով պատմավեպի ձևաբանական իրողությունների քննությանը՝ Հեղինակը նկարագրում է հոգնակերտ մասնիկների հոլովման, խոնարհման ձևերի արբովյանական կիրառությունները, վեպի շարահյուսական առանձնահատուկ ձևերը, բառապաշարը: Այս մանրամասն ու հանգամանալից քննությունը, որ արժեքավոր է և օգտակար մեր լեզվի պատմությունն ուսումնասիրողների համար, հեղի-

նակին բերել է այն եղրակացության, թե «Վերքը» գրվել է ոչ թե ժամանակի գրական լեզվով, այլ՝ ժողովրդախոսակցական լեզվով, որի հիմքում ընկած էր Քանաքեռի խոսվածքը:

Մենագրության երկրորդ մասը «Վերք Հայաստանի» պատմավեպի ոճական հնարանքների, առանձնահատկությունների քննությունն է: Աբովյանը որքան ուժեղ է բնությունը նկարագրելիս, այնքան էլ՝ իր հերոսներին: Առանձնապես ընդգծվում են Աբովյանի խոսքում ժողովրդական խոսքի գերազանցությունը, ժողովրդական բառուբանով հագեցած խոսքը: Ինչպես պարզվում է «Վերքի» լեզվից, ստեղծագործության մեթոդն ու ոճը կարող են չհամապատասխանել, չնույնանալ: Հեղինակը Աբովյանի ոճը բնութագրում է Հովհ. Թումանյանի խոսքով, թե վեպը գրվել է հրեղեն լեզվով, սրտի արյունով: Աբովյանը տալիս է կյանքի ոչ միայն իմացությունը, այլև զգայնությունը:

Մենագրության երրորդ մասը վերնագրված է «Գրական աշխարհաբարի զարգացման հետագա ընթացքը և Բաֆֆու պատմավեպերի լեզուն»: Մի քանի էջում ներկայացվում է գրական արևելահայերենի վիճակը Բաֆֆու և նրան նախորդող չրջանում, տրվում է Մ. Նալբանդյանի, Ստ. Նազարյանի, Թ. Պատկանյանի և այլոց լեզվական մշակույթի ընդհանուր բնութագիրը: Ինչպես նշել են լեզվաբանները (Գ. Սևակ, Այ. Մարգարյան), իբրև ժամանակի գրական լեզվի զարգացման հիմնական սկզբունք՝ գործել է Նալբանդյանի այն դրույթը, թե նոր գրական լեզուն պիտի նայվի ու մշակվի ինքնուրույնաբար, առանց հին լեզվից խանելու և գավառական բարբառին ստրկանալու. տեղական բարբառը ընդհանուր առմամբ արժեք չունի, ժողովրդական լեզու՝ առանց բարբառի:

Հաջորդ էջերում ներկայացված են գրական արևելահայերենի զարգացման երկու ուղղությունը գեղարվեստական ստեղծագործություններում՝ արովյանական և հյուսիսափայլյան: Այնուհետև կատարվում է Բաֆֆու պատմավեպերի լեզվի մանրամասն քննությունը:

Բաֆֆու լեզվի զարգացման ընթացքը հեղինակը երեք չրջանի է բաժանում՝ հյուսիսափայլյան, մշակյան և «Արձագանքի»: Առաջին չրջանի լեզվին բնութագրական են՝ հոգնակի թվի կազմությունը ք մասնիկով, գրաբարյան դերանվանական ձևերի (մեք, նոքա) օգտագործումը, սահմանական եղանակի ներկա և անցյալ կատարյալ բայերի գրաբարյան ձևերի (սիրում եմք, փայլեցավ, չունիմք), գրաբարյան դերբայների (գալոց, գտանել, կացուցել) առկայությունը, գոյա-

կանի հոգնակի սեռականը ու հոլովիչով կազմելը (դարերու), կրավորական բայերի խոնարհման գրաբարյան ձևերի (բռնկին), ուսերեն և օտար լեզվաձևերի օգտագործումը և այլն:

Հետագա շրջանում վիպասանն աստիճանաբար ազատվում է գրաբարյան բառաձևերից ու քերականական ձևերից: Այս շրջանի վիպասանի լեզուն բարձր են գնահատել Հայկունին, Լեոն: Որոշ ազդեցություն է թողել Բաֆֆու լեզվի վրա նաև «Մշակը»: Հակառակ Շիրվանզադեի այն կարծիքին, թե Բաֆֆու հերոսները խոսում են միևնույն լեզվով, չեն անհատականացված, Եզեկյանը նշում է այդ անհատականացումը՝ հիշատակելով Բաֆֆու նամակը Ռ. Պատկանյանին, որտեղ մեկնաբանում է, թե ինչպես է ինքը անհատականացրել իր հերոսներին՝ ոճավորել նրանց խոսքը: Գրողը չպիտի պատճենի, լուսանկարչական մանրամասնությունները ներկայացնի հերոսների լեզուն, ինչպես երբեմն վարվում է Հր. Մաթևոսյանը, պարտադիր չէ, որ պատմական անձերը խոսեն գրաբարով, — նկատում է Եզեկյանը, — Բաֆֆին նրանց մյուսներից տարբերում է լեզվամտածողության առանձնահատկություններով: Հեղինակը չի անտեսում Բաֆֆու լեզվում եղած նաև ձևաբանական, չարահյուսական շեղումները գրական լեզվից, օտար բառերի անհարկի օգտագործումը: Սակայն «Սամվելը» և հետագա շրջանի («Արձագանքի») ստեղծագործություններն ազատ են այդ օտարաբանություններից, գտված: Այնուհետև ներկայացված են այս վերջին շրջանի ստեղծագործությունների, պատմավեպերի լեզուն՝ բառապաշարը, քերականական ձևերը, շեղումները գրական ձևերից: Հեղինակը չի մոռացել նշել, որ Բաֆֆին բնականորեն վարպետ է:

Անցնելով Բաֆֆու լեզվի գնահատմանը՝ Եզեկյանը իրավացիորեն մերժում է ժամանակին որոշ մարդկանց կողմից ասված այն կարծիքը, թե Բաֆֆու լեզուն ժամանակի հրապարակախոսական, չոր լեզուն է, և իրը դրա ժխտում, բերում է Շիրվանզադեի տված գնահատականը. «Բաֆֆին մեր արձակ գրականության գեղեցիկ լեզվի հիմքը դրեց»: Ըստ Ռ. Իշխանյանի՝ Բաֆֆին Հայ նոր գրականության արձակի լեզվի բանաստեղծականացման ուսվիրան է, իր ժամանակակիցների մեջ ամենից ավելի խոշոր դեր կատարեց նրա գրական Հայերենը մեր ազգային լեզվի մակարդակի բարձրացման գործում (մենագրություն, էջ 190):

Հայ պատմավեպի լեզվի այս շրջանի ուսումնասիրությունը թերի կլիներ, եթե մենագրության հեղինակը չանդրադառնար Մուրացանի «Գևորգ Մարզպետունի» պատմավեպի լեզվի ուսումնասիրությանը:

Այս աշխատանքի վերջին հարցը հենց այդ պատմավեպի լեզվի քրն-
նությունն է: Ըստ Եղեկյանի՝ Մուրացանի պատմավեպը ներկայաց-
նում է իր ժամանակի գրական լեզվի ընդհանուր պատկերը: Մուրա-
ցանը իր պատմավեպի խոսքարվեստով շարունակեց Րաֆֆուց ժա-
ռանգած ավանդույթը և ավելի բազմազան դարձրեց ու զարգացրեց
գրական արևելահայերենը: Նրա խոսքը ճոխ է, առարկայական, զերծ
ձգձգվածությունից, կենդանի նկարագրով աչքի են ընկնում զանգ-
վածային տեսարանները, առանձնապես՝ պատերազմական: Նրա վի-
պական խոսքը զերծ է հրապարակախոսական երկարաբանություն-
նից: Վեպում հանդիպող գրաբարյան ձևերը հերոսներին անհատա-
կանացնելու, պատմական միջավայր ստեղծելու նպատակով են օգ-
տագործված: Նշելով Մուրացանի կազմած նոր բառերը, նրա դերը
մեր լեզվի բառապաշարի հարստացման բնագավառում՝ Եղեկյանը
բերում է նաև անհաջող կազմությունների, գրաբարյան խրթնաբա-
նությունների օրինակներ: Հակառակ Գ. Սևակի, Եղեկյանը Մուրա-
ցանի պատմավեպի լեզուն հնացած չի համարում:

Նկատելի է, որ մենագրություն այս մասը այն ջերմությամբ ու
մակարդակով չի գրված, ինչ Աբովյանի ու Րաֆֆու բաժինները,
զգալի է շտապողականությունը: Ափսոս, որ այդպես է ստացվել:
Մուրացանը շատ ավելի էր արժանի:

Լ. Կ. Եղեկյանի այս մենագրությունը կարևոր ներդրում է հայ գե-
ղարվեստական գրականության լեզվի ուսումնասիրության բնագա-
վառում:

Հանրահայտ ճշմարտություն է, որ գրականության վարպետները
ոչ միայն կարողանում են ազգային լեզվի գանձարանից տաղանդա-
վոր կերպով օգտվել, այլև նպաստում են այդ լեզվի հարստացմանը,
լեզվաչինարար գործ են կատարում: Այս իմաստով մեծ է Գ. Գեմիրճ-
յանի դերը հայ գրական ու գրականության լեզվի զարգացման, հա-
րըստացման բնագավառում: Մի առիթով նա ասել է. «Հայերենը հին
լեզու է և հարուստ լեզու, պետք է լավ սովորել: Նա անվերջ զար-
գանում է, պետք է հետևել ընթացքին և ուղեկցել: Նա ստեղծագոր-
ծում է, պիտի մասնակցել»¹: Տաղանդավոր արձակագիրը շատ լավ
էր ուսումնասիրել հայերենը, քաջատեղյակ էր նրա բառազանձին,
բառակազմական, քերականական, ոճական հնարանքներին, հետե-
վում էր արդի հայերենի զարգացման ընթացքին, նպաստում նրա
հարստացմանը գրաբարյան, ժողովրդախոսակցական, բարբառային,
արևմտահայերեն ձևերի հմուտ ընտրությամբ: Գեմիրճյանի լեզվի լա-

¹ Գ. Գեմիրճյան, Երկերի ժողովածու, հատ. 8, 1963 թ., էջ 430:

վագույն բնութագրեր տվել է Եղիշե Չարենցը դեռ 1934 թ.: «Դեմիրճյանի ստեղծագործությունների լեզուն, — ասում է նա, — բնորոշ է նրանով, որ հիմքում լինելով գրական մաքուր լեզու (և իր այս կողմով հարելով լեզվական ընդհանուր «ստերյանական» տիպին), կրում է իր մեջ մեր լեզվի, իբրև ազգային ձևի, հատկանշական էլեմենտների օգտագործման շատ հարուստ փորձ — և հենց սա է Դ. Դեմիրճյանի լեզվի ամենամեծ արժեքը մեր գրականության մեջ»¹: Դեմիրճյանի լեզվական դավանանքն ու սկզբունքները շատ են նպաստել հայ գրականության լեզվի զարգացման գործընթացին:

Իր ստեղծագործության առաջին շրջանից, երբ գրում էր բանաստեղծություններ, Դեմիրճյանը լեզվի բնագավառում որդեգրեց Հյուսիսափայլյան, նալբանդյանական սկզբունքը: Գրականության լեզվի հիմքում ընդունելով գրական լեզուն՝ նա օգտվում էր գրաբարից, ժողովրդախոսակցական լեզվից, մշակում ու օգտագործում էր բարբառային խոսույն ձևերը: Դեմիրճյանի լեզուն «կոճկած հայերեն» է: Նա հմտորեն օգտագործում էր առածներ, ասացվածքներ, թեւավոր խոսքեր: Նրա ստեղծած շատ արտահայտություններ մտել են գրականություն և այսօր էլ գործածվում են («Վատ մարդը գատկին էլ է վատ», «Գյուղը քլթքլթում է կրակին դրած կաթսայի նման», «Կարիճն ինչքան չարանա, ինքն իրեն կխփի» և այլն):

Ուսումնասիրել Դեմիրճյանի ստեղծագործությունների լեզուն՝ նշանակում է օժանդակել տեսնելու մեր գրականության լեզվի զարգացման ընթացքը: Ահա թե ինչու այն մեծ կարևորություն է ստանում, դառնում շնորհակալ գործ: Ցավոք պիտի նշել, որ այդ մեծ արձակագրի լեզուն դեռ ամբողջական ու համակողմանի ուսումնասիրության չի ենթարկվել, երկերի լեզուն չի քննվել: Այդուամենայնիվ «Վարդանանքի», լեզվական ուսումնասիրությունը կատարել է Ֆ. Հ. Նլղաթյանը «Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանք» պատմավեպի լեզուն և ոճը» աշխատությամբ (1988 թ.): Ֆ. Նլղաթյանը մեր այն լեզվաբաններից է, որոնց հետազոտությունն ընթացել է ոճագիտության ուղղությամբ: Նրա գրչին են պատկանում «Ոճաբանության առարկան և խնդիրները» (1971 թ.), «Հնչյունաբանության ոճաբանություն» («Լեզվի ու ոճի հարցեր», հատ. 4-րդ) տեսական ուսումնասիրությունները (1976 թ.): Դեմիրճյանի «Վարդանանքի» լեզվի քըննությունը հեղինակի տեսական սկզբունքների կիրառությունն է:

Առաջին գլխում քննվում է վեպի բառապաշարը, ընդհանուր հայերեն բառերի հետ նաև վիպասանի օգտագործած ժողովրդախոս-

¹ Ե. Չարենց, Գրականության մասին, 1957 թ., էջ 197:

սակցական, բարբառային բառերն ու բառաձևերը, աֆորիզմները, առածները, որոնք ձուլված են վիպասանի լեզվին: Բերված են Դեմիրճյանի կազմած նոր բառերը (բոունցքել, անցուղարձել, ուժգնել, ոլորաձայնել, անախորժել և այլն), ինչպես և իմաստի թարմացմամբ օգտագործված բառեր:

Դեմիրճյանը քերականական զուգահեռ ձևերից ընտրել է այն ձևվերը, որոնք ժողովրդախոսակցական լեզվին են հատուկ: Այս մասին է աշխատանքի երկրորդ գլուխը: Ներկայացված են պատմավեպում հանդիպող գրական լեզվից շեղված ձևաբանական կազմությունները՝ գոյականի թվի (ծրագիրներ, արյունահեղություններ), հոլովման (ընկերին), խոնարհման (ուզում եմ գնամ) վերաբերյալ: Սրանք վիպասանն օգտագործում է սկզբունքորեն՝ նպատակ ունենալով գրական գրավոր խոսքը մոտեցնել բանավորին, փոքրացնել գրավոր և բանավոր խոսքի միջև եղած տարածությունը: Ահա թե ինչու նա կապերի փոխարեն օգտագործում է հոլովները: Այս ձևերի մասին խոսելիս Խլղաթյանը մեկնաբանում է նաև անհարկի շեղումները, որոնք ոճական որևէ արժեք չունեն:

Այնուհետև հեղինակը (3-րդ գլխում) գրում է, թե ինչպես է վիպասանը բառերի, գրաբարյան հոլովաձևերի, դարձվածների, թևավոր խոսքերի միջոցով ստեղծում պատմական միջավայր, անհատականացնում հասարակական տարբեր շերտերի (իշխան, հոգևորական, շինական) ներկայացուցիչներին: Կարծում եմ՝ վերնագիրը՝ «Պատմական ոճավորում, լեզվական կերպավորում», հաջող չէ: Աշխատանքի 4-րդ գլխում քննվում են «Վարդանանքում» եղած պատկերավորման միջոցները՝ մակդիր, համեմատություն, փոխաբերություն, կրկնաբերություն, բառախաղ, հեզնանք և այլն:

Պետք է նշել, որ հաջողված այս գործի հեղինակը լեզվական երեվույթները սոսկ ներկայացնողի դերում չէ. արժեքավորելով Դեմիրճյանի լեզուն, նրա մշակութային բարձր մակարդակը, հարստությունն ու ժողովրդայնությունը՝ նա տեղ-տեղ մերժում է վիպասանի օգտագործած այս կամ այն բառաձևը, օրինակ, «Թանաքի ծովի պես սևացել է անապատը», «Վարդան Մամիկոնյանը զսպանակի պես թռավ նստեց», «Մեծ Տիկնոջ չոր ձեռքը նմանեցնում է տատակի»: Խոսելով բառերը կարճացնելու սկզբունքի մասին՝ Խլղաթյանն իրավացիորեն որոշ վերապահումով է համաձայնում վիպասանին՝ քրննադատելով նրա այն սկզբունքը, թե հանուն բառերի կարճացման հաշվի չպիտի առնել բառարմատի հասկանալիությունը, իմաստի մթազնումը: Իմ կարծիքով լավ կլիներ, եթե Խլղաթյանը, համեմա-

տելով վեպի հին և նոր հրատարակությունները, ցույց տար վիպասանի կատարած լեզվական փոփոխությունները: Դա կարևոր է երկու տեսակետից՝ նախ կպարզեր Գեմիրճյանի սկզբունքները և ապա՝ մեր լեզվի զարգացման ընթացքը, նրա կրած փոփոխությունները:

Բառի ոճական արժեքի ու կիրառությունների մասին է Ս. Ա. էլոյանի «Ժամանակակից Հայերենի բառային ոճաբանություն» աշխատությունը (1989 թ.): Ներածական մասում բնութագրված են բառերի ոճագիտական հետազոտության առարկան ու խնդիրները: Աշխատանքն ունի երեք գլուխ: Առաջինը վերաբերում է Հայերենի բառապաշարի ոճաբանական դասակարգմանը. 1. Ըստ հուզաարտահայտչական երանգավորման, երեք ենթախմբով՝ ա) մենիմաստ (չաչանակ, քծնող, դատարկապորտ), բ) բազմիմաստ (տականք, փչել, դղում), գ) անհատական գնահատումով (չնիկ, աղջնակ, քնքշիկ), 2. Ըստ գործառական ոճական երանգավորման՝ հետևյալ խմբերով. ա) համագործածական, չեզոք բառապաշար, դրանք պարզ ու մատչելի են, ընդհանուր (արևը դուրս եկավ, շողերը մեռան, անձրև եկավ և այլն), բ) խոսակցական (գլուխգոլման, գզվուտոց, խրատ, յուր գնալ և այլն): Այս խմբի մեջ մտնում են՝ գրական (էդ, տասերկու), խոսակցական (օջախ, մարմանդ, աչք դնել, փչան, փալաս, կոնծել, որ մոտ են գրականին), գոեհարբանություններ (լակել, շնթոել, լափել), ժարգոնային (չպո, կայֆ անել, ֆրոցնել, ժամո և այլն), գրքային (սինլըքոր, մերկապարանոց): Գրքայինները լինում են՝ գիտական (բառույթ, ձևույթ, լազեր, լոգարիթմ և այլն), հրապարակախոսական (բնագիծ, իրագեկում, առաջնորդ և այլն), պաշտոնական (հրահանգ, քրեական, հրամանագիրք և այլն), գրասենյակային (դիմում, մակագրություն, տեղեկանք), վարչափաստաթղթային, դիվանագիտական (միջնորդել, հուշագիր, ի գիտություն, կից), գեղարվեստական (ծաղկուն, լուսաչյա, նվագուն):

Երկրորդ գլուխը ներկայացնում է արդի Հայերենի բառապաշարի ձևաիմաստային խմբերի ոճական կիրառությունները. 1. Բազմիմաստ բառեր, դրանց փոխաբերական իմաստներով կիրառությունները (անհատական, համալեզվական), 2. Համանուն բառեր՝ համարմատ, տարարմատ, համագիր, համահունչ, հարանուն, հոմանիչ, հականիչ բառերի ոճական արժեքը: Երրորդ գլխում քննվում են բառապաշարի ոչ գործուն շերտի (նորաբանություններ, հնաբանություններ) ոճական առումները:

Ս. էլոյանն այս աշխատության մեջ յուրովի է քննում ոճական հարցերը, որոնց մասին թեև քիչ չի գրվել:

Զբաղվելով Հայ դասական գրողների լեզվի ու ոճի ուսումնասիրությամբ՝ մենք անտեսել ենք այսօրվա տաղանդավոր գրողների խոսքարվեստը, նրանց լեզվի ու ոճի քննությունը: Ուստի ողջունելի է, որ Հիսունական թվականներին Հանդես եկած Հայ տաղանդավոր բանաստեղծներ Համո Սահյանի, Վահագն Դավթյանի ու Պարույր Սևակի բանաստեղծությունների լեզվական ատաղձի ուսումնասիրությունն է կատարել Արտ. Պապոյանը:

Լեզվաչինարար բանաստեղծ է Պարույր Սևակը. մեծ է նրա ավանդը արդի Հայերենի, նրա բառագանձի հարստացման ու մշակման բնագավառում: Սևակի համար էլ մի բառը մի աշխարհ է, և նրա բանաստեղծություններն աչքի են ընկնում բառերի ոսկերչական ընտրություններով, նոր իմաստավորումներով ու նորակազմություններով: Ուստի Պապոյանը ճիշտ է վարվել՝ ուսումնասիրության նյութ դարձնելով առանձնապես բանաստեղծի բառապաշարը: Նրա գրչին են պատկանում «Պարույր Սևակի չափածոյի լեզվական արվեստը» (1970 թ.), «Պարույր Սևակի չափածոյի բառապաշարը» (1970 թ.) ուսումնասիրությունները: Նա կազմել է բանաստեղծի չափածոյի բառարանը՝ երկու հատորով, և արձակ գործերի բառարանը՝ մեկ հատորով: Կարելի է ասել, որ Պապոյանը ներկայացրել է Սևակի ստեղծագործության բառագանձի ամբողջական, համապարփակ պատկերը:

Մի այլ բնույթի աշխատություն է Արտ. Պապոյանի 1976 թ. հրատարակած գիրքը՝ «Չափածոյի լեզվական արվեստի հարցեր» վերնագրով: Այն բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասում քննվում են Համո Սահյանի խոսքարվեստի առանձնահատկությունները: Հեղինակն առանձնապես կանգ է առել Սահյանի խոսքի մեղեդայնության լեզվական միջոցների մեկնարանման վրա: Ներկայացված են բանաստեղծություններում օգտագործված հանգը՝ իր բազմաբնույթ դրսևորումներով՝ ներքին ու արտաքին, արական ու իգական, անճիշտ ու ճիշտ, քողարկված ու արձագանքվող, նմանահունչ ձևերն ու զուգորդությունները, բաղաձայնույթն ու առձայնույթը, բառակրկնությունները, քերականական առանձին ձևերի, կապակցությունների ու բառադասությունների բանաստեղծականության հատկանիշները: Կատարված է ստեղծագործության բնանկարների լեզվական միջոցների վերլուծություն: Աշխատության երկրորդ մասը ակնարկ է Վ. Դավթյանի պատմական ասքապատումների լեզվական արվեստի մասին: Ուսումնասիրված են Դավթյանի ստեղծագործություններում արտահայտված պատմականության լեզվական միջոցները՝ բառա-

զանձ, քերականական կառույցներ ու ձևեր: Վերջին գլխում ներկայացված են գրական կերպարի՝ լեզվական միջոցներով անհատականացնելու մի քանի առանձնահատկություններ Վ. Դավթյանի պոեմներում:

Ինչպես ասվեց, Արտ. Պապոյանը շատ հանգամանորեն է ուսումնասիրել Պարույր Սևակի բանաստեղծությունների, արձակ գործերի, թարգմանությունների բառապաշարը, որը նրա վերը նշված աշխատություններում ներկայացված է Հայերենի բառաչերտերի, բառակազմության, ոճական կիրառությունների տեսակետից: Նորերս լույս է տեսել նրա մի նոր աշխատանք՝ «Ակնարկներ Պարույր Սևակի բառապաշարի և տաղաչափության» (1991 թ.): Առաջին մասում տրված է բանաստեղծի բառային կազմի կիրառական վերլուծությունը, որ կատարել է Պապոյանը ըստ իր կազմած բառարանի:

Պապոյանը հետաքրքիր ու օգտակար վիճակագրական աշխատանք է կատարել, որով պարզել է, որ Պ. Սևակի բանաստեղծություններում օգտագործված է 14.200 բառ, որը թարգմանական և արձակ գործերի բառապաշարի հետ կազմում է 17.631 բառ միավոր: Համեմատելով տասնհինգ նշանավոր գրողների (Հոմերոս, Շեքսպիր, Նարեկացի, Հովհ. Թումանյան, Չարենց և այլն) օգտագործած բառապաշարի հետ՝ նա պարզել է, որ Սևակի բառապաշարը քանակով գերազանցում է նրանց բառապաշարին, միայն բանաստեղծությունների բառաքանակը մոտենում է Շեքսպիրի բառաքանակին: Սևակը բառի, նրա գեղագիտական արժեքի նկատմամբ շատ նուրբ զգացողություն ունի: Նրա ստեղծած 1000 նոր բառերի մեծ մասը մտել է գրական լեզու: Պապոյանը իրավացիորեն գնահատում է այն հանգամանքը, որ Սևակը չի սիրում բառերը կրկնել: Նա բառի ոճական կիրառության վարպետ է, անգամ չեզոք շերտի, օտարաբանությունների, արևմտահայերենի, տերմինային բառերը նա օգտագործել է ոճական իմաստներով: Այնուհետև տրվում է բանաստեղծի բառազանձի իմաստային առանձնահատկությունների նկարագրությունը՝ ըստ անվանողական, գնահատողական, հուզարտահայտչական, բազմիմաստային, փոխաբերական հատկանիշների: Աղյուսակով ցույց են տրված, իբրև օրինակ, 71 բառի զանազան իմաստային կիրառությունները Սևակի բանաստեղծություններում, ըստ որի բոլոր բառերն ունեն հինգ և ավելի կիրառություններ: Օրինակ՝ տանել բայն օգտագործված է 13 իմաստով, ունենալը՝ 17, հասնելը՝ 15, ասելը՝ 12, ժամանակ, իջնել բառերը՝ 11-ական անգամ և այլն: Սա ամենամեծ վկան է, ամենաիրական ապացույցը Պ. Սևակի լեզվական հարստության, բառապաշարի ճկունության:

Տաղաչափության մասին աշխատություններ կան (Մ. Աբեղյան, Էդ. Զրբաչյան), բայց դրանք տեսական ուսումնասիրություններ են: Մեր առանձին գրողների բանաստեղծությունների չափական արվեստի՝ տաղաչափության մասին մենագրություններ չկան, առանձին գրողների տաղաչափությունը չի ուսումնասիրվել կամ շատ քիչ է ուսումնասիրվել: Այդ քչերից է Պապոյանի սույն աշխատանքի երկրորդ մասը՝ «Տաղաչափությունը» ենթավերնագրով:

Պարույր Սևակը նաև գիտնական բանաստեղծ է, նա քաջատեղյակ է Հայ և այլալեզու բանաստեղծների օգտագործած բանաստեղծական արվեստին՝ տաղաչափությանը, սակայն, ինչպես Պապոյանն է շեշտում, Սևակի Հոգևոր ուսուցիչներն են եղել Նարեկացին ու Զարենցը:

Իբրև Սևակի ստեղծագործությունների առանձնահատկություն՝ նշված են քաղաքացիական հզոր պաթոսը, ենթատեքստի սուր արտահայտությունը, տաղաչափական-բանաստեղծական նոր ձևերի հորինումն ու օգտագործումը: Աշխատանքում վերլուծված է Պ. Սեվակի բանաստեղծությունների հանգավորման արվեստը: Սևակն իրեն համարում էր հանգի վարպետ, սակայն նա հանգի գերի էր: Բանաստեղծական ձևերն ու միջոցները, սակայն, Սևակի համար սոսկ բանարվեստի ինքնանպատակ միջոցներ չեն: Դրանք ունեն մի նպատակ, ինչպես ինքն է ասում, բան ասելու նպատակ: Նրա համար կարևոր է **ինչը, ապա և ինչպեսը**: Անհանգ գրելը Սևակի համար մեծ տաղանդի արդյունք է: Անհանգ գրելը ավելի դժվար բան է, քան հանգավորելը, — ասում է նա, դա ենթադրում է ավելի մեծ շնորհք ու տաղանդ: Իսկ առանց չափի գրելու համար բավական չէ նույնիսկ մեծատաղանդ լինելը, հարկավոր է հզոր տաղանդ: Անցնելով Պ. Սևակի ստեղծագործության չափ ու կշռույթի քննությունը՝ Պապոյանը ցույց է տալիս բանաստեղծի վարպետությունը նաև այս բնագավառում: Բնութագրված են բանաստեղծությունների ոտքի, տողերի երկարություն, չափի ու կշռույթի արտահայտության առանձնահատկությունները: Նրա եզրակացությունները հիմնավորված են գրողի բանաստեղծություններից բերված օրինակների տաղաչափական վերլուծումներով:

Ճիշտ է՝ Պապոյանն այս աշխատություններով առաջինն է ներկայացնում ու գնահատում արդի Հայ տաղանդավոր բանաստեղծներ Պարույր Սևակի, Համո Սահյանի, Վահագն Դավթյանի բանաստեղծությունների լեզվական արվեստը, միայն պիտի ասեմ, որ Սահյանի ու Դավթյանի ստեղծագործություններն սպասում են ամբողջական

ուսումնասիրողին, նրանց բանարվեստը բազմակողմանի ներկայացնողին:

Նկատելի է, որ գեղարվեստական գրականությունը կրթիծանքի լեզվական միջոցները գրեթե չեն ուսումնասիրված մեր լեզվաբանների կողմից: Երգիծաբաններ ունենք (Հ. Պարոնյան, Եր. Օտյան, Լևո Կամսար և ուրիշներ), բայց չունենք երգիծական խոսքի ուսումնասիրություն: Գրողների (Թումանյան, Մուրացյան, Դեմիրճյան, Հր. Մաթևոսյան) լեզուն ուսումնասիրելիս ոչինչ չենք ասում նրանց երգիծական խոսքի մասին: Այս տեսակետից ողջունելի է Ռ. Սաքապետոյանի աշխատանքը: Զեռնամուխ լինելով այս կարևոր հիմնաճարքին՝ նա ուսումնասիրել է Եղ. Չարենցի «Երկիր Նաիրի» արձակ պոեմի երգիծանքի լեզվական միջոցները, որը տպագրվել է «Չարենցյան ընթերցումների» 1977 թ. № 3-ում: Հեղինակը ներկայացնում է երգիծանքի նպատակով Չարենցի կատարած բառընտրությունը, վերամբարձ ոճի, արտահայտչական ու պատկերավորման միջոցների օգտագործումը, երգիծանք արտահայտող բառախաղերը, չակերտավոր ճշգրտումները: Նկարագրված են խոսույն անունների, թևավոր խոսքերի, չրջասույթի երգիծական նպատակով վարպետ օգտագործումը Չարենցի կողմից: Դիպուկ օրինակներով Սաքապետոյանը ցույց է տալիս Չարենցի երգիծական խոսքի հարստությունը, բանաստեղծի վարպետությունը երգիծական միջոցների ընտրության մեջ, որի համար օգտագործում է և՛ օտարաբանություններ, և՛ բարբառային ձևեր, բառեր, և՛ գրական հայերենի բառազանձն ու քերականությունը:

Գեղարվեստական գրականությունը լեզվի ու ոճի ուսումնասիրության բնագավառում առանձնապես ընդգծելի արժեքներ ունի Ռ. Ա. Իշխանյանի «Արևելահայ բանաստեղծությունների լեզվի պատմություն» աշխատությունը, որ լույս է տեսել 1978 թ.: Աշխատությունը թեև վերաբերում է հիմնականում արևելահայ բանաստեղծությունների լեզվին, արժարժում է նաև առհասարակ արևելահայ գրական լեզվի պատմության հարցեր՝ կազմավորումը, գլխավոր հատկանիշները, հետագա զարգացման ընթացքը: Խրախուսելի է, որ նա այս կամ այն բանաստեղծի լեզվի բնութագրերը տալիս է գրական լեզվի տվյալ ժամանակաշրջանի բնութագրի հիման վրա: Բանաստեղծի լեզուն ներկայացված է՝ հաշվի առնելով նրա անուցման աղբյուրը՝ գրական աշխարհաբարը, ժողովրդախոսակցական լեզուն, բարբառները, գրաբարը:

Ռ. Իշխանյանը նպատակ է ունեցել ընդհանրացնող խոսք ասել արևելահայ բանաստեղծական լեզվի զարգացման միտումների, օրի-

նաչափությունների, գեղարվեստական լեզվի մշակման ուղղությունների մասին: Նա ուսումնասիրել է այն բանաստեղծների լեզուն, որոնք ժամանակին ուղեցույցի դեր են կատարել, դպրոց են ստեղծել: Միանգամայն տեղին է քննադատում գեղարվեստական երկերի լեզվի մասին այն ուսումնասիրությունները, որոնք սահմանափակվում են պատկերավորման ու արտահայտչական միջոցների, բառապաշարի քննությունում՝ կտրված ընդհանուր գրական լեզվի բնութագրից: Այդ դեպքում գրողի լեզուն ներկայացվում է գեղարվեստական լեզվի տվյալ շրջանի ընդհանուր վիճակից մեկուսացած, չի բացահայտվում գրողի դերը գեղարվեստական լեզվի զարգացման բնագավառում: Նրա լեզուն պետք է ուսումնասիրել ու ներկայացնել գեղարվեստական լեզվի զարգացման տվյալ շրջանի ընդհանուր համակարգում:

Բանաստեղծական լեզվի ակունքը, ասում է Իշխանյանը, հիմնականում գրական լեզուն է, նրանից է սնունդ առնում բանաստեղծությունը, ուստի աշխարհաբար բանաստեղծության լեզվի ակունքը նոր գրական հայերենն է, որի սկիզբը մեզ տանում է մինչև 17-րդ դար: Իբրև նոր գրական հայերենի նմուշներ, հեղինակը հիշատակում է «Արհեստ համարողութեան» (1675 թ.), «Պարզաբանություն» (1687 թ.) և «Գանձ չափոյ» (1699 թ.) աշխատությունները: Հեղինակն ընդունում է Գ. Զահուկյանի կարծիքը, թե պահպանվել են երեք գրական հայերենի հուշարձաններ՝ հին գրական հայերեն (գրաբար) 5–9-րդ դարեր, միջին գրական հայերեն (12–16-րդ դարեր) և նոր գրական հայերեն (սկսած 17-րդ դարից): Իշխանյանն էլ, ինչպես Ս. Սարինյանը, նոր գրականության սկիզբը նույնպես 17-րդ դարն է համարում:

Այնուհետև մենագրության հեղինակը բնութագրում է Նոր Զուղայի գուսանների դերը գրական հայերենի ձևավորման գործում, ցույց տալիս նոր գրական հայերենի արտահայտությունը Ստեփանոս Դաշտեցու, Նազաչ Հովնաթանի ստեղծագործություններում: Անդրադառնալով գրապաշարին՝ հեղինակը միանգամայն իրավացիորեն մերժում է որոշ լեզվաբանների այն կարծիքը, թե Գ. Այվազովսկին, Ս. Մանդինյանը, Ա. Արարատյանը, Հովհ. Զամուռճյանը, Մսերյան եղբայրները և բոլոր Մխիթարյանները, լինելով հետադիմական գործիչներ, դեմ էին աշխարհաբարին, քարոզում էին գրաբար: Երկերից բերված քաղվածքներով հեղինակը ապացուցում է, թե որքան էր Այվազովսկին պաշտպանում աշխարհաբարը: «Մասեաց աղաւնին» միշտ գրվել է աշխարհաբար լեզվով և պաշտպանել է այդ լեզուն, թե «Մեղու Հայաստանին», «Ճոռաբաղը» սկսել են հրատարակվել «Հյու-

սիսափայլի» Հետ (1858 թ.) աշխարհաբար լեզվով: Նրանք հողավաճ-ներ են տպագրել հօգուտ աշխարհաբարի: Մխիթարյանները տպագրեցին առաջին աշխարհաբար քերականությունը (Մ. Սեբաստացի, 1827 թ.): Միանգամայն ձիշտ է Իշխանյանի եզրակացությունը, թե աշխարհաբարի դատը պաշտպանել են նաև քաղաքական տարբեր, միմյանց հակառակ հոսանքների ներկայացուցիչներ: Բնութագրելով այսպես կոչված նազարյանական-շահագիղղյան շրջանը, իբրև անկենդան, արհեստական լեզվի շրջան՝ հեղինակն անցնում է գրական արևելահայերենի ժողովրդայնացման փորձերի քննությունը: Այստեղ առանձին-առանձին նկարագրում է Ռ. Պատկանյանի, Մ. Նալբանդյանի ու Ս. Շահագիղղի ստեղծագործությունների բառապաշարն ու քերականական ձևերը: 1860-ական թվականներից արևելահայ չափածոն սկսում է ազատվել գրքային նկարագրող-հեռտորական լեզվից և լեզվի ժողովրդայնացման ու այսպես կոչված բանաստեղծականացման ճանապարհով ձեռք է բերում բանաստեղծական լեզվի հատկանիշներ:

Հովհ. Հովհաննիսյանի ստեղծագործությունների լեզվական քրն-նությունը կատարելիս, իմ կարծիքով, Իշխանյանը նվազեցնում է նրա դերը մեր գրականության լեզվի զարգացման պատմության մեջ՝ հանդես բերելով միակողմանի, միտումնավոր մոտեցում: Նա կարծես նպատակ է ունեցել հակադրվել գրականության պատմու-թյան մեջ Հովհաննիսյանին հանգուցային դեր հատկացնելուն: Թեև գրում է, թե «Հովհաննիսյանը նշանակալից դեր է կատարել Հայ նոր բանաստեղծության լեզվի գեղագիտական մշակման արդյունավետ ուղիներ որոնելու գործում», բայց այս փոքրիկ դերն էլ նսեմացնելու համար Իսահակյանի տված գնահատականը իր ուսուցչին՝ Հովհան-նիսյանին, համարում է Իսահակյանի «ոգևորված պահի արդյունք»: Մենագրության հեղինակը փոխանակ քննելու Հովհաննիսյանի այն բանաստեղծությունները, որոնց Իսահակյանն անվանել է «բյուրեղ-յա լիրիկա», որոնք ունենին «գարնանային թարմություն», «բնակա-նություն», «նոր չքնաղ պատկերներ, հիանալի լեզու», ծանրանում է իր ասելով «նկարագրող», հրապարակական ոճով գրված մի քանի բանաստեղծության քննության վրա: Նույնիսկ արժեզրկում է բա-նաստեղծի այն հողավաճները, որոնցում նա առաջ էր քաշում գրա-կանության լեզուն ժողովրդայնացնելու հարցը՝ քննադատելով օրա-թերթերի գրքային, անկենդան լեզուն:

Այնուհետև քննվում են Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործություն-ների լեզվական մշակույթը, նրա լեզվագեղագիտական հայացքները:

Թումանյանի լեզվի ուսումնասիրությունը Իշխանյանը ներկայացնում է չորս շրջանով՝ 1. 1800–ական թվականների առաջին կեսը, պատկանյանական–չահազիդյան լեզվի իշխանություն շրջան, 2. 1886–1889 թթ. ժողովրդաբարբառային խոսքի առատ օգտագործման շրջան, 3. 1890–ական թվականներ՝ վերադարձ դեպի պատկանյանական–չահազիդյան լեզուն և 4. 1900–ական թվականներից հետո, բուն թումանյանական, ժողովրդայնացած գրական լեզվի շրջան: Թումանյանի դերը մեր գրականության լեզվի զարգացման պատմության մեջ գնահատելու համար բերվում է Ջարենցի տված բնութագիրը. «Մեր նոր գրականության պատմության վերընթացը հանձին Թումանյանի հասավ իր Արարատին»: Նա Թումանյանին համարել է մայրենի լեզվի մեծագույն վարպետ, նաիրյան խոսքի ավագ նահապետ: Աննախաղեպ հարուստ է Թումանյանի լեզվական մշակույթը, նա բարձրագույն աստիճանի հասցրեց հայ նոր գրականության լեզվի ժողովրդային ուղղությունը, որ սկիզբ էր առել դեռ 17–րդ դարից: Թումանյանի ուղղությունը Աբովյան–Աղայան–Սունդուկյան ուղղությունն էր, իսկ Վահան Տերյանինը՝ Նազարյան–Շահազիդ: Սակայն Թումանյանը հիացմունքով է խոսել Հ. Մասեհյանի թարգմանությունների լեզվի, Տերյանի բանաստեղծությունների մասին. վերջինիս լեզուն համարում է «մաքուր», «զանգի պես հնչուն»:

Արևելահայ բանաստեղծություն լեզվի դասական շրջանն Իշխանյանը իրավամբ համարում է Թումանյանի, Իսահակյանի և Տերյանի շրջան: Նա այն կարծիքին է, թե թոքախտը, հուսահատությունը, չայրենիքի տառապյալ վիճակը, 1915 թվի եղեռնը, անարդարությունները չեն Տերյանի թախծի պատճառը: Մե'րթ մեկ, մե'րթ մյուս երևույթը դեր են խաղացել, բայց հիմնական պատճառը չեն եղել: Թախիծը, տխրությունը Տերյանի անհատականությունն են, նրա խառնվածքից բխող հոգեվիճակ: Տերյանն ինքն էլ է ասում, թե չգիտի՝ ինչից է տխուր, առանց պատճառի: Կարծում եմ այստեղ Իշխանյանը որոշ չափով ծայրահեղ է: Բանաստեղծը, այն էլ Տերյանի նման քնարերգուն, միջավայրից կտրված չէ, նրա ծնունդն է: Անհատականությունը կա, բայց կա նաև հասարակականը: Անդրադառնալով Վահան Տերյանի ստեղծագործություն լեզվարվեստի բնութագրմանը՝ այն համարում է լեզվի բանաստեղծականացման մի նոր որակ: Քննված է Տերյանի բառապաշարը. նրա նորաստեղծ բառերը, բառերի զանազան իմաստների յուրովի կիրառությունները, փոխաբերությունները, մակդիրները, համեմատությունները, հոմանիչ, հականիչ, համանուն բառերի վարպետ կիրառությունները: Մեկնաբան–

ված է նախադասութեան, բառակապակցութիւնների հարստութիւնը Տերչանի խոսքում: Տերչանը դպրոց ստեղծեց: Նրա՝ գրականութեան լեզվի զարգացման լայն ճանապարհը հաղթանակ տարավ, իսկ այդ ճանապարհը գրական արեւելահայերենի կիրառումն է, ուրեմն ժողովրդային-բարբառային ուղղութիւնը պարտվեց, եզրակացնում է հեղինակը (էջ 420): Կարծում եմ՝ սա ճիշտ եզրակացութիւն է, որի վկան այսօրվա արձակի ու չափածոյի լեզուն է: Սակայն Թումանյանի լեզվի ոգին՝ հեռու գրքային, լրագրային չոր ու ցամաք խոսքից, ավելի շատ կենդանի, ժողովրդական խոսք է առանց նեղ բարբառայնութեան, այսօր էլ մնում է իբրև ուղեցույց սկզբունք:

Ռ. Ա. Իշխանյանի այս ուսումնասիրութիւնը մի նոր խոսք է հայ բանաստեղծութեան լեզվի պատմութեան մասին, այդ լեզվի զարգացման անցած ուղու մասին: Սրանով սկիզբ է առնում մեր նոր գրականութեան, առանձնապէս բանաստեղծութեան լեզվի գիտական պատմութիւնը, որը լույս է սփռում նաև գրական աշխարհաբարի անցած ուղու վրա:

Գեղարվեստական գրականութեան լեզվի ու ոճի հարցերով զբաղվել է նաև Հ. Ա. Հարութիւնյանը: Նրա գրչին են պատկանում «Չարենցի «Ամբոխները խելագարված» պոեմի բառապաշարն ու պատկերային համակարգը»¹ հոդվածը, «Գրողի լեզվի և ոճի հարցեր» գրքույկը (1979 թ.): Այստեղ քննվում են Թումանյանի և Տերչանի լեզվական-ոճական առնչութիւնները: Հարութիւնյանն այն կարծիքն է զարգացնում, թե Թումանյանի ու Տերչանի լեզուների հակադրութիւնը արհեստական է: Առարկում է ընդունված այն կարծիքի դեմ, թե մեր գրականութեան լեզվի մայրուղին տերչանական է: Գրքույկում քննված են Ավ. Իսահակյանի, Պ. Սևակի, Բ. Հովսեփյանի ստեղծագործութիւնների լեզվական մի քանի առանձնահատկութիւններ: Հետաքրքիր ու առողջ մտքեր կան Հարութիւնյանի հիշյալ հոդվածում ու գրքույկում: Դրանք օգտակար են հայ ոճագիտութեան համար: Սակայն Թումանյանի ու Տերչանի ստեղծագործութիւնների լեզվաոճական առնչութեան հարցում, իմ կարծիքով, նա ծայրահեղութեան մեջ է ընկել: Չի կարելի չտեսնել Թումանյանի ու Տերչանի լեզվի ու ոճի սկզբունքային տարբերութիւնները:

Աշ. Մարութեանի «Եղիշե Չարենցի չափածոյի լեզուն և ոճը» (1979 թ.) աշխատութիւնը մեծ բանաստեղծի լեզվական արվեստի հարցերին նմիրված առաջին ամբողջական ուսումնասիրութիւնն է: Հեղինակը հանգամանորեն ներկայացրել է Չարենցի հայացքները հայ

¹ «Չարենցյան ընթերցումներ», 1977 թ., № 3:

գրական լեզվի զարգացման ուղիների մասին: Լեզվաոճական քննությունն է ենթարկել Չարենցի չափածոյի խոսքային արվեստը, բանաստեղծական խոսքի պատկերավորման, արտահայտչական միջոցները, հարուստ բառապաշարն ու բառօգտագործման չարենցյան առանձնահատկությունները:

Հարուստ է ու բազմազան Չարենցի լեզվական մշակույթը: Նրա՝ մոտիվներով, թեմաներով, ժանրերով հարուստ ստեղծագործությունն ունի նույնպիսի ճոխ ու բազմազան լեզու ու ոճ, հարուստ բառազանձ, որում նկատելի է լեզվաչինարար բանաստեղծի ստեղծած նորակազմ բառերի մի շերտ: Այսպիսի մեծ գրողի հարուստ լեզվամշակույթին անհրաժեշտ է ավելի հանգամանալից մենագրական ուսումնասիրություն նվիրել՝ կատարելով նաև նրա ստեղծագործական լաբորատորիայի լեզվական քննություն:

Մենք զբաղվում ենք գրական և գրականություն լեզվի բառապաշարի, քերականական կառուցվածքի ուսումնասիրությամբ, բայց քիչ ենք մտածում կենդանի, մեծ մասամբ բանավոր խոսքում տեղ գտած քերականական և բառօգտագործման սխալ, ոչ տեղին օգտագործման մասին, գրեթե չենք ուսումնասիրում մեր առօրյա լեզուն: Իսկ չէ՞ որ քիչ չեն մամուլում, ռադիո-հեռուստատեսություն հաղորդումներում լեզվական խաթարումները, մեղանշումները՝ բառերի անհարկի կիրառությունները, ձևաբանական և շարահյուսական սխալները, օտարաբանություններն ու բարբառիզմները: Ահա այս բնագավառին են ուշադրություն դարձրել Լ. Հախվերդյանը՝ գրելով «Ջրույցներ լեզվի մասին» (1982 թ.) և Մայա Ավագյանը՝ «Ռոհեր մայրենի լեզվի մասին» (1982 թ.): Ինչպես գրում է Մ. Ավագյանը, իր գիրքը (նաև Հախվերդյանի) ծնվել է կյանքի թելադրանքով: Հեղինակը ամենայն համբերությամբ հավաքել է բանավոր ու գրավոր հանապազօրյա խոսքում հանդիպող լեզվական խաթարումները և փաստական օրինակներով ցույց տվել, մեկնաբանել բառերի, քերականական ձևերի սխալ կիրառությունները, որոնք ամփոփված են «ձիշտ բառը ճիշտ տեղում», «Լեզուն և քերականությունը», «Լեզուն մտածողություն է» և այլ ենթավերնագրերի տակ: Այսպես՝ փաստերով բերում է մոտ, հետ, վրա և այլ բառերի սխալ կիրառություններ (մտքեր են ծագում իմ մոտ, փոխ.՝ մեջ, քեզ հետ ինչ պատահեց, փոխ.՝ քեզ, հիվանդություն չնորհիվ նիհարեց, փոխ.՝ պատճառով, փողոցի վրա, փոխ.՝ փողոցում և այլն): Նկարագրված են մակարոյժ բառերի (այսպես ասած, ուրեմն), քերականական սխալ ձևերի կիրառություններ (կպնել, թոնել, փախնել, ակնոցներ և այլն): Գրում են՝ ձգտում էր, որպես-

գի....., անհրաժեշտ է, հարկավոր է, որպեսզի, փոխ.՝ որ, քանի որ այդ և նման մյուս ստորոգյալներին հաջորդում են խնդիր կամ ենթակա երկրորդական նախադասություններ, իսկ **որպեսզի**-ն կապում է մի- այն նպատակի պարագա երկրորդական նախադասությունը: Հաջորդ էջերում քննադատում է օտարաբանությունները (պրոսպեկտ, պլի- կի, մեբել), կաղապարային կառույցները, որոնք լեզուն դարձնում են միապաղաղ ու ձանձրալի (հարց բարձրացնել, հարցի վրա կանգ առ- նել, այդ կապակցություններ, ուրեմն և այլն), քննադատված է գրքային, չոր ու ցամաք, անկենդան ոճը:

Մայա Ավագյանի այս գիրքը կարևոր է իր արժեքավոր դիտո- դություններով, այն գործնական օգնություն է հայերենով խոսող ու գրող փոքրերին ու մեծերին: Ուշագրավ է հեղինակի այն միտքը, թե «Անկարելի է խուլ ու համբ մնալ լեզվի այն աղավաղումներին ու խաթարումներին, որոնց ականատեսն ու ականջալուրն ենք մենք մեր օրերում» (էջ 3): Հայերենի անաղարտությունն ու մաքրությունը յու- րաքանչյուր հայ գրագետի հոգսի առարկան պիտի լինի:

Երկար տարիներ Ս. Ա. Մելքոնյանը զբաղվել է հայոց լեզվի ոճա- բանության հարցերով, որի արդյունքն է «Ակնարկներ հայոց լեզվի ոճաբանության» վերնագրով գիրքը (1984 թ.): Աշխատանքի ներա- ծական մասում նա բնութագրում է ոճաբանության առարկան ու խնդիրները, ոճաբանական վերլուծության սկզբունքները, կառուց- վածքը: Տրվում է հասկացություն ոճական նորմի մասին, ըստ որի ոճական նորմը լեզվական միջոցների արտահայտչական կիրառու- թյունը որոշող նորմերն են (էջ 12): Որոշում է ոճաբանության գրա- ված տեղը բանասիրության մեջ իբրև գիտություն, գիտաճյուղ: Այ- նուհետև ակնարկի սահմաններում ներկայացնում է ոճաբանության (ճիշտը՝ ոճագիտության) անցած ուղին՝ պատմությունը՝ սկսած հույ- ներից մինչև մեր օրերի լեզվաբանները: Հնչույթ, բառույթ, ձևույթ միավորների նմանակությունները էլ ոճաբանական միավորը անվանում է ոճույթ: Նկարագրված են քերականագետի ու ոճաբանի հետա- քրքրության առարկան ու բնագավառը: Որքանով որ ոճաբանու- թյան առարկան, նյութը խոսքի արտահայտչական ու պատկերա- վորման միջոցներն են, այդքանով էլ բնորոշվում է նրա սերտ կապը լեզվաբանության հետ, բայց նա ոճական հնարանքները որոշում է՝ ելնելով գրականության առանձնահատկություններից, գրական նյու- թով, դրանով էլ ընդգծվում է նրա կապը գրականագիտության հետ:

Այնուհետև հեղինակը ներկայացնում է ժամանակակից հայերե- նի բառապաշարի ոճաբանական բնութագիրը: Մեկնաբանում է, որ

բառի ոճական արժեքը բնութագրվում է ըստ բառի ձևի (համանուն, համահունչ բառեր), ըստ բառի իմաստի (հոմանիշ, հականիշ բառեր): Նկարագրվում են բառապաշարի ոճական կիրառությունները՝ ըստ բառաչերտերի (համագործածական բառեր, փոխաբերություններ, բարբառային բառեր, հնաբանություններ, նորակազմություններ, դարձվածքներ): Աշխատության վերջին հարցը՝ լեզվի տարբերակային ձևերի, որ հեղինակն անվանում է լեզվական ոճեր, քննությունն է: Տրվում են խոսակցական, գեղարվեստական, գիտական, հրապարակախոսական, պաշտոնագործարարական ոճերը, դրանց ոճաբանական բնութագիրը, առանձնահատկությունները:

Ս. Մելքոնյանի այս գիրքը, որ գրված է ոճագիտության արդի մակարդակով և գեղարվեստական գրականությունից քաղված հարուստ ու համոզիչ օրինակներով, օգտակար է ուսանողության, հայոց լեզվի ուսուցիչների համար:

Իր լեզվական մշակույթով՝ բառապաշարով, արտահայտչական ու պատկերավորման միջոցների օգտագործմամբ, պատմելաձևով առանձնահատուկ է մեր օրերի նշանավոր արձակագիր Հր. Մաթևոսյանը: Նրա ոճը տարբերվում է մնացած գրողների գրելաոճից: Մաթևոսյանի խոսքարվեստի հարցերին է անդրադարձել Լ. Կ. Եղեկյանը «Հրանտ Մաթևոսյանի արձակի խոսքարվեստի մի քանի հարցեր» գրքում (1986 թ.): «Օգոստոս» և «Ծառեր» ժողովածուների լեզվի ուսումնասիրությամբ հեղինակը ներկայացնում է արձակագրի լեզվական մշակույթի առանձնահատկությունները՝ պատմելու պարզ, անպաճույճ եղանակ, պատկերավոր, ժողովրդական բառուբանով համեմված խոսք, զանազան ոճերի՝ գործառական, հրապարակախոսական, գիտական, պաշտոնական համադրում և այլն:

Հեղինակը անդրադառնում և նշում է նաև Մաթևոսյանի արձակում տեղ գտած լեզվական անհարթությունները, խճողումները, նեղ բարբառային ձևերը, որոնք երբեմն ընթերցողին անհասկանալի են և դժվարացնում են ընթերցումը: Երբեմն երկխոսության մեջ չի հասկացվում, թե ով է հարցնում, ով է պատասխանում: Իր մի գրույցի ժամանակ Մաթևոսյանն ասել է, թե ինքը գրի է առնում կենդանի խոսքը և առանց մշակման ներկայացնում ընթերցողին: Սա էլ սկզբունք է, և այս դեպքում ստեղծագործության մեջ երևում է կենդանի, չմշակված լեզուն, ուղղախոսությունը, բանավոր խոսքի անհարթությունները, որ օգտակար է լեզուն ուսումնասիրողին, բայց ոչ զանգվածային ընթերցողին:

Եզեկյանը նկարագրում է հայերենի ձևաբանական, շարահյուսական քերականական կարգերի ոճական կիրառությունները նրա արձակում, ապա անդրադառնում է հիշյալ ժողովածուների բառապաշարի քննությունը՝ ըստ բառաչերտերի, դարձվածքների, հարադրավոր բարդությունների ոճական կիրառությունների: Նշում է նաև մի շարք նորակազմ բառեր:

Այնուհետև ներկայացնում է արձակագրի պատկերավորման միջոցները՝ մակդիր, փոխաբերություն, համեմատություն և այլն: Անդրադառնալով Մաթևոսյանի՝ լեզվական միջոցներով հերոսների անհատականացմանը՝ Եզեկյանը համոզիչ օրինակներով ցույց է տալիս, թե գրողը որքան վարպետորեն է այդ նպատակով օգտագործում մեր ժողովրդական բառուբանը, ժողովրդախոսակցական լեզուն, դարձվածքները, հարադրությունները, իր մասին հերոսի խոսելը երրորդ դեմքով, անշաղկապ, թերի նախադասությունները և այլն: Ինչպես է արձակագիրը հերոսին բնութագրել ըստ մասնագիտություն, զբաղմունքի:

Բազմազան ու հետաքրքիր է Մաթևոսյանի արձակի լեզուն՝ իր անհարթություններով հանդերձ, հարուստ ու կենդանի, գեղեցիկ, առանց պճնանքի ու զարդարանքի: Եզեկյանին հաջողվել է Մաթևոսյանի լեզվի ու ոճի այս առանձնահատկությունները վեր հանել ու գնահատել:

ՐՈՒՀԱԿԱՆ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐ, ԶԵՌՆԱՐԿՆԵՐ

Հանրահայտ ճշմարտություն է, որ բարձրագույն դպրոցի ուսանողին դասագիրք, ձեռնարկ է հարկավոր, դրանցով է ուսման գործը կազմակերպվում: Դասագիրքը, որ նույնպես գիտական աշխատություն է, հնարավորություն է տալիս ուսանողին մի գրքի միջոցով ձեռք բերել ծրագրով նախատեսված գիտելիքներ բավարար չափով: Ոչ բոլոր ուսանողներն են ձգտում օժանդակ գրականություն միջոցով խորանալ մասնագիտության մեջ: Մեծ մասի համար դասագիրքը բավական է: Ձէ՞ որ կան նաև գործնական աշխատանքների ձեռնարկներ:

Մինչև 70-ական թվականները հրատարակված բուհական ձեռնարկները (Մ. Աբեղյան, Գ. Սևակ) վաղուց սպառվել էին: Ուսանողներն օգտվում էին մենագրություններից ու դասախոսություններից, որը դժվարացնում էր ուսման գործը: 70-ական թվականներից լեզ-

վարաններն սկսեցին զբաղվել դասագրքերով: 1975 թ. լույս տեսավ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի պրոֆեսորներ Ս. Գ. Աբրահամյանի, Վ. Դ. Առաքելյանի և Վ. Ա. Քոսյանի կազմած բուհական դասագիրքը՝ «Հայոց լեզու, 2-րդ մաս, շարահյուսություն» վերնագրով: Այն ընդգրկում է երեք բաժին՝ «Բառակապակցություն» (Նեղ. Վ. Քոսյան, էջ 3–110), «Պարզ նախադասություն» (Նեղ. Վ. Առաքելյան, էջ 111–303) և «Բարդ նախադասություն» ու «Նախադասությունների կապակցություն» (Նեղ. Ս. Աբրահամյան, էջ 304–368):

Այս դասագիրքը նոր ուսումնասիրություն չէ, հեղինակներից յուրաքանչյուրն իր բաժնի վրաբերյալ ունեցել է հրատարակված մենագրություն, որի համառոտը տեղադրել է դասագրքում: Նկատելի է շտապողականություն: Թեև աշխատանքը գիտական մակարդակով բարձր է, սակայն հեղինակները պիտի դասագրքի տեսք ու ձև տային նրան: Զուգահեռ ոչ դասագրքայինը դասագրքայինից: Օրինակ՝ շատ ծավալուն է բառակապակցությունների բաժինը, նախադասությունների կապակցությունների նկարագրությունը: Չէ՞ որ այդ միջոցները քիչ են տարբերվում բարդությունների բաղադրիչ նախադասությունների կապակցման միջոցներից: Շատ անգամ ասված է այն, ինչ ուսանողը սովորել է բարդ նախադասության կառուցվածքն ուսումնասիրելիս: Կարելի է, իհարկե, այդ մասին գրել, բայց մի երկու էջով և ոչ՝ 40: Անհաջող է դասագրքի տեխնիկական մշակումը՝ ընդգծումները, տառատեսակները: Դասագիրքը չունի ուսանողին հանձնարարվող գրականության ցանկ, կարծես հեղինակներն իրենց գրքից բացի ուրիշ գիրք չեն տեսնում: Դասագրքում չկան ծրագրով հանձնարարված որոշ թեմաներ, ինչպես, օրինակ՝ կապակցությունյան եղանակներն ու միջոցները:

Լավ է, որ մանրամասն նկարագրված են ենթակայի ու ստորոգյալի արտահայտությունները, կառուցվածքային տեսակները: Ենթական ներկայացված է երկու խմբով՝ պարզ և բաղադրյալ: Բաղադրյալ է համարվում նաև ես ինքս, մենք բոլորս, Արմենն ինքը, դուք ինքներդ տիպի կառույցները, որոնց բաղադրիչները ուղղական հոլովով են և իրարից չեն տրոհվում: Լավ է ասված: Բայց բաղադրյալ ենթակա է համարված նաև այդ ո՞վ է, այն ո՞վ է (գալիս) տիպի նախադասությունների այն, այդ, ո՞վ բառերը: Կարծում եմ այդ, այն ցուցականներն այստեղ եղանակավորող բառերի դեր են կատարում, չէ՞ որ կան նաև՝ այդ ո՞ւմ, այդ ո՞ւր, այդ ինչպե՞ս, այդ ինչքա՞ն և այլն կապակցություններ, որտեղ այդ-ը ոչ խնդիր է, ոչ՝ պարագա, եղանակավորող բառ է: Դասագրքում նշված է ենթակայի նոր տեսակ՝ անիսկական բաղադրյալ, իբրև օրինակ բերված են աչակերտներից

երկուսը, մեզնից ոչ ոք, ապա պահանջներ ձեռնից, քաղվածքներ գրքից տիպի կառույցները և բաղադրյալ հատուկ անունները: Համոզիչ է, եթե ոչ սխալ, քանի որ դրանցից երկուսում (աչակերտներից Արամը) բացառականով բառը մականուն է, ինչպես ասում է Իշխանյանը: Երկրորդ տիպի կառույցում բացառականով գոյականը բայանվան լրացում է: Եթե կա քաղվածքները գրքից, կա նաև քաղվածքները գրքի մասին, կամ՝ հանդիպումը Երևանում, զեկուցումը պոեմի մասին և այլն: Այսպիսի բայանվանական կառույցները շատ են բազմազան, որոնցում լրացումը բայանուն գոյականի որոշիչն է կամ պարագա-խնդիր: Ընդհանրապես լավ է ներկայացված ենթակայի արտահայտությունը, հիշատակված են վերադաս բառերով ենթական (Քո «Ձեռն հիշումը» դուրս չի գալիս): Ճիշտ է նկատված, որ լինել, կա, մնալ բայերի հետ անորոշ դերբայը ենթակա է, ինչպես՝ աչխատել չի լինում, ուտել էլ կա, ուտել էլ, մեզ մնում է համբերել և այլն: Իրավացիորեն ենթակա է ձանաչված նաև հարկավոր է, կարելի է, հատուկ է, անկարելի է, ծանր է, հարմար է, ուշ է տիպի կառույցների հետ դրված անորոշ դերբայն անորոշ առումով, ինչպես՝ հարկավոր է պայքարել, չի կարելի չտեսնել, դժվար է համաձայնել և այլն (էջ 140): Բայց այս հարցում հեղինակը հետևողական չէ, ստորոգյալների տեսակների մասին խոսելիս անվանաբայական բաղադրյալ ստորոգյալ է համարում հիշյալ կառույցներն ու անորոշը միասին, ինչպես՝ անհրաժեշտ է գնալ, հարկավոր է հեռանալ և այլն: Մի երկու դեպքում բաղադրյալ ենթակա են համարված նաև հարադրավոր ձևերը, ինչպես՝ ընկնել վեր կենալ, գալ հասնել և այլն: Կան հարադրավոր ձևեր էլ, որ բաղադրյալ ստորոգյալ են համարված, ինչպես՝ առնել տանել, չափել կշռել և այլն: Բաղադրյալ ստորոգյալ են համարված նաև՝ ասա համաձայնի, թող գա, արի չխոսենք կառույցները, մինչդեռ նրանցում թող, ասա, արի բառերը եղանակավորող են: Բաղադրյալ ստորոգյալներ են համարված նաև երկրորդական բաղադրյալ ժամանակներով արտահայտված բայերը (ասելիս է լինում, գնացած է եղել և այլն): Պիտի հասնել նաև ստորոգյալի անվանական հորջորջումը, կոչել ուղղակի բաղադրյալ: Շատ բազմազան են բաղադրյալ ստորոգյալների ներկայացված կառույցները: Այդ բայական բաղադրյալ բաղադրություններում ներգործական բայանորոշ դերբայ կառույցում (սկսեց գնալ, ցանկանում է պատասխանել և այլն) անորոշ դերբայը ուղիղ խնդիր է: Միայն այն դեպքում է անորոշը դիմավոր բայի հետ բաղադրյալ ստորոգյալ կազմում, երբ, դրվելով ուղիղ ձևով՝ չի ընդունել դիմավոր բայի թելադ-

րած հոլովը, խնդրառական կապի մեջ չի մտել նրա հետ, ինչպես՝ զգուշանում էր մոտենալ (փոխ.՝ մոտենալուց), ձգտում է պաշտպանել (փոխ.՝ պաշտպանելու), խուսափում է հանդիպել (փոխ.՝ հանդիպելուց) և այլն: Պարզ նախադասությունների համակարգում նշված են նաև բազմակի ստորոգյալներ, որ ճիշտ չէ. բազմակի ստորոգյալներով նախադասությունը բարդ է: Արված այս դիտողությունները վիճելի են, բայց ընդունված՝ լեզվաբանների մեծ մասի կողմից:

Երևանի պետական համալսարանի հրատարակություններ 1976 թ. լույս է տեսել Պ. Պողոսյանի «Հայոց լեզու» օժանդակ ձեռնարկը բուհ ընդունվողների համար: Այն ավելին է ընդգրկում, քան պետք է բուհ ընդունվողին: Եվ դա վատ չէ, դիմորդն այդտեղ ծրագրից դուրս հարցերին էլ կտեղեկանա: Պողոսյանը լեզվական մի շարք կարգեր (գոյականի հոլովման, միավորյալ նախադասությունների, բառակապակցությունների և այլն) յուրովի է ներկայացնում: Այս գրքում մերժում է մասնական բացահայտիչը և իբրև, որպես բառերով կապակցվող անդամները իրավացիորեն համարում է բայական լրացում:

Ս. Աբովյանի անվան մանկավարժական ինստիտուտը 1978 թ. հրատարակել է Հ. Ն. նազարեթյանի աշխատանքը՝ «Դեմքի քերականական կարգը ժամանակակից Հայերենում» վերնագրով, իբրև օժանդակ ձեռնարկ: Ներածական մասում հեղինակը բնութագրում է քերականական կարգը՝ բովանդակության և արտահայտության պլանով, մեկնաբանում կարգային իմաստ և ձև հասկացությունները: Դիմային հարաբերությունների նախապայմանը հաղորդողի և հաղորդածն ընդունողի գործընթացն է: Դեմքի քերականական կարգը եռանդամ է, որը հատուկ է անձնական դերանուններին, բայի եղանակային ձևերին, որոշ իմաստով՝ ցուցական դերանուններին այնքանով, որքանով որ նրանք ցույց են տալիս խոսողին (1-ին դեմք), խոսակցին (2-րդ դեմք) մոտիկ առարկան, և մեկ էլ այն գոյականներին, որոնք ունեն դիմանիչ մասնիկներ: Այս երեք արտահայտությունները հեղինակն անվանում է դիմային ենթակարգեր:

Առաջին գլխում նկարագրում է անձնական և ցուցական դերանունների դիմային ենթակարգը, դրանց իմաստային զանազան առումները: Երկրորդ գլխում քննվում է բայական դեմքի ենթակարգը, երրորդ գլխում՝ գոյականի դիմային առման ենթակարգը, չորրորդ գլխից ներկայացնում է դիմային այն փոփոխությունների նկարագրությունը, որոնք առաջանում են ուրիշի ուղիղ խոսքը անուղղակի դարձնելիս: Արդի հայերենի դեմքի քերականական կարգը Նազարեթյանը քննել ու ներկայացրել է ամբողջական ու ավարտուն:

1980 թ. Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի պրոֆեսորները հրապարակեցին հիշյալ դասագրքի 1-ին մասի 1-ին պրակը, որն ընդգրկում է «Ներածություն» (Գ. Բ. Ջահուկյան), «Հնչյունաբանություն» (Վ. Գ. Առաքելյան), «Բառագիտություն» (էդ. Բ. Աղայան) և «Դարձվածաբանություն» (Վ. Ա. Քոսյան) բաժինները: Այս մասը նույնպես կազմված է հեղինակների հայտնի մենագրությունների համառոտումով, բացի, երևի, Քոսյանի բաժնից: Այդ մենագրությունների մասին խոսել ենք համապատասխան տեղերում, ուստի հարկ չկա այստեղ կրկնել: Ներածական մասում Ջահուկյանը դարձյալ ներկայացնում է Հայերենի իր շրջանաբաժանումը գրական արևելահայերենի քերականագիտության երեք սկզբունքներով. ձևական մեկնաբանության (Մ. Արեղյան), իմաստաիմացաբանական (Ար. Ղարիբյան, Գ. Սևակ) և հարաբերակցական (Գ. Ջահուկյան, էդ. Աղայան): Դրանց տարբերությունն այն է, որ մի դեպքում ուսումնասիրությունը ձևից է գնում դեպի բովանդակություն, այսինքն կառուցվածքային վերլուծության միջոցով երևան է հանվում բովանդակությունը, առաջնությունը տրվում է ձևին, մյուս դեպքում ելակետը բովանդակությունն է, որից գնում է դեպի ձևը, երրորդ դեպքում որևէ կողմին առավելություն չի տրվում, ձևը և իմաստը համադրելով՝ արվում է եզրակացություն: Կառուցվածքային լեզվաբանության տեսակետից այսօր արդարանում է Արեղյանի սկզբունքը, որը միակողմանի համարել, ես կարծում եմ, ճիշտ չի լինի: Արեղյանը լեզվի մեջ բովանդակությունը չի անտեսել: Չկա քերականական մի կարգ, որի բովանդակությունը մեկնաբանած չլինի: Ջահուկյանն իրավացիորեն գնահատում է խոսքի մասերի արեղյանական ըմբռնումը, բարդ բառերի բաշխումը տեսակների, բառագիտության մեջ իմաստաբանության և բառակազմության անջատումը միմյանցից, նրա շարահյուսագիտական համակարգը: «Արեղյանն աչքի է ընկնում նյութի ավելի հանգամանալից մշակմամբ ու աշխարհաբարի առանձնահատկությունների մեջ ավելի խոր թափանցելու կարողությամբ: Թեքման երկու դրսևորումներից մեկի՝ հոլովման հետ կապված հարցերում նա բերում է մի շարք կարևոր ու սկզբունքային նորություններ» (անդ, էջ 55): «Նշանակալից է Մ. Արեղյանի ծառայությունը աշխարհաբարի խոնարհման համակարգի պատկերը ներկայացնելու գործում» (էջ 56): Նույնքան գնահատելի և ուսանելի է արևելահայ գրական լեզվի շարահյուսական համակարգի՝ Արեղյանի ուսումնասիրությունը:

Հնչյունաբանություն բաժնում Առաքելյանը մանրամասն նկարագրում է արդի Հայերենի հնչույթային համակարգը, հնչյունափոխու-

Թյան դեպքերը, չհնչյունափոխվող բառախմբերը՝ **Է, Էք** (կարծիք, բազնիք), **Ինք** (նախատինք), **Իկ** (մասնիկ), **Իզ** (կորիզ), **Իթ** (սամիթ) և այլն: Ներկայացված են հայերենի շեշտն ու վանկը իրենց տեսակներով, ամանակը: Խոսելով նոր ուղղագրություն մասին՝ հեղինակն իրավացի է՝ նշելով, որ այդ ուղղագրությամբ որոշ դեպքերում միագրվել է բառի կազմությունը, ստուգաբանությունը: Անդրադառնալով ձայնավորներին՝ **է-ի** մասին Առաքելյանը գրում է. «Ինչպես երևում է **է** տառը չի եղել, ամենուրեք գրվել է **ե**, **թե**, **եթե**, **գրեաք**: Հետագայում որտեղ որ **ե-ն** հնչվել է **եյ**, այս **եյ-ը** գրվեց **է...**» (էջ 172): Այս կարծիքը նախկինում էլ է ասվել և մերժվել է նշանավոր հայագետների կողմից: Այբուբենն ամբողջությամբ Մաշտոցին է, բացի հետագայում ավելացված **օ**, **ֆ** տառերից, և **է-ն** թիվ 7-ի նշանն է եղել և է:

Հատորի բառագիտություն բաժնի մասին խոսվել է էդ. Աղայանի «Ընդհանուր բառագիտություն» աշխատության կապակցությամբ:

Դարձվածաբանություն բաժնում Վ. Քոսյանը նախ բնութագրում է դարձվածները, ապա ներկայացնում մի կողմից՝ դարձվածների, մյուս կողմից՝ առածների, ասացվածքների, թևավոր խոսքերի նմանություններն ու տարբերությունները: Կատարել է դարձվածի և բառի, բառակապակցության, նախադասության համեմատական քննություն: Մեկնաբանել է դարձվածների առաջացումը, կառուցվածքային առանձնահատկությունները, դրանց ծավալն ըստ բաղադրիչների քանակի, քննել է դարձված-նախադասությունները, դրանց յուրահատկությունները: Այս բաժնի վերջին հարցը հայերենի բառարանագրության նկարագրությունն է: Ներկայացված ու բնութագրված են հայերենի բառարաններն ըստ բնույթի՝ հանրագիտական, լեզվաբանական, բացատրական, ստուգաբանական, ուղղագրական, հոմանշային, համաբարբառներ, հանգաբառարաններ, թարգմանական բառարաններ: Այս դասագիրքն էլ հանձնարարվելիք գրականության ցանկ չունի: Թեև հանձնարարված է իրրև բուհական դասագիրք, սակայն ավելի շուտ մենագրություն տպավորություն է թողնում:

1982 թ. լույս տեսավ Ա. Մ. Սուքիասյանի «Ժամանակակից Հայոց լեզու» բուհական ձեռնարկը: Այն կազմված է ժամանակակից Հայերենի բուհական դասընթացի ծրագրի համաձայն և ընդգրկում է «Ներածություն», «Հնչյունաբանություն», «Բառագիտություն», «Բառակազմություն», «Դարձվածաբանություն» և «Բառարանագրություն» բաժինները: Դասընթացն ունի նաև երկրորդ հրատարակություն: Ներածական մասում ժամանակակից Հայերենը բնութա-

գրվում է իբրև ողջ հայության մայրենի լեզու, իբրև Հայաստանի պետական լեզու: Այնուհետև պատմական համառոտ ակնարկ է տրվում հայերենի կազմավորման մասին: Ներկայացված է հայերենի դարգացման շրջանաբաժանումը ըստ Գ. Զահուկյանի՝ Հին կամ գրաբարյան շրջան (5–11-րդ դար), ոսկեդարյան և ետոսկեդարյան ենթաշրջաններով, միջին շրջան (12–16-րդ դար) և նոր շրջան (17-րդ դարից հետո): Բարբառները, նշում է հեղինակը, մեծ մասամբ գրաբարի տարածքային ճյուղավորումներ են, թեև չի ժխտվում, որ 5-րդ դարում էլ եղել են որոշ չափով: Ներկայացված են գրապայքարը, արդի հայերենի համակարգը, նրա առանձնահատկությունները:

Հնչյունաբանությունում տրված են արտասանվածքի վերլուծություն, հնչաչղթան՝ իբրև արտասանության առավելագույն միավոր, և վանկը՝ իբրև նվազագույն: Բնութագրված են արդի հայերենի վանկը և շեշտը: Այնուհետև նկարագրվում է մեր հնչյութային համակարգը՝ բաղաձայն, ձայնավոր հնչյուններն ըստ արտաբերման տեղի, եղանակի, ձայնի մասնակցություն և կազմություն: Հակառակ որոշ լեզվաբանների, որոնք ժխտում են արդի հայերենում բարդ հնչյունների գոյությունը, Սուքիասյանն իրավացիորեն նշում է նաև բարդ հնչյունների առկայությունը, դրանք են՝ ձ (ղզ), ջ (ղժ), ծ (տս), ց (թս), ճ (տշ), չ (թշ), թ (տհ), ք (կհ), փ (պհ): Հնչյունների նկարագրությունը զուգակցվում է աղյուսակներով: Նկարագրելով դիրքային, պատմական, փոխազդեցական հնչյունափոխությունը՝ հեղինակն անցնում է արդի ուղղախոսության, ուղղագրության, գրաբանության հարցերին: Գծվար է համաձայնել հեղինակի այն կարծիքին, թե մեր այբուբենն ունի 40 տառ: Մաշտոցն ստեղծել է 36-ը, երկուսն էլ հետո են ավելացել, և-ը այբուբենի մեջ չպիտի մտնի, նա չաղկապի դեր է կատարում, կարող էր նրա փոխարեն նաև բառը գրվել: Եթե այբուբենում ու-ն դնում ենք, ւ-ն չպիտի դնենք, եթե ւ-ն դնում ենք, ու-ն չպիտի դնենք:

Ձեռնարկի հաջորդ հարցը՝ «Բառագիտություն», արդի հայերենի բառային կազմի տարժամանակյա և համաժամանակյա քննությունն է իմաստաբանական տեսանկյունից: Բնութագրվում են՝ բառը (հընչյունային, բառային և քերականական իմաստի տեսակետից), ձևույթը, նրա տեսակները, բառի գործառույթները (հաղորդակցական, անվանողական, գեղագիտական), բառ, բառույթ, բառաձև հասկացությունները, լիմաստ և սպասարկու բառեր, բնաձայնական բառեր, բառիմաստի խմբավորումներ (առարկայական, ածանցային, վերացական, թանձրացական, մենիմաստ, բազմիմաստ բառեր, փոխա-

բերություն), իմաստափոխություններ: Այնուհետև նկարագրվում են արդի հայերենի համանունները, դրանց ծագումը, դասակարգումը, հոմանիչները, դրանց տեսակները, հոմանչային շարքերը, դրանց տիպերը, ապա՝ հակահիչները:

Նկարագրվում է արդի հայերենի բառապաշարը զարգացման տարբեր փուլերով, լեզվական շերտերով, գործուն և ոչ գործուն կազմով: Բնութագրված ու բերված են հնաբանություններն ու նորաբանությունները, բառի իմաստային ու ոճական տարբերակները, բառի գործածությունը տարբեր ոլորտներում, իմաստային ու կառուցվածքային փոխառությունները: Գիտական մանրամասնությամբ քննված է արդի հայերենի բառակազմությունը՝ ածանցյեք, բարդ բառեր, բարդության տեսակներ՝ վերլուծական և համադրական: Բերված են ածանցների զանազան դասակարգումներ: Վերջում հեղինակը քննում է հայերենի դարձվածները, բնութագրում դարձվածը, տալիս նրա տեսակները, կազմության առանձնահատկությունները: Ապա անցնում է բառարանագրության հարցերին: Նկարագրված են բառարաններն ըստ բնույթի՝ հանրագիտական և լեզվաբանական բառարաններ, բացատրական, ստուգաբանական, ուղղադրական, դարձվածաբանական, համարաբառ, գավառական, հոմանիչների, թարգմանական և այլն:

Այս ձեռնարկը գրելու համար Սուբիասյանն ուսումնասիրել է հայ և օտար լեզվաբանների աշխատությունները, որոնք ընդհանրապես տրված են տողատակ ծանոթագրություններում: Ափսոս, որ գրքի վերջում չկա ուսանողին հանձնարարվող գրականության ցանկ, որը նախատեսված է ծրագրով և անհրաժեշտ յուրաքանչյուր ձեռնարկի համար: Այս ձեռնարկը ուսանողության ձեռքի գիրք է և մեծ օգնություն նրան՝ անկախ եղած վրիպումներից:

Ինչպես տեսանք, մինչև վերջերս բուհերի ուսանողներն ունեին միայն Հնչյունաբանության և բառագիտության, չարահյուսության ձեռնարկներ: Զևարանության ձեռնարկ կազմելուն ձեռնամուխ եղավ Մ. Ե. Ասատրյանը: 1983 թ. լույս տեսավ նրա «Ժամանակակից հայոց լեզու, ձևաբանություն» ձեռնարկը: Սա հեղինակի «Զևարանության հարցեր» եռահատոր ուսումնասիրության համառոտումն է, ձեռնարկային տարբերակը: Ասել է թե նա երկար է ուսումնասիրել ժամանակակից հայերենի ձևաբանական համակարգը, մանավանդ, որ տասնամյակներ շարունակ դասընթացը կարդացել է ԵՊՀ-ում:

Զեռնարկի ներածական մասում արծարծվում են ընդհանուր տեսական հարցեր: Մեկնաբանվում են քերականության ուսումնասի-

րության (իմա՝ քերականագիտության – Ս. Գ.) առարկան ու խնդիրները, բառիմաստ և քերականական իմաստ, քերականական կարգեր, քերականական համանուններ, քերականական ձև և բովանդակություն, զրո ձև հասկացությունները: Ապա բնութագրված են ձևույթը, նրա տեսակները (հիմնական և երկրորդական, կենսունակ և քարացած), բառի հիմքը (պարզ և բաղադրյալ) և վերջավորությունը:

Այնուհետև հեղինակն անցնում է բուն նյութին՝ արդի հայերենի խոսքի մասերի քննությանը: Ձեռնարկում հայերենի խոսքի մասերի դասակարգման հիմքում ընդունվում է երեք հատկանիշ՝ բառերի ընդհանուր իմաստը, բառերի ձևավորումը, ձևաբանական հատկանիշը (օրինակ՝ գոյականի հոլովումը, բայի ել, ալ վերջավորությունը, խոնարհումը և այլն) և բառերի շարահյուսական գործառույթը: Արդի հայերենի խոսքի մասերը ներկայացված են երեք խմբով՝ նյութական (գոյական, ածական, թվական, դերանուն, բայ, մակբայ), ձևական (կապ, շաղկապ) և վերաբերմունքային (ձայնարկություն, եղանակավորող բառեր): Ապա նկարագրվում են խոսքիմասային փոխանցումները, փոխանունությունը, բառի ինքնանվանողական կիրառությունը:

Ձեռնարկի հաջորդ էջերում քննվում են ժամանակակից հայերենի խոսքի մասերը առանձին-առանձին: Տրվում է յուրաքանչյուրի բնութագիրը, մեկնաբանվում դրանց տեսակները, քերականական կարգերը (թվի, առկայություն, հոլովի, հոլովման, եղանակի, ժամանակի, դեմքի, սեռի), կազմությունը: Անդրադառնալով գոյականի առումներին՝ Ասատրյանը միանգամայն ճիշտ է կողմնորոշվում, թե միայն անձի անուններն ունեն անձի առում: Հայ մարդը կենդանիներին անձից տարբերում է հարցով, թեկուզ նույն հոլովով խնդիր առնի, այսպես, օրինակ՝ կովը լիզում է իր հորթին նախադասություն խնդիրը անձի առումով է դրված, բայց պատասխանում է ոչ թե ո՞ւմ, այլ ինչի՞ն հարցին: Այդպես էլ սոխակը սիրում է վարդին (ինչի՞ն), մինչդեռ Մայրը սիրում է որդուն (ո՞ւմ): Հեղինակը իրի և անձի առումներին ավելացնում է չնչավորի և անշունչի առումները: Նա նկատի ունի այն հանգամանքը, որ կենդանիների անունները ուղիղ խնդրի պաշտոնում հաճախ են դրվում տրական հոլովով, որով տարբերվում են իրի անուններից: Կարծում եմ՝ հայ մարդը գոյականների երկու խումբ է ճանաչում՝ անձ և ոչ անձ, առաջինի համար ո՞վ հարցն է տրվում, երկրորդի համար՝ ի՞նչ: Եթե որոշ հոլովներում կենդանիների անունները անձի անվան հոլովի նման են, դա դեռ անձի անուն չէ, այստեղ կարևորը հարցն է, որով նա նույնանում է իրին

(ինչը՝ կովը, վարդը, ինչի՞ն՝ կովին, վարդին, բայց ո՞վ՝ մայրը, ո՞ւմ՝ որդուն): Տրվում են գոյականի կազմություն կաղապարները, բայց մոռացվել է թվականով կազմվող կաղապարը (Հնգամարտ, Հագա-րապետ, երկվություն, Յոթվերք, Հարյուրապետ): Ժամանակակից Հայերենի համար ընդունում է հինգ հոլով՝ ուղղական, սեռական – տրական, բացառական, գործիական և ներգոյական: Հոլովումները ներկայացնում է երկու խմբով՝ արտաքին, որն ունի երկու ձև՝ բառի վրա ավելանում է վերջավորությունը (քար-ի) և բառի վերջնահնչյունի փոփոխմամբ (ոսկի – ոսկու) և ներքին թերում (հերթագայություն): Ընդունելով Գ. Սևակի սահմանած ձևային ու իմաստային հոլովումները՝ Ասատրյանն ավելացնում է նաև ձևաիմաստային և պատմական հոլովումներ: Ստացվում է հոլովումների հինգ խումբ՝ ընդհանրական (ի հոլովում), ձևային (ի-ու – օղու, գինու), իմաստային (վա, ոջ – օրվա, քրոջ), ձևաիմաստային (ան – ծագման, ու-ա – պետություն, ք-ց – հարևանենց) և պատմական (օ-ու – մարդու, ան՝ դռան, ու-ա՝ շան, ո – սգո, ը-ե՝ դստեր): Այ-ո և յան (հոր, ծննդյան) թերման ժամանակ դեր են խաղում ձևը, իմաստը և պատմական գործոնը: Հեղինակի այս մանրամասն բացատրությունը, իհարկե, ճիշտ է և անհրաժեշտ, բայց, իմ կարծիքով, կարիք չկա այդքան մանր խմբերի վերածել: Ու-ա հերթագայություն հիմքում կարևորը ձևն է, այդպես են հոլովվում ոչ միայն ություն-ով վերջացող բառերը, այլև՝ արյուն, սյուն, անկյուն բառերը, որոնք իմաստային ընդհանրություն չունեն: Նույնպես և ան հոլովման դեպքում: Իմաստային ի՞նչ ընդհանրություն ունեն ծագում, մանուկ, ծունկ, որ հոլովվում են ան հոլովմամբ, ձևով են նման՝ բառավերջի փակ վանկում ունեն ու (միություն, արյուն, մանուկ, ծունկ), սրանք ունեն նաև պատմական հիմք: Սգո, դստեր ձևերը գրեթե քարացած ձևեր են, նման Հայոց, Վանա, մտոք ձևերի: Հայր, մայր բառերի հիմքում էլ իմաստն է ընկած: Ցան հոլովման հիմքում էլ ձևն է՝ ուստ ածանցը (հագուստ, գալուստ): Պիտի թողնել երեք խումբ, բայց առանձին խմբերի նկատմամբ լրացուցիչ բացատրություն տալ նրանց պատմականություն, ձևի, իմաստի երանգների մասին, մանավանդ, որ սա ձեռնարկ է և ոչ թե մենագրություն:

Անդրադառնալով դերանունների բնութագրին՝ հեղինակը մերժում է այն կարծիքը, թե դերանուններն ունեն ընդհանուր իմաստ, դրանք իմաստային ընդհանրություն չունեն: Սա առարկություն չի ընդունում. ի՞նչ իմաստային ընդհանրություն կարող է լինել ես, ինչ, այսպես, ոչինչ և այլ դերանունների միջև, սակայն չի էլ կարելի անտեսել

այն հանգամանքը, որ դերանունները ցույց են տալիս առարկա, հատկանիշ՝ առանց անունը տալու, ընդհանրապես: Սա էլ նրանց միավորում է մի մեծ խմբի մեջ, որն ունի իր ենթախմբերը: **Խս-**ով վերջացող դերբայները, որ հիմա անվանում են **համընթացական**, հեղինակը շարունակում է անվանել **անկատար երկրորդ**, մերժում է **ապակատար անվանումը**, պահում է **հինը՝ ապառնի**: Բայի ժամանակները ներկայացնում է երկանդամ հակադրություն՝ բաղադրյալ ժամանակները անվանելով դերբայի ու օժանդակ բայի հարադրումով՝ **ներկա** (կարդում եմ), **անցյալի անկատար** (կարդում էի), **ապառնի** (կարդալու եմ), **անցյալի ապառնի** (կարդալու էի), **վաղակատար** (կարդացել եմ), **անցյալի վաղակատար** (կարդացել էի), **հարակատար** (կանգնած եմ), **անցյալի հարակատար** (կանգնած էի): Հակառակ դպրոցական դասագրքի, որտեղ՝ **գրելու եմ-ը** համարում են **ապառնի**, իսկ նույն դերբայով կազմված **գրելու էի-ն** **ապակատար անցյալ**, **կարդացել եմ-ը՝ անցյալ**, իսկ **կարդացել էի-ն՝ անցյալ վաղակատար**, Ասատրյանը չի ընդունում նաև բայի ժամանակների բաժանումը իսկական և հարաբերական խմբերի, որ արված է դպրոցական դասագրքում:

Մ. Ե. Ասատրյանի սույն ձեռնարկը կազմված է ժամանակակից Հայոց լեզվի բուհական ծրագրի համապատասխան, ընդգրկում է ծրագրային թեմաները, ունի ուսանողին հանձնարարվող գրականությունից ցանկ: Նա այսօր ուսանողության ձեռքի գիրքն է, հրատարակվել է երկրորդ անգամ:

1984 թ. բուհերի բանասիրական ֆակուլտետների ուսանողներն ստացան մի նոր գիրք՝ Գ. Լ. Գարեգինյանի կազմած դասագիրքը՝ «Ժամանակակից Հայոց լեզու, բարդ նախադասություն» վերնագրով: Դասագիրքն ընդգրկում է գրական արևելահայերենի բարդ նախադասության դասընթացը՝ կազմված բուհական ծրագրի համաձայն, ծրագրով նախատեսված թեմաներով: Գարեգինյանը երկար է զբաղվել ժամանակակից հայերենի բարդ նախադասությամբ: Մինչև այս դասագիրքը գրելը նա ուսումնասիրել է մեր շաղկապները և հրապարակել վերևում հիշատակված մենագրությունները, իսկ շաղկապները գերազանցապես հենց բարդ նախադասություններում զանազան հարաբերություններ են արտահայտում: Եթե սրան էլ ավելացնենք, որ նա տարիներ շարունակ համալսարանում կարդացել է բարդ նախադասության դասընթացը, հասկանալի կլինի նրա այս ձեռնարկումը:

Դասընթացը ներկայացնում է մեր բարդ նախադասությունների կառուցվածքային քննությունը: Բարդ նախադասությունը բնութագրվում է կազմությունը, ընդգրկած նախադասությունների քանակով և ոչ թե մտքերի քանակով, քանի որ բարդ ստորադասական նախադասությունը և նրան համապատասխան դերբայական դարձվածով պարզ նախադասությունը արտահայտած մտքով իրարից չեն տարբերվում, օրինակ՝ **գնացքը կայարանին մոտենալիս սուլում է և երբ գնացքը կայարանին է մոտենում, սուլում է պարզ ու բարդ նախադասությունները բովանդակությամբ նույնն են, տարբերությունը կառուցվածքի, կազմության մեջ է: Այդպես էլ բարդ համադասական և ստորադասական նախադասությունները իրարից զանազանելու համար հեղինակը դիմում է շաղկապներին. համադասական նախադասությունների բաղադրիչ նախադասությունները կապակցվում են համադասական, իսկ ստորադասական բարդությունների բաղադրիչները՝ ստորադասական շաղկապներով կամ հարաբերական դերանուններով: **Անձրևն սկսվեց, մենք ներս վազեցինք** նախադասությունը պատճառի ու հետևանքի ստորադասական հարաբերություն է արտահայտում, բայց համադասական է իր կազմությամբ. բաղադրիչ նախադասությունները կարող են առանձնանալ և ինքնուրույն նախադասություն դառնալ՝ ինքնուրույն հնչերանգային ավարտվածություն: (**Անձրևն սկսվեց: Մենք ներս վազեցինք**): Ուրեմն կարևորը կառուցվածքն է, կապակցման ձևը, միջոցը: Հեղինակն իրավացի է, երբ գրում է, թե բարդության բաղադրիչ նախադասությունները պայմանականորեն են նախադասություն անվանվում, նրանք բարդության ստորոգում ունեցող բաղադրիչներ են, քանի որ չունեն հնչերանգային ավարտվածություն, ավարտուն, ամբողջական միտք (էջ 4): **Ես դա կհամեմատեի բարդ բառերի հետ: Հորեղբայր բառի հոր և եղբայր բաղադրիչները բառեր չեն, այլ՝ ձևույթներ և միացած են բառային մի շեշտով, դրանք բառեր են, երբ գործածվում են առանձին, բառային շեշտով (հոր եղբայր):****

Դասագրքում նշվում է բարդ համադասական նախադասությունների իմաստային հինգ տեսակ՝ իրենց կապակցման միջոցներով (միավորիչ, հակադրական, տրոհական, մեկնական և հարակցական): Սա հիմնականում համընկնում է Վ. Առաքելյանի և Ս. Աբրահամյանի սահմանած բաժանմանը՝ չնչին տարբերությամբ: Առաքելյանը միավորիչը անվանում է համադրական, Աբրահամյանը հակադրականը՝ ներհակական, հարակցայինը՝ հավելական և չունի **մեկնական տեսակը**: Երեք հեղինակներն էլ շեղվում են Աբեղյանի սահմանած խմբա-

վորումից: Նա համադասույթյունները բաժանում է երկու մեծ խմբի՝ բաղճյուսական՝ վեց ենթախմբով (հավելական, մասնական, մեկնական, տեղի, բաղդատման, մակարերական) և ներհակական՝ չորս ենթախմբով (ժխտական, տրոհական, սահմանափակող, հակադրական): Իհարկե, այս բաժանումն էլ ճիշտ է, քանի որ համադասական բարդությունների բաղդարիչ նախադասույթյունները միմյանց նկատմամբ կամ բաղճյուսական, հավասարազորական հարաբերություն մեջ են, կամ՝ հակադրական, ներհակական: Բոլոր դեպքերում այս տեսակները դժվար են հիշվում, երբեմն շաղկապները չեն օգնում, քանի որ միևնույն շաղկապը երբեմն գործում է տարբեր կառույցներում: Երևի հարկավոր կլինի դրանք վերախմբավորել, նմանները միացնել:

Բարդ ստորադասական նախադասույթյունները հեղինակը բաժանում է երկու խմբի՝ անմասնատունակ բարդություններ, երբ գլխավոր նախադասությունը երկրորդականից չի զատվում, մասնատվում: Այդպիսիք են, օրինակ, հարաբերյալով բարդությունները, երբ երկրորդականը գլխավորի հարաբերյալին է վերաբերում (Այն մարդը, որ խիղճ ունի, չի դիմի այդ քայլին), և մասնատունակ, երբ գլխավորը կարող է զատվել, մասնատվել երկրորդականից: Օրինակ՝ Հարևանս եկավ, որ զրուցեմք, Գետը վարարել էր, որովհետև գիշերը հորդ անձրև էր տեղացել: Պարզ նախադասության մեջ էլ կան անմասնատունակ կապակցություններ, օրինակ՝ Եկավ բեղերը ճերմակ Սարոն: Այստեղ **բեղերը ճերմակ** կապակցությունն է նախադասության անդամ՝ որոշիչ: Բաղդարիչների բաժանելիս իմաստափոխվում է:

Մանրամասն ներկայացվում են բարդ ստորադասական նախադասություններում կապակցման միջոցները՝ ստորադասական շաղկապներ, հարաբերական դերանուններ, հարաբերյալներ (սրանց պարտադիր և ոչ պարտադիր առկայություն մեկնաբանումով), շարադասություն, եղանակաժամանակային հարաբերակցություն:

Բարդ ստորադասական նախադասության դասակարգման տարբեր սկզբունքներ կան: Դասակարգում են՝ 1. ըստ երկրորդական նախադասության գործառույթի, 2. կապակցման միջոցների, 3. կառուցվածքաիմաստային հատկանիշների: Արեղյանը հիմք է ընդունում գործառական-իմաստային գործոնը և կապակցման միջոցները: Գ. Ջահուկյանը հիմք է ընդունում կապակցման միջոցները՝ շաղկապները, ըստ որի հարաբերականով նախադասությունները գոյակաճական, որոշչային բնույթի են լինում, իսկ շաղկապով նախադասությունները՝ գերազանցապես պարագայական, փոխարինում են պա-

րագա լրացումներին: Գր. Գարեգինյանը, ընդունելով գործառական-
իմաստային հիմունքը, բարդ ստորադասական նախադասություն-
ները բաժանում է երկու խմբի՝ կառույցներ, որոնց երկրորդականնե-
րը շարահյուսորեն հարաբերակից են պարզ նախադասության որևէ
անդամի, և այս դեպքում բարդությունները դասակարգվում են ըստ
երկրորդականների գործառույթի (ենթակա, վերադիր, խնդիր, պա-
րագա, որոշիչ և այլն երկրորդականով բարդություններ), և կառույց-
ներ, որոնցում երկրորդականները պարզ նախադասությունում չու-
նեն իրենց գործառույթին համապատասխան անդամ, վերաբերում են
գլխավոր նախադասության բովանդակությանն առհասարակ: Այս
դեպքում հիմք է ընդունվում երկրորդականի իմաստը:

Այնուհետև հեղինակը, իր սկզբունքի համաձայն, նախ քննում է
պարզ նախադասության անդամներին շարահյուսորեն հարաբերա-
կից երկրորդականով բարդությունները: Նկարագրվում են ենթակա,
ստորոգելի երկրորդականով, գոյականական անդամի և բայական
անդամի լրացում երկրորդականով բարդությունները: Ապա՝ գլխա-
վոր նախադասության ամբողջ բովանդակությանը լրացնող երկրոր-
դական նախադասությունով բարդությունները: Նշվում են նաև բար-
դություններ, որոնց երկրորդականի գործառույթը միանշանակ չէ:
Չեն անտեսվել նաև բարդ ստորադասական նախադասությունների
մասնատման դեպքերը, երբ հեղինակը գլխավորը երկրորդականից
մասնատում է վերջակետով:

Հեղինակն իրավացիորեն առանձին է քննում անշաղկապ բարդու-
թյունները, քանի որ նրանցում կարող են արտահայտվել թե՛ հա-
մադասական, թե՛ ստորադասական հարաբերություններ: Օրինակ՝
Անձրեն սկսվեց, մենք ներս վազեցինք նախադասությունը կարող է
նշանակել՝ **Երբ անձրեն սկսվեց, մենք ներս վազեցինք, կամ որով-**
հետև անձրեն սկսվեց..., բայց նաև՝ **Անձրեն սկսվեց, և մենք ներս**
վազեցինք: Առաջին երկուսը ստորադասություն են, երրորդը՝ հա-
մադասություն: Իհարկե, միշտ չէ, որ այսպես երկկողմանի է լինում
անշաղկապ բարդությունը, դրա համար էլ հեղինակը անշաղկապ
բարդությունները բաժանում է երեք խմբի: 1. Կառույցներ, որոնցում
հստակ են զրսևորվում համադասական և ստորադասական հարա-
բերությունները: Օրինակ՝ թվարկվող նախադասությունները համա-
դասական են (գարնանը դաշտը կանաչով է ծածկվում, գետերը վա-
րարում են), իսկ հարաբերյալով նախադասությունները՝ ստորադա-
սական (Երեխան այնպես ճչաց, մայրը վեր թռավ): Այս դեպքում
հնարավոր է վերականգնել այս կամ այն շաղկապը: 2. Կառույցներ,

որոնք բաղադրիչների հարաբերությունը հստակ չի երևում, օրինակ՝ **Ջանգը լսվեցին, աչակերտները մտան դասարան նախադասությունը կարող է ըմբռնվել թե՛ իրրև համադասություն, թե՛ ստորադասություն, մի դեպքում՝ երբ կամ որովհետև չաղկապներով, մյուս դեպքում՝ և: 3. Կառույցներ, որոնք միայն շարահարությունը են ձևավորվում: Եթե առաջին երկուսում կարելի է վերականգնել այս կամ այն չաղկապը, ապա այս դեպքում հնարավոր չէ: Օրինակ՝ **Երեխան հիվանդացել է, զնամ տեսնեմ:****

Դասագրքի հաջորդ էջերը ներկայացնում են բազմաբարդ համադասական և ստորադասական նախադասությունների նկարագրությունը՝ համապատասխան գծապատկերներով, ապա միջանկյալ ու ներդրյալ նախադասությունների, մեջբերվող ուղղակի և անուղղակի խոսքի առանձնահատկությունների նկարագրությունը:

Այսպիսի մեծ ծավալի ու խոր ընդգրկումի աշխատանքում կլինեն և՛ վրիպումներ, և՛ վիճահարույց մեկնաբանություններ: Օրինակ, ըստ դասագրքի՝ բացահայտիչ երկրորդական նախադասության առանձնահատկությունն այն է, որ նրա ստորոգյալն արտահայտված է լինում գոյական վերադրով, մինչդեռ բուն հատկանիչն այն է, որ լրացնում է գլխավորի որևէ անձնանուն դերանվան, քանի որ այդ դերանունն այլ լրացում չի ընդունում, իսկ բաղադրյալ ստորոգյալով երկրորդականը կարող է նաև որոշիչ լինել: Դժվար է համաձայնել հեղինակի այն մտքին, թե չկա պարագայական մասնավորող բացահայտիչ, թե դա կամ որոշիչ է, կամ ճշգրտող անդամ: Բարդ ստորադասական նախադասությունը պարզի վերածելիս երկրորդականի ստորոգյալը որևէ դերբայի վերածվելը բխում է երկրորդական գործառույթից. բայի ժամանակը երկրորդական է: Եթե երկրորդականը ենթակայի գործառույթ ունի, դերբայը պիտի լինի ուղղական հոլովով՝ անկախ ժամանակից, օրինակ՝ իմացվեց, որ Արամը գալիս է, գալու է, կգա, եկել է. վերածված ձևում կլինի՝ իմացվեց Արամի գալը: Եթե երկրորդականը պատճառի պարագա է, դիմավոր բայը կփոխվի անկախ դերբայի կամ բացառական հոլովի, կամ **պատճառով**, **համար** կապերի խնդիր կդառնա: Դա երևում է նաև եթե երկրորդականի ստորոգյալը բաղադրյալ է: Այս դեպքում պահպանվող ստորոգելին կատարում է երկրորդականի պաշտոն: Սա հայտնի բան է, օրինակի կարիք չկա: Խնդիր, վերադիր, ենթակա երկրորդական նախադասությունները **որպեսզի** չաղկապով են կապակցվում (օրինակ՝ հարկավոր է, որպեսզի նրանք զնան): Սա պիտի մերժել, ոչ թե համարել չհանձնարարվող: Մասնավանդ որ դասագրքի հեղինակը մի շարք

դեպքերում կատարում է նորմավորող առաջարկություններ՝ մեր-
ժելով հանդիպող այս կամ այն սխալ ձևը (էջ 199, 251, 263): Գա շատ
լավ է:

Գարեգինյանի այս ձեռնարկը գրական արևելահայերենի բարդ
նախադասությունների կառուցվածքի լիակատար ուսումնասիրություն է:
Մեկնաբանությունները տրված են ժամանակակից շարահյուսագի-
տություն արդի մակարդակով: Միայն թե դասագրքի համար շատ
ավելի մանրամասն է, քան պետք է: Ճիշտ է, հեղինակը շատ բան ունի
ասելու, բայց դիմացինը սովորող ուսանող է:

Երևանի պետական համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնը պլա-
նավորված կերպով հրատարակում է ժամանակակից հայոց լեզվի
բուհական ուսումնական ձեռնարկներ ու դասագրքեր: Գրանցից են
Ս. Գյուլբուրգյանի (Մեթոդիկա), Աչ. Սուքիասյանի (Հնչյունաբա-
նություն, բառագիտություն), Մ. Ասատրյանի (Ձևաբանություն) և
Գր. Գարեգինյանի (Բարդ նախադասությունների շարահյուսություն) աշ-
խատանքները: 1987 թ. լույս տեսավ այդ շարքի հինգերորդ գիրքը՝
Մ. Ասատրյանի «Ժամանակակից հայոց լեզու, շարահյուսություն»
ձեռնարկը: Այն գրված է արդի հայերենի բուհական ծրագրով և
ընդգրկում է պարզ նախադասությունների ծրագրային թեմաները՝ նե-
րածություն, բառակապակցությունների և պարզ նախադասության
բաժիններով: Ներածական մասում մեկնաբանվում են շարահյու-
սության առարկան, կաղապարները, առավելագույն և նվազագույն
միավորները, լեզու և խոսք հասկացությունները: Նկարագրվում են
կապակցության միջոցները և եղանակները: Անդրադառնալով բա-
ռակապակցություններին՝ նշում է, որ անվանողական դեր ունեն
միայն անվանողական բառակապակցությունները, բայականներն
այդ դերը չունեն: Ծարահյուսական բառակապակցությունները բա-
ժանում է երկու խմբի՝ ազատ (ջուր խմել, երեսայի գլխարկը), ան-
անջատ, անազատ (միջին տարիքի մարդ, երեք կիլոգրամ այլուր, վեց
ամիս սովորել), ընդունվում է նաև երկբաղադրիչ կազմություն: Հե-
ղինակը նշում է կապակցությունների երեք հարաբերություն՝ հա-
մադասական, ստորադասական և ստորոգումային (ենթակայի ու
ստորոգյալի հարաբերությունը), համադասականների միավորման,
հակադրական և տրոհական իմաստները: Այնուհետև նկարագրվում
են գոյականական, ածականական, բայական և մակբայական բառա-
կապակցությունները, դրանց կառուցվածքային առանձնահատկու-
թյունները: Քննելով բառակապակցությունները, նրանց կառուցված-
քը՝ նա առարկում է մի շարք բնութագրումների դեմ: Օրինակ՝ որոշ

Հեղինակներն ներկայացնում են բառակապակցությունների հարացույցներ՝ կարմիր գիրք, կարմիր գրքի, կարմիր գրքից, արագ քայլել, արագ քայլելով, արագ քայլելու և այլն, Ասատրյանն իրավացիորեն մերժում է այդ հարացույցը, քանի որ տվյալ դեպքում գոյականի ու բայի հարացույցն է (էջ 66): Կարծում եմ՝ բառակապակցություններում առկա է միայն ստորադասական հարաբերություն, համադաս բառերը, այնուամենայնիվ, ստորադաս են գլխավորին, բառակապակցությունը լրացում լրացյալի կապակցություն է: Ստորոգումային հարաբերությունը վերաբերում է ենթակայի ու ստորոգյալի կապակցությանը, որն արդեն նախադասություն է: Ճիշտն այն է, որ երբ բառակապակցության գերադաս անդամն ունենում է մեկից ավել լրացումներ, վերջիններս կարող են իրար նկատմամբ լինել կամ համադասական, կամ ոչ համադասական հարաբերության մեջ, լինել համասեռ կամ տարասեռ՝ բոլոր դեպքերում մնալով ստորադաս:

Անդրադառնալով ենթակայի ու ստորոգյալի փոխհարաբերության հարցին՝ Հեղինակը եզրակացնում է, որ հայերենում ստորոգյալի կախում ենթակայից գոյություն չունի, կարելի է խոսել ստորոգյալի գերիշխանության մասին, քանի որ սա իր մեջ ունի ենթակայի թվի ու դեմքի գաղափարը (էջ 117): Սովորաբար բարդության կառույցում եղած բաղադրիչ նախադասությունները պայմանականորեն են նախադասություն անվանում, քանի որ չունեն հնչերանգային ավարտվածություն, ամբողջականություն, Ասատրյանը, սակայն, առարկում է, թե հնչերանգին այդքան կարևորություն չափոտի տալ, կարևորը ստորոգումն է: Նա նախադասությունները բաժանում է երկու խմբի՝ դիմավոր և անդեմ, քանի որ միակզմը միատարր չէ, իր կազմում ունի թե դիմավոր, թե անդեմ կառույցներ: Ընդունում է ստորոգյալի երկու տեսակ՝ բայական (միայն դիմավոր բայով արտահայտված) և անվանաբայական՝ բայ+որևէ խոսքի մաս կաղապարով: Հակադրվելով այն քերականներին, որոնք ներգործական բայ+անորոշ դերբայ կառույցները (ցանկանում է գնալ, շարունակում է գնալ, սկսեց գնալ, վերջացրեց գնալ) համարում են բաղադրյալ ստորոգյալ, Հեղինակը հետևում է Աբեղյանին և այդ կառույցում անորոշը համարում է ուղիղ խնդիր, իսկ անհրաժեշտ է, հարկավոր է, կարելի է, հնարավոր է, հաճելի է, հեշտ է կապակցությունների հետ զրվող անորոշ առումով անորոշ դերբայը՝ ենթակա, թեև ուրիշները միացնում են ստորոգյալին իբրև նրա մասը: Այս երկու դեպքում էլ Ասատրյանն իրավացի է (էջ 162): Նա առաջարկում է վերացական բայերը կոչել միայն վերադիրառու տերմինով: Այդ բայերը նա բաժանում է երկու խմբի՝

մեկում այն բայերը, որոնք առհասարակ վերադիրառու են (համարել, անվանել, կոչել, թվալ, հանդիսանալ և այլն), մյուս խմբում՝ միայն տվյալ կառույցում վերադիրառու հանդիսացող (զգալ, նստել, երևակայել, ընտրել, նշանակել և այլն): Սրանց հակադրվում են **եմ, լինել** բայերով կառույցներն իբրև առանձին խումբ:

Հայտնի է, որ ենթական ու ստորոգյալը համաձայնում են դեմքով ու թվով, իսկ համաձայնությունը ստորադասական հարաբերությունն արտահայտություն է, որը հակասում է այն սահմանմանը, թե ենթական ու ստորոգյալը հավասարազոր անդամներ են: Արեղյանն այս հարցը լուծում է՝ ընդունելով ստորադասություն երկու տեսակ՝ կախում և ներունակություն, և վերջինս վերագրում է ենթակային ու ստորոգյալին: Ասատրյանը այդ երկու անդամների համաձայնությունը համարում է նրանց դեմքի ու թվի համընկման հետևանք (էջ 173): Նկատվում է, որ նա որոշ վիճահարույց հարցերից խուսափում է՝ նշելով միայն ընդունված կարծիքը: Օրինակ՝ ընդունում է բացահայտիչի ու բացահայտյալի հոլովական համաձայնությունը, թեև Արեղյանը նշում է, որ այդ համաձայնություն կոչվածը բխում է համապատասխան խնդրառու բայի թելադրանքից: **Հեռացա Արամից՝ իմ ընկերոջից** նախադասություն բացահայտիչի ու բացահայտյալի միևնույն բացառական հոլովով դրվելը բխում է **հեռացա** բայի թելադրանքից: **Դա խնդրառական հարց է: Ընդունում է մասնական բացահայտիչի գոյությունը՝ հակառակ եղած կարծիքների, որոնց չի անդրադառնում: Չի ընդունում գործիական ու տրական հոլովով ներգործող խնդրի առկայությունը՝ դրանք համարելով միջոցի կամ հանգման խնդիրներ: Հանրահայտ ճշմարտություն է, որ ներգործաձև կառույցի ենթական կրավորաձև կառույցում փոխվում է անուղղակի խնդրի, այսպես՝ **Ձյունը ծածկել էր սար ու ձոր կառույցի կրավորաձևը կլինի Սար ու ձոր ծածկվել էին ձնով**, որտեղ նախորդ նախադասության ենթական փոխվել է անուղղակի խնդրի, որ կոչվում է ներգործող խնդիր: Իսկ ներգործաձև նախադասության միջոցի խնդիրը փոխակերպման ժամանակ ենթակայի չի փոխվում: Օրինակ՝ **Երեխան կոչիկը ծածկեց հողով կառույցի կրավորականը կլինի՝ Կոչիկը երեխայի կողմից ծածկվեց հողով: Երկու կառույցում էլ հողով բառը միջոցի խնդիր է: Մի՞թե Ասատրյանը չի ընդունում, որ ներգործականի ենթական և կրավորականի ներգործող խնդիրը հոմանիչներ են, չարահայտական հոմանիչներ: Նա ծայրահեղություն մեջ է՝ բոլոր դեպքերում եղանակավորող (վերաբերական) բառերը համարելով եղանակի պարագա, ժխտելով դրանց միջանկյալ կիրառու-****

թյունը: Իշխանյանի սկզբունքով նախադասությունն անդամ է համարում նաև կոչական անունը: Բերում է Վ. Առաքելյանի այն միտքը, թե «Միակազմ նախադասությունը երկկազմից զանազանվում է նրանով, որ ունի միայն մեկ գլխավոր անդամ՝ ստորոգյալ կամ ենթակա. օրինակ՝ մթննց միայն ստորոգյալ է, իսկ Երևան, Աստաֆյան փողոց նախադասությունը միայն ենթակայից է կազմված» (էջ 123): Սակայն չի իմացվում նրա վերաբերմունքը Առաքելյանի այդ մտքի նկատմամբ: Զեռնարկի վերջում տրված են Հոլովների կիրառությունները ըստ հինգ Հոլովի համակարգի, ինչպես իր ձևաբանությունն արկում:

Մ. Ե. Ասատրյանը շարահյուսական շատ հարցեր մեկնաբանել է յուրովի, իր ուսումնասիրությունների արդյունքի համաձայն:

Համալսարանի հայոց լեզվի ամբիոնի սկսած վերոհիշյալ շարքի վեցերորդ գիրքն է Ս. Վ. Գյուլբուղաղյանի կազմած ձեռնարկը «Ժամանակակից հայոց լեզու (պարզ նախադասություն)» վերնագրով: Այս ձեռնարկն էլ գրված է արդի հայերենի բուհական ծրագրի համաձայն և ընդգրկում է պարզ նախադասության շարահյուսության վերաբերյալ ծրագրային բոլոր թեմաները: Մեկնաբանված են շարահյուսության առարկան ու խնդիրները, շարահյուսական կաղապարները, լեզու և խոսք ըմբռնումները, կապակցությունը, կապակցական հարաբերությունները, միջոցները, եղանակները (կառավարում, առդրություն, համաձայնություն), բառակապակցություններն իրենց տեսակներով, նախադասությունը, նրա տեսակները (հնչեռանգային և կառուցվածքային), նախադասության անդամ և շարահյուսական նվազագույն միավոր հասկացությունները, նախադասության անմիջական կազմիչների ըմբռնումը, նախադասության գլխավոր ու երկրորդական անդամները, ենթակա, նրա արտահայտությունը, ստորոգյալ, տեսակները, ենթակայի ու ստորոգյալի հարաբերությունն իրեն ներունակություն, նրանց համաձայնությունը դեմքով և թվով: Նկարագրված են արդի հայերենի միակազմ նախադասությունները՝ դիմավոր և անդեմ ենթատեսակներով, գոյական անդամի լրացումները, բայանուններն իբրև առանձնահատուկ լրացում առնող բառեր, բայական լրացումները՝ խնդիրներ ու պարագաներ, դերբայական դարձվածք, ածականի ու մակբայի լրացումները, կողմնակի անդամները, նախադասության համադաս ու տրոհվող անդամները, նախադասության անդամների ղեղչումը, գոյականի առումները, որոնք մյուս ձեռնարկներում բացակայում են: Ի տարբերություն մյուս ձեռնարկների՝ այստեղ նկարագրված են շարահյուսական հո-

մանիչները, հոլովների կիրառությունն հետ նաև կապերի կիրառությունները, արդի հայերենի շարադասությունն ձևերը, նախադասությունն հարակից միավորները՝ կոչական անունը, միջարկությունները՝ վերաբերական բառերը և ձայնարկությունները:

Առանձին հարցերի նկատմամբ հեղինակն ունի ուրույն մոտեցում: Անդրադառնալով ենթակայի ու ստորոգյալի հարաբերությանը՝ նա մեկնաբանում է, որ Արեղյանը ենթական համարում է բայի միայն դեմքի լրացում, ընդունում ներունակության արեղյանական ըմբռնումը, այն, որ ոչ ենթական է բայ-ստորոգյալին ձև թելադրում, ոչ էլ բայ-ստորոգյալը՝ ենթակային: Ձեռնարկում առանձնացված է բացահայտիչն իբրև ուրույն լրացում: Հետևելով Արեղյանին՝ բացահայտիչի և բացահայտյալի միևնույն հոլովով դրվելը համարում է խնդրառություն հետևանք, ոչ թե համաձայնություն: Այսպես կոչված մասնական բացահայտիչը համարում է պարագայական լրացում: Մերժում է բացառականով մասնական ենթակա կամ բարդ ենթակա ըմբռնումները: Սահմանում է ստորոգյալի կազմության երեք տեսակ՝ պարզ (գնում է, գնաց, գնալիս է լինում, շուռ տվեց), բաղադրյալ՝ անվանաբայական (քար է, խելոք է), բայական (խուսափում է պատասխանել, համաձայն է գնալ, ձգտում է արդարանալ): Հակառակ մի շարք քերականների՝ հեղինակը չի ընդունում անվանական ստորոգյալ ըմբռնումը, ներգործական սեռի բայերի հետ դրված անորոշ դերբայը (սիրում է կարդալ, շարունակում է աշխատել, սկսեց չարադրել տիպի կառույցներում) համարում է ուղիղ խնդիր, իսկ հարկավոր է, կարելի է, հնարավոր է, անհրաժեշտ է տիպի ստորոգյալների հետ դրված անորոշ դերբայները՝ ենթակա (հարկավոր է բացատրել, կարելի է գնալ, անհրաժեշտ է բուժել, հնարավոր է սայթաքել և այլն): Այս, ինչպես և մյուս դեպքերում, նա հետևում է Արեղյանի սկզբունքներին: Ձեռնարկում մերժվում է բայի երկմակարդակային ըմբռնումը, որով ժխտվում է ստորոգյալը, ցրտեց, մթնել է, անձրևում է տիպի կառույցները բնութագրված են իբրև ստորոգյալներ: Հետևելով Արեղյանին՝ նշում է գործիական և տրական հոլովով ներգործող խնդիրների առկայությունը արդի հայերենում: Ընդունելով եղանակավորող (վերաբերական) բառերի միջանկյալ կիրառությունը (իբրև միջարկություն), նշում է, որ երբեմն դրանք կարող են նախադասության անդամ լինել՝ վերաբերության պարագա: Նախադասության կազմը ներկայացնելով երկու խմբով՝ ենթակայի ու ստորոգյալի (անվանական և բայական), հեղինակը կոչականն ու միջարկությունները (վերաբերականներ և ձայնարկություն)

անվանում է Հարակից միավորներ, ինչպես ասված է ծրագրում, սակայն մեկնաբանում է, որ դրանով Հիշյալ բառերը նախադասություն կազմից չեն հանվում, այլ դիտվում են իբրև մի առանձին կարգի անդամներ, որոնք առնչվում են նախադասություն ընդհանուր բովանդակությունը: Ձեռնարկը գրված է Հինգ Հոլովի համակարգով, ունի համապատասխան գծապատկերներ, որոնք ներկայացնում են նախադասության, ենթակայի, ստորոգյալի կառուցվածքները:

Այս ձեռնարկը տարիների հետազոտական ու դասախոսական աշխատանքի արդյունք է:

Երկար տարիներ բուհերում զգալի էր ոճագիտական ձեռնարկի պակասը: Այդ պակասը յուրովսանն լրացնում է Պ. Պողոսյանի գիրքը՝ «Պոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքներ» վերնագրով (1990 թ.): Այն ներկայացված է իբրև ուսումնական օժանդակ ձեռնարկ բուհերի համար: Սա մի ամբողջական, ավարտուն դասընթաց է, որի միայն առաջին գիրքն է լույս տեսել և ներկայացնում է խոսքի տեսությունը:

Ձեռնարկն ունի ընդարձակ ներածություն, որտեղ բնութագրվում են խոսքի տեսության առարկան, նպատակն ու խնդիրները, խոսքի տեսության և լեզվաբանության, դրան հարակից գիտությունների, արվեստի առնչությունները: Այնուհետև տրվում է համառոտ ակնարկ խոսքարվեստի մասին եղած տեսությունների ու կարծիքների պատմություն: Հիշատակված են միլիթյան, պյուլթագորյան, սոփեստների, սոկրատեսյան, պլատոնյան, արիստոտելյան և ստրիկյան դրությունների տեսությունները, ապա և հետագա դարերից մինչև 19-րդ դարը արտահայտված բնութագրումները:

Ձեռնարկի առաջին մասում հեղինակը բնութագրում է խոսքը, իբրև լեզվական երևույթ, նրա բաղադրիչները: Մեկնաբանվում են լեզվի ու խոսքի փոխհարաբերություն, լեզվագործածություն, նորմայի ու նորմավորման հարցերը, խոսքի տրամաբանական ու հոգեբանական հիմունքները, խոսքի դրսևորումները, բանահյուսվածը (կոնտեքստ):

Երկրորդ մասում նկարագրվում են խոսքի նյութական բաղադրիչները: Դրանք են՝ հնչյունային համակարգը (բարեհնչյունություն, նվազայնություն, ներդաշնակություն) և հնչերանգը, բառապաշարը: Բնութագրվում է բառապաշարը տարածամանակյա տեսակետից (գործածական, ոչ գործածական, հնարանություններ, բառային նորարանություններ, դիպվածային բառեր, օտարաբանություններ, հեղինակային նորաբառեր) և համաժամանակյա տեսակետից: Նշվում

են հետևյալ շերտերը՝ գործածություն և գործառույթյան ոլորտներ, հարազատություն, հաճախականություն, իմաստների քանակի, խոսողի վերաբերմունքի, կազմություն: Սուսքի նյութական բաղադրիչներից են բառակապակցությունները (կրկնավորներ, հարադրավորներ, բաղադրավորներ, դարձվածներ), որոնք բնութագրվում են ոճաբանական հայեցակետից: Այնուհետև անցնում է քերականական համակարգի բնութագրմանը ոճաբանություն տեսակետից: Ներկայացվում են գոյականը (իր քերականական կարգերով), ածականը, թվականը, մակբայը, դերանունը, կապը, շաղկապը, եղանակավորող բառերն ու ձայնարկությունները, մանրամասն նկարագրվում են բայի դերբայական ձևերի, եղանակների, ժամանակների, սեռի, դեմքի ու թվի ոճական կիրառությունները:

Հաջորդ հարցը շարահյուսական կարգերի ոճական կիրառություններն են: Նկարագրվում են միակազմ և երկկազմ նախադասությունները խոսքում, բարդ նախադասություն ոճական կիրառությունները, գրական լեզվին հատուկ շարահյուսական կառույցները, ժողովրդական խոսքին հատուկ կառույցները (զուգադասություն, շարահյուսական սերտաճում): Բնութագրվում են շարադասության, ստորադասության ու համադասության ոճական արժեքները, քերականական փոխակերպումները (փոխանցում, փոխատեղում, փոխակերպում) և այլ ձևերը (քերականական կրկնություն, ավելադրություն, ծավալում, չրջասություն, զեղչում)՝ նրանց ոճական արժեքով:

Սուսքի նյութական բաղադրիչների շարքում ընդունում է յոթ հոլովի համակարգը, բարդ նախադասությունների համակարգում նշում է նաև միավորյալ նախադասությունը, մի բան, որ արդեն մերժվել է հայ լեզվաբանների կողմից: Բառակապակցություններ հասկացություններ, տակ հեղինակը նկատի ունի միայն այն կայուն կապակցությունները, որոնք փոխաբերական իմաստ ունեն՝ դուրս ընկնել, թանին թթու ասել, սատանի եղունգ, եզան լեզու և այլն, որոնք մեկ բառի արժեք ունեն: Սրանք բաժանվում են չորս խմբի՝ կրկնավորներ, հարադրավորներ, բաղադրավորներ (չտապ օգնություն, եզան լեզու, գառան դմակ, Մեծ արջ և այլն) և դարձվածներ: Կարծում եմ՝ բաղադրավոր անվանումն անհաջող է, քանի որ այդ բոլոր կառույցներն էլ բաղադրություններ են: Նշելով, որ արդի լեզվաբանության մեջ կայուն բառակապակցությունները համարում են բարդ բառերի մի տեսակ՝ հեղինակն առարկում է. նա բառ է համարում միայն բառարանային միավորները: Դարձվածները (խոյս տալ, ենթաստամոքսային գեղձ, գառան դմակ և այլն) բարդ բառերի շարքում չպետք

է դնել: Ըստ հեղինակի՝ բարդ են միայն այն բառերը, որոնք ունեն իրենց համապատասխան կապակցությունները, ինչպես՝ լեռնագագաթ – լեռան գագաթ, քարաչեն – քարից շինված, հացթուխ – հաց թխող և այլն: Այս միտքն արտահայտել է նաև Գ. Զահուկյանը: Ուրեմն խուսափելը բարդ բառ է, իսկ խույս տալը՝ ոչ, ման գալը բարդ բառ չէ, իսկ զբոսնելը կամ փնտրելը բարդ է: Փոխաբերական իմաստով գործածված հարադրավորները (գլուխը քարը, ձեռը պակաս և այլն) բարդ բառեր չեն, իսկ բուն իրենց իմաստով գործածվածնե՞րը (ներս մտնել, պար գալ, վազ տալ, միտք անել և այլն):

Անդրադառնալով միակազմ նախադասություններին՝ Պողոսյանը գրում է, թե այդ կառույցներում անհնար է ենթակա կամ ստորոգյալ ավելացնել: Նման դեպքում, հետաքրքիր է, հեղինակը շարահյուսական ի՞նչ գործառույթ է վերագրում դիմավոր բայերին՝ ցրտեց, անձրևում է, երեկոյացավ, լուսացավ և այլն, անենթակա նախադասություններում: Իմ կարծիքով շատ են և ծավալուն օրինակները, գրականությունից մեջբերված կտորները: Դրանք կարելի է օգտագործել վարժությունների համար կազմված ձեռնարկում, որի կարիքն զգալի է: Զեռնարկում մի քիչ ավելի շատ է խոսվում լեզվական երևույթների, կարգերի լեզվաբանական, քերականական կողմի մասին, քան պետք է:

Պ. Պողոսյանի սույն ձեռնարկը մեծ օգնություն է բուհերի ուսանողներին:

1990 թ. լույս տեսավ Ալ. Մարգարյանի կազմած օժանդակ ձեռնարկը՝ «Ժամանակակից հայոց լեզու»: Այն ընդգրկում է արդի հայերենի բառակազմությունը, դարձվածաբանությունն ու բառարանագրությունը: Լեզվաբանն առանձնապես շատ է զբաղվել հայերենի բառակազմի ուսումնասիրությամբ՝ թե՛ կառուցվածքային և թե՛ իմաստային առումով: Նրա գրչին են պատկանում բառաքննական մի շարք ուսումնասիրություններ, որոնց մասին խոսվել է զրքիս նախորդ բաժնում:

Զեռնարկում նախ մեկնաբանվում է բառակազմությունն իբրև բառագիտության մի գիտաճյուղ և տրվում է նրա ուսումնասիրությունը տարաժամանակյա և համաժամանակյա հայեցակետից: Համաժամանակյա առումով այսօր **ընկեր, լուցկի, դես, միասին** և այլ շատ բառեր ըմբռնվում են իբրև պարզ բառեր, իսկ տարաժամանակյա առումով (պատմական) դրանք բաղադրյալ բառեր են (լուց-կի, ընդ-կեր, ընդ-այս, մի-ա-սին՝ «սնել»): Այնուհետև պարզաբանվում է, որ բառակազմությունը, իբրև բառագիտության ենթաճյուղ, նպա-

տակ ունի մեկնաբանել բառերի կառուցվածքը, բաղադրիչները, նրանց իմաստային հարաբերությունները, գործառույթը, բառակազմական եղանակները, բաղադրիչների ծագումը: Այս պարզաբանումներին հաջորդում է բառերի ձևաբանական վերլուծությունը: Բնութագրվում է ձևույթի իբրև լեզվի ձևաբանական նվազագույն միավոր, նրա հիմնական և երկրորդական տեսակները, հնչյունափոխ և անհնչյունափոխ տարբերակները: Նկարագրվում է ձևույթների միաձուլմամբ բաղադրյալ ձևերի անցումը պարզի, ինչպես՝ այր-ա-հետ՝ արահետ, դար-դար՝ դադար, կած-կած՝ կասկած և այլն: Բնութագրվում են բառակազմական և ստուգաբանական վերլուծությունները, պարզ և բաղադրյալ (ածանցավոր, բարդ ու բարդ ածանցավոր) բառերը, դրանց կազմության եղանակները:

Օժանդակ ձեռնարկի հաջորդ հարցը ժամանակակից հայերենի բառաբարդման քննությունն է, որը ներկայացված է երկու մասով՝ վերլուծական (կրկնավորներ, հարադրավորներ) և համադրական (կցական և իսկական) բարդություններ, հապավումներն իրենց կազմության տեսակներով: Ապա ներկայացվում են արդի հայերենի ածանցները, նրանց տեսակներն ըստ դիրքի և իմաստի:

«Դարձվածաբանություն» խորագրի տակ մեկնաբանվում են նրա խնդիրները, նպատակները, դարձվածքի և բառակապակցության, բառի, նախադասության փոխհարաբերությունները, դարձվածքների առաջացումը, անվանական և բայական դարձվածքները, նրանց իմաստային արտահայտությունները, տարբերակային, համանուն, հոմանիչ, հականիչ և հարանուն դարձվածքները:

Ձեռնարկի վերջին բաժինը կոչվում է «Բառարանագրություն և բառարանագիտություն»: Նախ բնութագրվում է բառարանագրությունը, ապա նկարագրվում են հայերեն բառարաններն իրենց տեսակներով՝ հանրագիտական, լեզվաբանական, միայլեզվյան, երկլեզվյան: Ներկայացված են հայ բառարանագրության հնագույն (գրաբար) և նորագույն (աշխարհաբար) շրջանները:

Այլ Մարգարյանի սույն օժանդակ ձեռնարկը գրված է ժամանակակից հայոց լեզվի բուհական ծրագրի համաձայն, պարզ ու մատչելի լեզվով:

Բուհական ուսուցման գործընթացում շատ կարևոր են գործնական աշխատանքների ձեռնարկները, որոնք նպատակ ունեն օգնելու ուսանողներին՝ լեզվական երևույթներն ուսումնասիրելիս ինքնուրույն հետազոտական աշխատանք կատարել և լեզվական խոր ու համակողմանի գիտելիքներ ձեռք բերել: Այդ նպատակով էլ կազմվել

են «Ժամանակակից Հայերենի գործնական աշխատանքների» մի շարք ձեռնարկներ: Առաջինը վերաբերում է Հնչյունաբանությունն ու բառագիտությունը (Հեղ. Խ. Մեսրոպյան), երկրորդը՝ ձևաբանությունը (1981 թ., Հեղ. Մ. Ասատրյան, Ժ. Ճշմարիտյան), երրորդը՝ պարզ նախադասությունը (1985 թ., Հեղ. Ս. Գյուլբուղադյան): Այսպիսի մի ձեռնարկ էլ կազմել է Հեղինակների մի խումբ (Վ. Քոսյան, Բ. Վերդյան, Աչ. Մարություն, Լ. Նալբանդյան):

Կազմված են «Թելադրություն նյութեր», 1980–1991 թթ. (Հեղ. Ս. Գյուլբուղադյան), «Թելադրություն նյութերի ժողովածու», 1989–1991 թթ. (Հեղ. Զ. Ալեքսանյան, Արմ. Պողոսյան, Հ. Նազարեթյան, Աչ. Մարություն): Ձեռնարկները կազմված են բուհական ծրագրով:

1968 թ. հրատարակվել է Ս. Գալստյանի «Հայոց լեզու» ուսումնական ձեռնարկը արտասահմանյան քաղաքացիների նախապատրաստական ֆակուլտետի ուսանողների համար: Սա իր բնույթով առաջին ու միակ ձեռնարկն է:

ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՄԵԹՈԴԻԿԱ ԵՎ ՄԵԹՈԴԻԿԱՑԻ ԴԱՍԱԳՐՔԵՐ

Ժամանակակից Հայերենագիտության նվաճումներից պիտի համարել Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկայի վերաբերյալ գրականությունն ու դասագրքերի, ձեռնարկների այնքան բազմանուն հրատարակությունները միջնակարգ դպրոցների ու բուհերի համար:

Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկայի առաջնեկը Գուրգեն էդիլյանի «Լեզվի մեթոդիկան» է (1930 թ.): Այն պարունակում է ընթերցանություն մեթոդիկան: Հեղինակը հանգամանորեն մեկնաբանում է կարդալու հոգեբանությունը, նրա հետ առնչվող առողջապահության հարցը, ճիշտ, արագ, հասկանալով, արտահայտիչ, խմբովին, դերերով, լուռ կարդալու ուսուցման ձևերն ու միջոցները, պատմելու, վերապատմելու, նյութը համառոտելու, ընդարձակելու, ստեղծագործորեն պատմելու, պատմելիքը մասերի բաժանելու, դրանք վերնագրելու ունակությունների ու հմտությունների զարգացման մեթոդները: Անդրադարձել է նաև աշակերտի ձեռագրի, վայելչագրություն հարցերին, մի բան, որ այսօր դպրոցներում ամբողջովին անտեսվում է, ուղղագրության, շարադրությունների ուսուցման հարցերին: էդիլյանի «Մեթոդիկան» ընթերցանությունն ուսուցման լավագույն ձեռնարկ է՝ գրված հոգեբանական հիմունքով:

Գ. Էդիլյանի «Մեթոդիկային» հետևեց Ար. Ղարիբյանի «Հայոց լեզվի մեթոդիկան»՝ տպագրված 1938 թ.: Սա ավելի ծավալուն, լիակատար մեթոդիկա էր՝ ընթերցանություն, ուսուցման, հնչյունաբանության, բառագիտության, ուղղագրության, քերականության ուսուցման բաժիններով, նաև աշակերտի բանավոր ու գրավոր խոսքի հարստացման միջոցների մատնանշմամբ: Այս աշխատանքը լրացված ու բարեփոխված լույս տեսավ 1954 թ.՝ իբրև մեթոդական ձեռնարկ ուսուցչության ու ուսանողության համար:

Ձեռնարկի ներածություն մեջ խոսվում է լեզվի մեթոդիկայի առարկայի, մանկավարժական, լեզվաբանական հիմունքների, ծրագրերի պլանավորման, դասի պլանի, լեզվի դասի տիպերի, ուսուցչի խոսքի, քերականական վերլուծությունների մասին: Այնուհետև անցնում է առանձին նյութերի կոնկրետ ուսուցման հարցերին: Մեկնաբանվում են հնչյունաբանության, ուղղագրության, բառագիտության, բառակազմության, քերականության (ձևաբանություն, շարահյուսություն) ուսուցման մեթոդները: Վերջին հարցը խոսքի ուսուցման միջոցների ու ձևերի մասին է: Այստեղ քննվում են գրավոր ու բանավոր խոսքի զարգացման ձևերը, գրավորների տեսակները, կրկնողության մեթոդները, առարկայական հանձնաժողովների անելիքները:

Ար. Ղարիբյանը մեծ աշխատանք է կատարել դպրոցը հայերենի դասավանդման մեթոդիկայով ապահովելու ուղղությամբ:

1958 թ. լույս տեսավ Տիգրան Շահբազյանի «Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկան», որը կոնկրետ միջոցներ է առաջարկում քերականության այս կամ այն թեմայի, օրինակ՝ դերանվան, ուսուցման համար: Առաջարկում է գծապատկերներ ու աղյուսակներ, ինչպես և միջոցներ աշակերտի գրավոր ու բանավոր խոսքի հարստացման:

Հայոց լեզվի մեթոդիկային նվիրված աշխատանքներ է գրում նաև Թ. Գ. Զուհարյանը: 1966 թ. լույս տեսավ նրա «Բայի ուսուցման հիմնական հարցերը», իսկ 1978 թ.՝ «Հայոց լեզվի մեթոդիկա» աշխատանքի առաջին (բայց և վերջին) գիրքը: Սա ավելի շուտ ակնարկ է հին ու միջին դարերի հայ քերականության ուսումնասիրությունների մասին: Ըստ երևույթին հայերենի ուսուցման բուն մեթոդիկան պիտի տրվեր երկրորդ գրքում, որ չհասցրեց գրել հեղինակը: Պատմական ակնարկից հետո հիշյալ գրքում արժարժվում են հայերենի դպրոցական դասընթացի, դրա ուսուցման հիմունքների ու մեթոդների ընդհանուր հարցեր, ավանդապահությունն ու նորարարությունը դասավանդման մեթոդիկայում:

1969 թ. լույս տեսավ Ար. Ղարիբյանի մի նոր աշխատանք՝ «Հայ մանկավարժական լեզվաբանությունից հարցեր» վերնագրով: Գիրքը բաղկացած է երկու մասից: Առաջին մասում «Մանկավարժական լեզվաբանություն» խորագրով, ներկայացվում է այդ հասկացությունների, էությունների, խնդիրներն ու նպատակները: Բնութագրվում են լեզու և գիտակցություն, լեզվական ձև ու բովանդակություն, լեզու և խոսք հասկացությունները: Մանկավարժական լեզվաբանության առարկան է համարում գրական լեզուն, նորմատիվ քերականությունը: Դպրոցական քերականություն կառուցելու հիմնական սկզբունքներն է համարում գիտականությունը, համակարգվածությունը, քերականական նյութի բաշխման ճիշտ հաջորդականությունը, մատչելիությունը, կայունությունը: Ինչպես երևում է, սրանք միմյանցից չբխող, միմյանց հետ կապ չունեցող հարցեր են՝ մակերեսորեն ներկայացված:

Երկրորդ մասը վերնագրված է «Մանկավարժական լեզվաբանության ուսմունքի կիրառումը հայոց լեզվի դպրոցական քերականություն կազմելու և ավանդելու աշխատանքներում»: Այստեղ տարրական տեղեկություն է տրվում ժամանակակից հայերենի հնչյունաբանության, ուղղախոսության և ուղղագրության մասին, բառագիտության, ձևաբանության (գոյական, ածական, թվական, դերանուն, բայ, մակբայ, կապ՝ դրանց քերականական կարգերով ու տեսակներով), նաև ժամանակակից հայերենի շարահյուսության մասին: Այս բոլորը շատ ավելի հանգամանորեն տրված են դասագրքերում, այդ թվում՝ հենց իր՝ Ղարիբյանի դասագրքում:

Ստեղծելով մանկավարժական լեզվաբանություն անվանումը՝ հեղինակը մեկ այն նույնացնում է քերականությանը, նույնիսկ նրա տեսությանը՝ այն համարելով «ավանդվող լեզվի և նորմատիվ քերականության տեսություն», որն իբր «իր կողմից ևս գիտական մշակման է ենթարկել ու ենթարկում քերականական կարգերը, համակարգերը և ըմբռնումները, նոր լուսաբանություն տվել ու տալիս է լեզվական երևույթներին..., այս կարգով զարգացնում է և առաջ մղում քերականությունը (երևի՝ քերականագիտությունը – Ս. Գ.)» (էջ 39): Այդ ուղղությունը հեղինակի բնորոշմամբ նույնիսկ ստեղծում է հնչույթների ինքնուրույն համակարգը (էջ 64), մեկ էլ համարում է լեզվի մեթոդիկայի ներածություն (էջ 4, տե՛ս նաև վերնագիրը), կամ «դպրոցի դասընթացի հարցերով զբաղվող մի առանձին ուղղություն» (էջ 3), որը նախապատրաստում է լեզվի ուսուցման տեսությունը (էջ 9): Ըստ Ար. Ղարիբյանի՝ մանկավարժական լեզվաբա-

նությունը չատ հին է. սկզբում կոչվել է «գրելու արվեստ», հետագայում՝ «քերականություն», իսկ նոր ժամանակներում նա ոչ միայն քերականություն է, այլև նրա լեզվաբանական և մանկավարժական տեսությունը» (էջ 91), որի «ուսումնասիրության առարկան նորմատիվ լեզուն է և հատկապես դրա դպրոցական տարբերակը» (էջ 11): Աշխատանքը լի է այսպիսի իրարամերժ մտքերով, կամայական բնութագրումներով: Հինգ հոլովի տսությունը համարում է արատավոր, ֆորմալիստական, դասագիրք գրողներին՝ դպրոցը չճանաչող թխտղներ, էս, էդ, էն ձևերն օգտագործողներին՝ տգետներ և այլն, և այլն:

Այսպիսի որակումներ կան նաև հեղինակի «Մեթոդիկայում»: Ուսելով հոլովումների մասին՝ Ղարիբյանը մերժում է ներքին թեքման «ա» և «ո» հոլովումները. քաջության, արիության տիպի բառերի յան-ը վերջավորությունն է, իսկ քաջութ, արիութ հիմքերն են, տան, հոր, մոր ձևերի որ-ը վերջավորություն, տ, հ, մ բաղաձայնները՝ հիմքեր: Ար. Ղարիբյանը ձգտում է «գիտականորեն» մերժել այս հոլովումները ժամանակակից հայերենում: «Եթե ներքին թեքման գաղափարը, – գրում է նա, – պրոգրեսիվ ու պրոգրեսիվ գաղափար լիներ մեր ժամանակակից լեզվի մեջ, կարելի էր դրանք կոչել «ա» հոլովման, բայց որովհետև մեր ժամանակակից արևելահայերենը ոչ մի ներքին թեքման հոլովում չունի, այլ (իմա՝ այլև – Ս. Գ.) ընդհանրապես հոլովում չունի, ուստի «ա» հոլովիչով հոլովում որոշելը և ներքին թեքման գաղափարը մեր հոլովման մեջ մտցնելը անպրոգրեսիվ երևույթ է»: «Ուստի այդպիսի մոտեցումը կլինի հետագարձ շարժում, ոեզրես: Մարքսիստական լեզվաբանության ուսմունքի համաձայն լեզվի զարգացման ընթացքում տեղի է ունենում հին տարրերի մահացում և նոր տարրերի զարգացում ու ծավալում: Թեքականությունը մեր լեզվում մահացող և հին տարր է, այդ պատճառով էլ վերականգնվելու հիմք չունի: Դրա վերականգնումը քերականական թեորիայի միջոցով հազարամյակի ոեակցիա կլինի մեր լեզվի պրոգրեսիվ զարգացման նկատմամբ: Այդ պատճառով էլ մենք այդ հոլովումը կոչում ենք յան հոլովում»¹:

Լեզվաբանն ստեղծում է, հնարում չեղած հոլովում (յան, որ) միայն նրա համար, որ «ա» և «ո» հոլովումները զրաբարյան են, հիմնացողը, նրանց վերականգնումը «հազարամյակի ոեակցիա կլինի մեր լեզվի պրոգրեսիվ զարգացման նկատմամբ» և կհակասեր մարքսիստական լեզվաբանության սկզբունքին: Հիշյալ թեքական ձևերը ոչ թե աշխարհաբարում ընկել են, և մենք վերականգնում ենք, այլ

¹ Ար. Ղարիբյան, Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա, Երևան, 1954, էջ 204:

նրանք անցել են աշխարհաբար և կենդանի են: Լեզվում հին ու նոր ձևերի պայքարում միշտ չէ, որ նորն է հաղթում, այսօր մեր լեզվում շատ կան գրարարյան ձևեր: Գրաբարը մեր լեզվի անսպառ գանձարանն է: Առնվազն միամիտ պիտի լինել՝ կարծելու, թե գրաբարյան ձևերի գոյությունն ու օգտագործումը այսօր հետադիմություն է:

Միջնակարգ դպրոցների հայոց լեզվի ուսուցիչներին զգալի օգնություն է Ս. Գ. Աբրահամյանի «Ժամանակակից Հայերենի քերականությունը» (1969, 1975): Աշխատությունը ընդգրկում է արդի արեվելահայերենի ձևաբանությունը՝ խոսքի մասերի դասակարգումը, գոյական, նրա քերականական կարգերը (ըստ որում ընդունում է հինգ հոլով), ածական, թվական, դերանուն, բայ, սրա անդամ ու դիմավոր ձևերը և քերականական մյուս կարգերը, մակբայ, կապ, շաղկապ, եղանակավորող բառեր, պարզ և բարդ նախադասությունների շարահյուսությունը, դրանց կառուցվածքային քննությունը: Աշխատանքի վերջում նկարագրված է նախադասությունների միջև եղած կապակցությունը, դրանց կապակցման միջոցները՝ նման բարդ նախադասությունների բաղադրիչների միջև եղած հարաբերություններին ու կապակցման միջոցներին:

Աբրահամյանի այս գրքով ուսուցչությունը հաղորդակից է լինում լեզվաբանական գրականության, հայերենագիտության մեջ երևան եկած նորույթներին: Հայոց լեզվի ուսուցիչն այստեղ շատ բան կգտնի իր տեսական մակարդակը բարձրացնելու, քերականական գիտելիքները հարստացնելու:

Ինչպես վերևում ասվեց, բուհերի բանասիրական ֆակուլտետի ուսանողները, հայոց լեզվի ուսուցիչները հայերենի դասավանդման մեթոդիկայի վերջին ձեռնարկը ստացել են 1954 թ., երբ վերահրատարակվեց Ար. Ղարիբյանի «Հայոց լեզվի մեթոդիկան»: Այդ ժամանակից անցել էր չուրջ երկուսուկես տասնամյակ, որի ընթացքում փոխվել էին դպրոցական ծրագրերը, նոր սկզբունքներ էին առաջ եկել մանկավարժության ու լեզվի դասավանդման մեթոդիկայի բնագավառներում, ուստի կարիք էր զգացվում մեթոդիկայի նոր ձեռնարկի: Ահա այդ աշխատանքին ձեռնամուխ եղավ տողերիս հեղինակը: 1978 թ. լույս տեսավ իմ «Հայոց լեզվի մեթոդիկա» ձեռնարկը, որի երկրորդ, բարեփոխված հրատարակությունը եղավ 1988 թ.: Ձեռնարկը նախատեսված է բուհերի ուսանողության և հայոց լեզվի ուսուցիչների համար:

Ձեռնարկը գրված է լեզվի մեթոդիկայի նորագույն նվաճումները, ուսուցիչների լավագույն փորձը, առանձնապես Ծիրվանզադեի ան-

վան դպրոցում երկար տարիների դասավանդման իմ փորձը՝ հայրենի նորագույն ուսումնասիրություններում արտահայտված նորությունները հաշվի առնելով: Այն բաղկացած է չորս գլխից: Առաջինը ընդհանուր տեսական հարցերին է վերաբերում՝ մեթոդիկայի առարկան ու խնդիրները, ծրագրեր, դասագրքեր, ծրագրավորված ուսուցում, նորը ուսուցման բնագավառում և այլն: Երկրորդը աշակերտի խոսքի, բառապաշարի հարստացման ուղիների ու միջոցների, գրավոր աշխատանքների մասին է: Սովորեցնել որևէ լեզու, նշանակում է յուրացնել տալ նրա բառապաշարը և քերականական կառուցվածքը, իսկ մեր դպրոցներում, հանրահայտ բան է, ծրագրով, ուստի և դասագրքով ժամանակի 75 տոկոսը տրվում է քերականության ուսուցմանը: Դպրոցում քերականության ուսուցումը պիտի ծառայի աշակերտի խոսքի հարստացմանը, քերականություն ոչ թե քերականության, այլ՝ աշակերտի խոսքի համար: Այս հարցերն են հանգամանորեն քննված աշխատանքում: Առաջարկված են խոսքը հարստացնելու միջոցները՝ բառագիտությունն ու քերականությունն անցնելիս գրավոր աշխատանքների, գրական ընթերցանության միջոցով: Երրորդ գլուխը ներկայացնում է հնչյունաբանության, ուղղագրության, բառագիտության ուսուցման ձևերն ու միջոցները: Չորրորդ գլուխը նվիրված է քերականության (ձևաբանություն, շարահյուսություն) ուսուցման հարցերին: Բերված են ուսուցման համապատասխան գծապատկերներ ու աղյուսակներ: Առանձին քննության առարկա են աշակերտի դատողական կարողությունների զարգացմանը նպաստող միջոցները: Ամեն ինչ պատրաստի չպիտի հրամցնել աշակերտին: Հնարավորություն պիտի տալ, որ աշակերտն ինքը, ելնելով դիտարկված փաստերից, եզրակացություն հանգի քերականական այս կամ այն կարգի մասին:

Հեղինակը նպատակ է ունեցել խոսել մի կողմից՝ այն թեմաների ուսուցման մասին, որոնք ղեկավարություն են ներկայացնում, ինչպես, օրինակ, սոսկածանցավոր ու անկանոն բայերի ուսուցումը, մյուս կողմից՝ այն թեմաների, որոնց այս կամ այն հարցը նոր մեկնաբանություն է ստացել լեզվաբանության մեջ: Զգտել է ձեռնարկին գործնական, առարկայական բնույթ տալ և զրանով օգնել բուհերի ուսանողությանն ու հայոց լեզվի ուսուցիչներին:

Հայոց լեզվի ուսուցման մեթոդներին ու ձևերին անդրադարձել է նաև մանկավարժական մամուլը՝ «Հայոց լեզուն և գրականությունը դպրոցում», «Դպրություն», «Մանկավարժ», որոնցում հրատարակվել են Զ. Ալեքսանյանի, Հ. Մխիթարյանի, Ռ. Բաղդամյանի, Ա. Ամիր-

յանի, Ռ. Դալլաքյանի, Ս. Աբրահամյանի, Վ. Թումանյանի, Վ. Ավագ-
յանի, Բ. Սարուխանյանի, Ռ. Փրիպոպյանի, Տ. Էլոյանի, Պ. Բեդիրյանի,
Խ. Բաղդկյանի, Գ. Մարգարյանի, Հ. Հարությունյանի լեզվի ծրագրա-
յին հարցերին նվիրված ուշագրավ հոդվածները:

Հայոց լեզվի դասավանդմանը երկար տարիներ են ծառայել Ար.
Ղարիբյանի, Գ. Սևակի կազմած դասագրքերը, որոնք ժամանակին
արդարացրել են իրենց՝ կառուցվածքի, մեթոդական սկզբունքների
տեսակետից: Սակայն փոխվել էին ժամանակները, դպրոցի պահանջ-
ները, լեզվի տեսությունն ուր հասկացություններ ու մեկնաբանու-
թյուններ էին երևան եկել, և բնականաբար նոր դասագրքերի կարիք
էր զգացվում: Ուստի Ար. Ղարիբյանի դասագրքին փոխարինեց էդ.
Բ. Աղայանի, Հ. Խ. Բարսեղյանի «Հայոց լեզուն» 5–7-րդ դասարան-
ների համար (1965 թ.): Դասագիրքն սկզբում ընդգրկում էր ժամա-
նակակից հայերենի հնչյունաբանությունը, ուղղագրությունն ու ձև-
վաբանությունը: Հետագայում, երբ հնչյունաբանությունը, բառագի-
տությունն ու ուղղագրությունը պետական ծրագրով տեղափոխեցին
4-րդ դասարան, հեղինակները 4-րդ դասարանի նոր դասագիրք կազ-
մեցին՝ Հիշյալ երեք բաժինների համար: Ուստի 5–7-րդ դասարանների
համար նույն հեղինակները կազմեցին միայն ձևաբանության նոր
դասագիրք:

Այս դասագրքում նոր սկզբունքներով ներկայացվեցին հայերենի
գոյական անվան հոլովումների կարգը, բայի ժամանակների համա-
կարգը: Նախորդի համեմատությամբ հարուստ են ու բազմանպա-
տակ, բազմապահանջ վարժությունները: Սակայն այս գրքում էլ կան
քննադատություններ չդիմացող մեկնաբանություններ, հատկապես
բայի ժամանակների ու դերբայների անվանումների հարցում: Իմ
կարծիքով ուսուցումը դժվարացնում են ժամանակ և ժամանակաձև,
հիմնական և հարաբերական ժամանակներ ստորաբաժանումները:
Դասագրքում կարդալու եմ-ը կոչվում է ապառնի ժամանակ, իսկ
կարդալու էի՝ անցյալ ապակատար, կարդացել եմ-ը՝ անցյալ ժա-
մանակ, իսկ կարդացել էի՝ անցյալի վաղակատար: Չէ՞ որ երկու
դեպքում էլ ժամանակները կազմվում են միևնույն դերբայներով.
գործ ունենք ապառնի դերբայ + եմ, ապառնի դերբայ + էի, վաղա-
կատար դերբայ + եմ, վաղակատար դերբայ + էի կաղապարների հետ,
ուստի երկու դեպքում էլ ժամանակները պիտի կոչել դերբայի ու եմ
բայի անունով՝ ապառնի ու անցյալ ապառնի, վաղակատար ու ան-
ցյալ վաղակատար: Սա և ճիշտն է և հեշտ յուրացվող:

Գ. Սևակի «Շարահայտություն» դասագրքին փոխարինեց Ս. Գ. Աբրահամյանի նոր դասագիրքը՝ «Հայոց լեզու, շարահայտություն» վերնագրով (1984 թ.): Սա, ինչ խոսք, որոշ առավելություններ ունի նախորդի համեմատությամբ. ճշգրտված են քերականական որոշ հասկացություններ (ենթակա, ստորոգյալ, բարդ նախադասություն և այլն), ավելացված է բառակապակցությունների բաժինը, հարըստացված է ու բազմազան են դարձված վարժությունները և այլն:

Մինչև վերջերս դպրոցական դասագրքերն ընդգրկում էին գիտելիքներ հայերենի միայն հնչյունաբանություն, բառակազմություն և քերականության (ձևաբանություն, շարահայտություն) վերաբերյալ, սակայն դպրոցը կարիք ուներ նաև ոճաբանական գիտելիքներ հաղորդող ձեռնարկի, որին և ձեռնարկեցին Գ. Զահուկյանը և Ֆ. Նլղաթյանը՝ 1976 թ. հրատարակելով այդպիսի ձեռնարկ՝ «Հայոց լեզու» վերնագրով, որն ուներ երկու բաժին՝ ընդհանուր գիտելիքներ լեզվի մասին և ոճագիտություն: Ձեռնարկը նախատեսված է 9-ից 10-րդ դասարանների աշակերտության և դպրոցում տարվող հատուկ դասընթացների համար: Ընդհանուր տեղեկություններ են տրված գրաբարի համակարգի «Հոլովում, նախդիրներ, խոնարհում», միջին հայերենի, բարբառների, արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուների մասին: Երկրորդ մասում նկարագրված են ոճական ընդհանուր միջոցները, գիտելիքներ են տրվում ոճի տեսակների, հատկությունների, արտահայտչական միջոցների, բառային և քերականական ոճաբանության մասին: Այս գիրքը օժանդակ ձեռնարկ է հայոց լեզվի ուսուցիչների համար և առայժմ միակը:

Մեր դպրոցական դասագրքերը կազմված են լեզվաբանության արդի մակարդակով, քայլում են այսօրվա հայերենագիտությանը զուգընթաց, բայց շատ են ծանրաբեռնված. հեղինակներն աշխատել են ամեն ինչ տալ աշակերտին, որի հետևանքով դասաժամերի առյուծի բաժինը հասնում է ձևաբանության ու շարահայտության ուսուցմանը: Շատ քիչ ժամանակ է մնում աշակերտի գրավոր ու բանավոր խոսքի հարստացմանը: Գասագրքերը հարուստ են վարժություններով, որոնք անշուշտ նպաստում են խոսքի հարստացմանը: Եթե ուսուցիչները մեծ տեղ տան դրանց կատարմանը, վիճակը կփոխվի: Բայց մեր ուսուցիչները ավելի շատ սերտել են տալիս կանոններն ու օրինակները, չեն մտածում քերականական տվյալ կարգով, կառույցով նպաստել երեխայի խոսքի հարստացմանը: Ո՞ոսքը հարստանում է գեղարվեստական ստեղծագործությունների, դրանց լավագույն հատվածներն անգիր անելու, շարադրությունների, փո-

խաղրությունների միջոցով: Վտանգ կա, որ դպրոցներում կպակասեն դրանք, քանի որ բուհերում ընդունելության քննությունների ժամանակ թեխաղրություն են գրում: Դա, իհարկե, հեշտացնում է քննության գործը, բայց չըջանավարտի լեզվական կարողության չափանիշը շարադրությունն է, որն արտացոլում է աշակերտի թե՛ բառապաշարը, թե՛ շարադրելու կարողությունը, թե՛ մտավոր կարողությունը: Բուհերի ընդունելության այդ կարգը շատ կհարմարի գեղարվեստական գրականության, շարադրությունների ուսուցմանը: Շատ չուտով այդ բանը կզգացվի դպրոցներում:

Անհրաժեշտ են համարում համառոտակի անդրադառնալ Հայաստանում այսօր ընդունված ուղղագրության չուրջը վերջերս ծավալված բանավեճին: Այն սկսեց «Ավանգարդը», շարունակվեց մամուլում («Դպրություն», «Սորհրդային Հայաստան», «Միտք», «Սորհրդային մանկավարժ», «Գրական թերթ», «Հայրենիքի ձայն» և այլն): Բանավիճող կողմերը երկու հակադիր սկզբունքով են առաջնորդվում: Մի կողմը պահանջում է վերականգնել 19-րդ դարի ուղղագրությունը, որ նրանք անվանում են դասական կամ ավանդական, երբեմն էլ սխալմամբ՝ մաշտոցյան: Մյուս կողմը դեմ է դրան և պաշտպանում է Հայաստանի (ներառյալ ներքին սփյուռքը) այսօրվա ուղղագրությունը:

Բանավեճն սկսվեց ժողովրդական արտիստ Սոս Սարգսյանի հոդվածով՝ տպագրված «Ավանգարդի» 28.09.1988 թ. համարում, որով առաջարկվում է վերադառնալ ավանդական ուղղագրությանը: Նրան հետևում է Կ. Միմոնյանի հոդվածը՝ նույն առաջարկությամբ («Երեկոյան Երևան», 08.06.1988 թ.), ապա Ռ. Ա. Իշխանյանի հոդվածները՝ «Վաղ թե ուշ պետք է անցնենք դասական ուղղագրությանը» («Հայրենիքի ձայն», 25.12.1989 թ.), «Ազգ՝ նշանակում է ավանդույթ» («Գրական թերթ», 01.09.1989 թ.) և մի շարք այլ հոդվածներ «Ավանգարդում», «Դպրությունում» և այլուր՝ նույն առաջարկությամբ ու ոգով: Ապա հետևում են սրանց պաշտպանող այլ հոդվածներ: Այս հեղինակների առաջարկությունը մերժող հոդվածներով հանդես եկան Պ. Շարաբխանյանը՝ «Հայերենի ուղղագրությունը» («Ավանգարդ», 09.04.1989 թ.), «Ուղղագրական կարկատաններ» («Միտք», 06.07.1990 թ.), Ալ. Մարգարյանը՝ «Հօգուտ արդի ուղղագրության» («Սովետական մանկավարժ», 1988 թ., № 6), «Ինչո՞ւ է խաթարվում մաշտոցյան ուղղագրությունը» («Ավանգարդ», 01.10.1989 թ.), «Մի անհրաժեշտ պարզաբանում» («Սորհրդային Հայաստան», 10.11.1989 թ.), Էդ. Զրբաշյանը՝ «Լուրջ հար-

ցին լրջագույն մոտեցում» («Ավանգարդ», 10.06.1989 թ.), Գ. Զահուկյանը՝ «Հարկ կա՞ արդյոք փոխել մեր ուղղագրությունը» («Նոր-հրդային Հայաստան», 20.12.1989 թ.), Մ. Ասատրյանը՝ «Անհիմն առաջարկություններ» («Հայաստան», 16.04.1991 թ.):

Ավանդական ուղղագրության կողմնակիցների հիմնական փաստարկներն են.

1. Աբեղյանական ուղղագրությունը Հայաստանի Հայերին (ներառյալ նաև ներքին սփյուռքի Հայությունը) կտրել է մեր դարավոր մշակույթից՝ դժվարացնելով նրա ընթերցումն ու ըմբռնումը:

2. Դրանով մեր ժողովրդի երկու հատվածներն ավելի հեռացան իրարից, տարբեր գրության պատճառով արտերկրյա Հայերը չեն կարողում մեր գրքերն ու մամուլը, մենք էլ՝ նրանց:

3. Նոր ուղղագրությամբ շատ բառերի կազմությունը մթագնվել է, որով խաթարվել, մթագնվել է իմաստը, ինչպես հոր, հոտ բառերում (ծնող և ջրհոր, բուրմունք և ոչխարի սուրու), գէտ և գետ բառերում:

4. Այդ ուղղագրությունը հանրության քննությունը չի դրվել, իշխանությունը հրամանով (ղեկրեստ) է պարտադրել, Հայ մտավորականությունը դեմ է եղել, բայց նրան չեն լսել:

5. Նոր ուղղագրությունը հին կարգերի նկատմամբ խորհրդային իշխանության ժխտողական վերաբերմունքի արդյունք էր, երբ ոչընչացվում էր այն ամենը, ինչ հին էր, ավանդական, ազգայինը նացիոնալիստական էր համարվում:

Ավանդական ուղղագրությունը վերականգնելու առաջարկությունը մերժողները հենվում են հետևյալ փաստարկներին.

1. Նոր ուղղագրությունը (սկսած 1940 թվից) մի զգալի մասով հնչյունային է, ուստի ավելի հեշտ, քան ավանդականը:

2. Ավանդականին անցնելը կապված է մեծ դժվարությունների հետ. աշակերտներին սովորեցնելու համար նախ ուսուցիչները պիտի սովորեն, որը հեշտ չէ, ինչպես գրում են Այ. Մարգարյանն ու Պ. Շարաբխանյանը: Այսօր անգամ լեզվաբաններն ավանդական ուղղագրությամբ գրած իրենց հոդվածներում ուղղագրական սխալներ են թույլ տալիս, ուզում են ավանդականը սովորեցնել, բայց իրենք վարժված չեն այդ ուղղագրությանը:

3. Բառերի կազմության փոփոխությունը չի խանգարում նրանց իմաստն ըմբռնելու, քանի որ նախադասությունից իմացվում է, թե ինչ իմաստով է կիրառված տվյալ բառը:

4. Մի քանի ուղղագրական փոփոխությունով մեր ու սփյուռքի Հայության փոխհարաբերությունը չի փոխվի, մեր միասնության

Հարցը չի լուծվի, քանի որ կան հնչյունաբանական, քերականական տարբերություններ, տառադարձության տարբերություն և այլն:

5. Նոր ուղղագրությունը Արեղյանը չհորինեց, ուղղագրական բոլոր այն փոփոխությունները, որ առաջարկել է նա, այս կամ այն չափով կային 19-րդ դարի մամուլում ու գրականության մեջ¹:

Այս բանավեճերին մասնակցել է նաև տողերիս Հեղինակը: «Ավանգարդի» 1988 թ. ապրիլի 9-ի համարում լույս է տեսել իմ հոդվածը՝ «Անհրաժեշտ է միասնական ուղղագրություն» խորագրով, նույնպիսի մի հոդված, ավելի ընդարձակ, լույս է տեսել «Դպրութունում» (08.02.1991 թ.), մի ավելի ընդարձակ հոդված կարելի է կարդալ «Հանդէս ամսօրեայի» 1991 թ. հուլիսի համարում:

Հայերենի ուղղագրության դարավոր պատմությունը (սկսած 5-րդ դարից մինչև մեր օրերը), որ ներկայացրել եմ իմ «Հայերենի ուղղագրության պատմություն» մենագրության մեջ (1973 թ.), ցույց է տալիս, որ այդ ուղին հարթ չի եղել, հինգերորդ դարից մինչև մեր օրերը մաշտոցյան գրությունը շատ փոփոխություններ է կրել: 19-րդ դարում և քսաներորդի սկզբում մեր գրությունը խառնակ վիճակում էր, առանձնապես է-ե, ո-օ, վ-ւ-ու, յ-հ զուգահեռ գրություններում, բառավերջի համը յ-ի հարցում և տառադարձությունում: Անհրաժեշտ էր հաստատել միասնական գրություն, տառադարձություն: Արեղյանը հենց այդ նպատակով էլ հանդես եկավ 1913 թ., ապա և 1921–1922 թվականներին: Նա հույս ուներ, որ իր առաջարկները կընդունվեն բոլորի կողմից: Եթե իմանար, որ սփյուռքահայերը չեն ընդունի, չէր առաջարկի, ինչպես ասում է 1913 թվականին: Մյուս կողմից՝ Արեղյանը տեսնում էր, որ ավանդական ուղղագրությունը մի շարք խոցելի տեղեր ունի, շատ է հեռացել մաշտոցյան գրությունից, արտասանությունից, և ուզում էր որոշ փոփոխություններով գրությունը հեշտացնել, մոտեցնել արտասանությանը: Սակայն սփյուռքի հայությունը, առաջնորդ ունենալով Մխիթարյան միաբաններին, չընդունեց փոփոխությունները: Արդյունքն այն եղավ, որ ստեղծվեց երկու ուղղագրություն:

Ասել, թե հայ մտավորականությունը միանչանակ ու միաձայն մերժեց Արեղյանի առաջարկները, ճիշտ չի լինի: 1926 թ. կազմված Հանձնաժողովը, այդ թվում նաև չորս ղեկուցողները (Աս. Սաչատրյան, Հր. Աճառյան, Գր. Ղափանցյան և Ստ. Մալխասյանց) միաձայն որոշել է վ հնչյունն ամենուրեք գրել վ տառով, ույ հնչումն

¹ Այս մասին մանրամասն տե՛ս իմ «Հայերենի ուղղագրության պատմության» 3-րդ, 4-րդ գլուխներում:

ունեցող ոչ տառակապակցութեան փոխարեն գրել ույ (գույն, լույս, բույս և այլն), չգրել բառավերջի համը յ-ն, գրել քահանա, Մարո, աղա և այլն, պարզ բառերում օ, է հնչյունները գրել ո, և տառերով (կես, հրավեր, կետ, հոր, ծնոտ, կոշիկ և այլն): Որոշ փոփոխութիւններին համաձայն են նաև Ան. Մելեն, Ն. Մառը: Հովհաննես Թումանյանը դեմ է եղել ոչ թե բարեփոխմանն առհասարակ, այլ՝ այն համաժողովրդական քննարկման չդնելուն, հասարակութեան, ազգի կարծիքը հաշիւի չառնելուն, փոփոխութիւնները կառավարական որոշումով, դեկրետով անցկացնելուն: Այդպես նա դեմ է եղել ուղղագրութիւնը փոխելու նաև էջմիածնի մտադրութեանը: Սփյուռքում էլ արեղայնական ուղղագրութիւնը պաշտպանողներ են եղել, մեծ բանավեճ է եղել, որոշ մտավորականներ (Ո. Քարտաչյան, Հ. Ս. Երամյան, Մինաս Չերազ և այլն) երկկողմանի զիջումներ են առաջարկել: Այսօր էլ կան, որ Հայաստանի ուղղագրութեանն են հետևում, օրինակ՝ բուլղարահայ «Երևան» թերթը:

Այսօր պահանջել, որ արտերկրյա հայերն ընդունեն մեր ուղղագրութիւնը կամ մենք՝ ավանդականը, անհեռանկար բան է: Բայց նաև թողնել, որ միևնույն ազգի երկու հատվածներն ավելի հեռանան իրարից ուղղագրութեան պատճառով, ցանկալի չէ: Մանավանդ հիմա, երբ դրված է ազգը միասնական դարձնելու, մի հողի վրա հավաքելու խնդիր: Այսօր արտերկրյա հայութեան և մեր փոխհարաբերութիւնները շատ են փոխվել. մեծ ծավալ են ստացել փոխայցելութիւնները, ուսանող երիտասարդութեան փոխանակումները, մամուլի, գրականութեան, գիտութեան բնագավառի հարաբերութիւնները: Հարմա՞ր է, որ Երևանում տարբեր ուղղութեամբ թերթեր ու գրքեր հրատարակվեն:

Այս վիճակը պահանջում է լուրջ խորհել: Հարկավոր է երկուստեք համաձայնութիւն: Կլոր սեղանի շուրջը պիտի խորհրդակցեն երկու կողմերի ներկայացուցիչները՝ միասնական ուղղագրութիւն սահմանելու գործնական քայլերի մասին: Մի բան, որ գրել եմ դեռ 1973 թ. վերոհիշյալ մենագրութեան մեջ:

Յ Ո Ւ Ց Ա Կ

ուսումնասիրված աշխատությունների

- Աբեղյան Մ.**, Աշխարհաբարի քերականություն, 1906, Տարրական քերականություն, 1908, Աշխարհաբարի հոլովները, 1908, Հայցական հոլովը մեր աշխարհաբարում, 1909, Աշխարհաբարի շարահյուսություն, 1912, Հայոց լեզվի տեսություն, 1931, Երկեր, հատ. Ը, 1985:
- Աբրահամյան Աչ.**, Հայերենի դերբայները և նրանց ձևարանական նշանակությունը, 1958, Բայը ժամանակակից Հայերենում, 1962:
- Աբրահամյան Ս.**, Արդի Հայերենի դերանունները, 1955, ժամանակակից Հայերենի չթեքվող խոսքի մասերը, 1959, ժամանակակից Հայերենի շարահյուսության մի քանի հարցեր, 1962, Չթեքվող խոսքի մասերը և նրանց բառական ու քերականական հատկանիշների փոխհարաբերությունը ժամանակակից Հայերենում, 1965, ժամանակակից Հայերենի քերականություն, 1969, Աչակերտի խոսքի զարգացումը, 1973, Հայոց լեզու, բառ ու խոսք, 1972, Հայոց լեզու, շարահյուսություն, դասագիրք, 1984–1991:
- Ալահվերդյան Նչ.**, Նոր ուղղագրական բառարան, 1930:
- Ալեքսանյան Զ.**, Բարդ նախադասության ուսուցման իմ փորձը, 1953:
- Ալեքսանյան Զ., Պողոսյան Արմ.** և ուրիշներ, Թեկադրության նյութերի ժողովածու, 1991:
- Աղայան Էդ.**, ժամանակակից Հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, 1967, Արդի Հայերենի բացատրական բառարան, 1976, Տերմինաբանություն, 1978, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, 1984, Նախադասություն և ասություն, ԲԵՇ, 1987, № 1, Նախադասության մասին, ԲԵՇ, 1988, № 1:
- Աղայան Էդ., Բարսեղյան Հ.**, Հայոց լեզու, դասագիրք, 1965–1991:
- Աճառյան Հր.**, Լիակատար քերականություն Հայոց լեզվի, 1971:
- Ամիրջյան Աչ.**, Քերականական վերլուծություններ, 1961, Գրավոր խոսքի բարելավման մի քանի հարցեր, 1974:
- Առաքելյան Վ.**, Ավ. Իսահակյանի պոեզիայի բառապաշարի ոճաբանական առանձնահատկությունները, 1954, ժամանակակից Հայերենի Հնչյունաբանություն, 1955, ժամանակակից Հայերենի հոլովների և հոլովական կապակցությունների իմաստային առումները, 1957, Հայերենի շարահ-

Հյուսուիթյուն, Ա Հ. 1958, Բ Հ. 1964, Հայերենի պարբերույթը, 1968, Ժամանակակից Հայոց լեզվի բացատրական բառարան, հատ. 2-րդ, 1974, Գրիգոր Նարեկացու լեզուն և ոճը, 1975:

Ասատրյան Մ., Բայի սեռը ժամանակակից Հայերենում, 1959, Ժամանակակից Հայերենի ձևաբանություն հարցեր, Ա Հ. 1970, Բ Հ. 1973, Գ Հ. 1977, Ժամանակակից Հայոց լեզու, ձևաբանություն, ձևոնարկ, 1983, Ժամանակակից Հայոց լեզու, շարահյուսություն, ձևոնարկ, 1987:

Ասատրյան Մ., Ճշմարիտյան Ժ., Ժամանակակից Հայերենի գործնական աշխատանքների ձևոնարկ, 1981:

Ավագյան Մ., Ն. Զարյանի ստեղծագործությունների լեզուն և ոճը, 1961, Խոհեր մայրենի լեզվի մասին, 1982:

Ավագյան Վ., Եղանակավորող բառերը և նրանց ուսուցումը, 1975, Հայոց լեզու, շարահյուսություն, դասագիրք, 1989:

Ավետիսյան Տ., Ժամանակակից Հայերենի բառի կառուցվածքը («Հայոց լեզվի կառուցվածքը» ժողովածու), 1975:

Արամյան Ա., Ժամանակակից Հայերենի ձայնավորները, 1962:

Բաղիկյան Խ., Ժամանակակից Հայերենի պարզ նախադասություն հարադասություն, 1976, Կոչականը և նրա ուսուցումը, 1982, Ժամանակակից Հայերենի դարձվածային միավորները, 1988:

Բահաթրեան Ա., Քերականություն աշխարհիկ լեզուի, 1879:

Բաղրամյան Ռ., Մխիթարյան Հ., Հայերենի Հնչյունաբանություն ու բառակազմության ուսուցում, 1953:

Բարսեղյան Հ., Հատուկ անուն, 1964, Մանուկ Արեղյանի Հինգ Հոլովի տեսությունը, 1967, Տերմինաբանական ուղեցույց, 1968, Հայերենի ուղղագրական, ուղղախոսական, տերմինաբանական բառարան, 1973, Տերմինաբանական, ուղղագրական տեղեկատու, 1978, Հայերենի խոսքի մասերի ուսմունքը, 1980:

Բեդիրյան Պ., Արդի Հայերենի դարձվածաբանություն, 1973, Մայրենի ուսուցման հարցեր, 1982:

Գալստյան Ս., Գոյական Հիմքերից ածական կազմող վերջածանցները ժամանակակից Հայերենում, 1975, Ակնարկներ աշխարհաբարի պատմության, 1963, Հայոց լեզու, ձևոնարկ, 1968, Ածանցները և ածանցումը ժամանակակից Հայերենում, 1978:

Գալստյան Ս., Սուքիասյան Աչ., Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, 1975:

Գալստյան Ս. և ուրիշներ, Լեզվաբանական բառարան, 1975:

Գայայան Հ., Բառարան-գանձարան Հայոց լեզվի հոմանիշներու, 1938:

Գարեգինյան Գ., Շաղկապը ժամանակակից Հայերենում, 1963, Ժամանակակից Հայոց լեզու, բուհական դասագիրք, 1984:

- Գյուլբուրդյան Ա.**, Թվական անունը ժամանակակից Հայերենում, 1964, Այ. Շիրվանզադեի լեզվական մշակույթը, 1966, Միակզմ նախադասությունները ժամանակակից Հայերենում, 1967, Հայերենի ուղղագրություն պատմություն, 1973, Հայոց լեզվի մեթոդիկա, 1979, Թելադրության նյութեր, 1980, Հայոց լեզվի գործնական աշխատանքների ձեռնարկ, 1985, Ժամանակակից Հայոց լեզու, պարզ նախադասության շարաչյուսություն, բուհական դասագիրք, 1988:
- Գևորգյան Ե.**, Բառաքերականական Համանունները ժամանակակից Հայերենում, 1983:
- Դավաթյան Ռ.**, Գրական երկի լեզվի ու ոճի ուսուցումը, 1971:
- Դարբինյան Մ.**, Ժամանակակից Հայոց լեզու, կետադրություն, 1990:
- Եզեկյան Լ.**, Բաֆֆու ստեղծագործությունների լեզուն և ոճը, 1975, Հր. Մաթևոսյանի արձակի խոսքարվեստի մի քանի Հարցեր, 1986, Գրական աշխարհաբարը և արևելահայ պատմավեպի լեզուն, 1990:
- Էդիպան Գ.**, Լեզվի մեթոդիկա, 1930:
- Էլոյան Ս.**, Ածանցները ժամանակակից Հայերենում, 1963, Ժամանակակից Հայերենի բառային ոճաբանություն, 1989:
- Էլոյան Տ.**, Հայոց լեզվի դիդակտիկ նյութեր, 1983:
- Թոխմախյան Ռ.**, Արդի Հայերենի բառային շեշտը («Լեզվի և ոճի Հարցեր»), 1975:
- Թումանյան ԷԹ.**, Артикли в современном армянском языке, 1963:
- Թումանյան Վ.**, Շարահյուսական վարժություններ, 1977, 1978, Ժամանակակից Հայոց լեզվի բացատրական բառարան, 1969, 1981:
- Ժամանակակից Հայոց լեզու, Հատ. 1-ին, 1979 (Հեղ. **Ամ. Սաչատրյան, Վ. Դ. Առաքելյան, Ս. Ա. Էլոյան**):
- Ժամանակակից Հայոց լեզու, Հատ. 2-րդ, 1974 (Հեղ. **Ս. Աբրահամյան, Ն. Պառնասյան, Հ. Օհանյան**):
- Ժամանակակից Հայոց լեզու, Հատ. 3-րդ, 1976 (Հեղ. **Ս. Աբրահամյան, Ն. Պառնասյան, Հ. Օհանյան, Ս. Բաղդիկյան**):
- Իշխանյան Ռ.**, Ակսել Բակունցի լեզվական արվեստը, 1965, Արդի Հայերենի հոլովումը և խոնարհումը, 1971, Արևելահայ բանաստեղծության լեզվի պատմություն, 1978, Ակնարկ Հայերենի տերմինաչինություն, 1981, Արդի Հայերենի շարաչյուսություն, 1986, Դիմավոր բայն իբրև շարահյուսական միավոր (ԲԵՇ, 1988):
- Սաչատրյան Ամ.**, Ժամանակակից Հայերենի Հնչյունաբանություն, 1988:
- Սղաթյան Ֆր.**, Ոճաբանության առարկան և խնդիրները, 1971, Հնչյունաբանության ոճաբանություն, «Լեզվի և ոճի Հարցեր», 1976, Գ. Գեմիրճյանի «Վարդանանք» պատմավեպի լեզուն և ոճը, 1988:
- Կանայան Ս.**, Ավ. Իսահակյանի բանաստեղծությունների լեզուն, 1940, Ավ. Իսահակյանի «Աբու-Լալա Մահարի» պոեմի բառարան, 1940:

- Կոստանյան Հ.**, Ակնարկներ վերջին տասնամյակի սովետահայ արձակի լեզվի և ոճի մասին (1945–1955), 1957;
- Կուսիկյան Կ.**, Изменение в словарном составе армянского языка, 1964;
- Հախվերդյան Լ.**, Զրույցներ լեզվի մասին, 1982;
- Հակոբյան Հ. Գ.**, Պարբերույթը Դեմիրճյանի պատմվածքներում, («Բառարանագրություն և բառագիտություն», ժող. 1972), Հայերենի բաղմապատկական կերպածանցումը, («Հայոց լեզվի կառուցվածքը»), 1975;
- Հայոց լեզու, մաս 2-րդ (Նեղ. Գոյան Վ., Առաքեցյան Վ., Աբրահամյան Ս.), 1975;
- Հայոց լեզու, մաս 1-ին, պրակ Ա (Նեղ. Զահուկյան Գ., Առաքեցյան Վ., Աղայան Էդ., Գոյան Վ.), 1980;
- Հայոց լեզվի զարգացումը սովետական շրջանում, 1973;
- Հարությունյան Հ. Ա.**, Անդեմ նախադասությունները ժամանակակից հայերենում, 1970, Հետաքրքրաշարժ Հայոց լեզու, 1975, Ածական անուն, դերանուն, 1976, Գրողի լեզվի և ոճի հարցեր, 1979, Լեզվի գործնական ուսուցումը, 1984, Կառավարումը ժամանակակից Հայերենում, 1983;
- Ղազանջյան Լ.**, Հայերեն լեզվաբանական տերմինների համակարգային-կառուցվածքային վերլուծություն, 1977;
- Ղազարյան Ս.**, Ուղեցույց, 1945;
- Ղարապետյան Թ.**, Ժամանակակից Հայերենի ուղղախոսություն, 1974, Լեզվաբանական բառարան, 1975;
- Ղարիբյան Ար.**, Հայոց լեզվի քերականություն, դասագիրք, 1934, Ուղղագրական համառոտ բառարան, 1940, Դպրոցական ուղղագրական բառարան, 1956, 1968, Հայոց լեզվի մեթոդիկա, 1938, 1954, Հայ մանկավարժական լեզվաբանության հարցեր, 1969;
- Ղափանցյան Գ.**, Ընդհանուր լեզվաբանություն, 1939;
- Ճշմարիտյան Ժ.**, Դերբայական դարձվածք արևելահայերենում, 1961, Ժամանակակից Հայերենի գործնական աշխատանքների ձեռնարկ, 1981;
- Մալխասյանց Ս.**, Հայերեն բացատրական բառարան, 1944–1945;
- Մանուկյան Ալ.**, Բանավոր խոսքի զարգացումը Հայոց լեզվի ուսուցման ընթացքում, 1969, Գրավոր աշխատանքի ուսուցման համակարգը, 1983, Դիդակտիկ նյութեր Հայոց լեզվի քերականության, ուղղագրության և բառագիտության, 1981;
- Մարգարյան Ալ., Մ.** Նալբանդյանի լեզվագիտական գործունեությունը, 1957, Խաչատուր Աբովյանը և աշխարհաբարը, 1958, Արդի Հայերենի կապերը, 1955, Հայերենի անկանոն բայերի զարգացումը, 1961, Հայերենի հարադիր բայերը, 1966, Հայերենի բաղճյուսական բարդությունները, 1986, Հայոց լեզվի հականիշները, 1987, Հայոց լեզու, բառագիտություն (օժ. ձեռնարկ), 1990;

- Մարուխյան Աչ.,** Դերբայական դարձվածք և նախադասությունների կողմնակի անդամներ, 1971, Տրոհվող լրացումը արդի Հայերենում, 1975, Եղիշե Չարենցի չափածոյի լեզուն և ոճը, 1979;
- Մաքսուդյան Լ. Ո.,** Բայանուն գոյականը ժամանակակից Հայերենում, 1984;
- Մելիք-Թանգյան, Աշխարհարարի քերականություն, 1893;**
- Մելքոնյան Ս.,** Հովհ. Թումանյանի պոեզիայի լեզուն և ոճը, 1969, Ակնարկներ Հայոց լեզվի ոճաբանության, 1984, Հովհ. Թումանյանը և արևելահայ գեղարվեստական գրականության լեզուն, 1986;
- Մեսրոպյան Ո.,** Հայոց լեզվի գործնական աշխատանքների ձեռնարկ, 1980;
- Մխիթարյան Հ.,** Կետադրության ուսուցումը, 1953;
- Մուրվաչյան Ար.,** Հայոց լեզվի բառային կազմը, 1955, Հայոց լեզվի դարձվածաբանություն և բայակազմություն, 1959;
- Նազարեթյան Հ.,** Դեմքի քերականական կարգը ժամանակակից Հայերենում, 1978;
- Շալունց Ռ.,** Համանուն բառերը ժամանակակից Հայերենում, («Լեզվի և ոճի հարցեր»), 1977, Արդի Հայերենի համանունների դպրոցական բառարան, 1980;
- Շահբազյան Տ.,** Հայոց լեզվի մեթոդիկա, 1958;
- Շեկյան Գ.,** Դպրոցական ուղղագրական բառարան, 1968;
- Շիրակաձե Ի.,** Արդի Հայերենի խոնարհման կատեգորիաները («Լեզվի ու ոճի հարցեր»), 1961;
- Պալասանյան Ս.,** Ընդհանուր տեսություն արևելեան նոր գրաւոր լեզուի հայոց, 1870, Գործնական քերականություն մայրենի լեզուի, 1869, Քերականություն մայրենի լեզուի, 1874;
- Պապոյան Ար.,** Կախյալ շարահարությունը բարդ նախադասությունը արդի Հայերենում, 1964, Պարույր Սևակի բառապաշարը, 1969, Պարույր Սևակի չափածոյի լեզվական արվեստը, 1970, Չափածոյի լեզվական արվեստի մի քանի հարցեր, 1976, Պարույր Սևակի չափածոյի բառարան, 1-ին 1981, 2-րդ 1982, Պարույր Սևակի աշխատությունների և թարգմանությունների բառարան, 1986, Ակնարկներ Պարույր Սևակի բառապաշարի և տաղաչափության, 1991;
- Պառնասյան Ն.,** Ստորադասական կապակցությունները արդի Հայերենի բարդ նախադասություններում, 1964, Անշղկապ բարդ նախադասությունը ժամանակակից Հայերենում, 1964, Շարահյուսական հոմանիշները ժամանակակից Հայերենում, 1970, Քերականական համանունները ժամանակակից Հայերենում, 1979, Նախադասության քերականական կարգերը, 1986;
- Պարխ Գ.,** Դպրոցական ուղղագրական բառարան, 1956;
- Պետրոսյան Լ.,** Հովհ. Թումանյանի գեղարվեստական երկերի բառարան, 1976;

- Պետրոսյան Հ.**, Հայոց լեզվի գործնական քերականություն, 1934:
- Պետրոսյան Հր.**, Գոյականի առումները Հայերենում, 1960, Գոյականի լծվի կարգը Հայերենում, 1972, Հայերենագիտական բառարան, 1988, Լեզվաբանական բառարան, 1975:
- Պողոսյան Պ.**, Բայի եղանակային ձևերի ոճական կիրառությունը, 1959, Հայոց լեզու, 1976, Եսն իրրև Հաղորդակցության կենտրոն (ԲԵՀ, 1987, № 2), Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքները, 1990:
- Ջահուկյան Գ.**, Հայոց լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, 1969, Ժամանակակից Հայերենի տեսության հիմունքները, 1974, Ժամանակակից Հայերենի իմաստաբանություն և բառակազմություն, 1989, Հայոց լեզու, դասագիրք, 1976:
- Ջուհարյան Թ.**, Բայի ուսուցման հիմնական հարցերը, 1966, Հայոց լեզվի մեթոդիկա, 1978:
- Սաքապետոյան Ռ.**, Եղիշե Ջարենցի «Երկիր Նաիրի» արձակ պոեմի երգիծանքի լեզվական միջոցները («Ջարենցյան ընթերցումներ», 1977, № 3):
- Սարուխանյան Բ.**, Կապերի և կապական բառերի ուսուցումը, 1977:
- Սեբաստացի Մ.**, Բառգիրք Հայկազեան լեզուի, 1769:
- Սևակ Գ.**, Հայոց լեզվի շարահյուսություն, դասագիրք, 1936, Ժամանակակից Հայոց լեզվի տեսություն, 1939, 1947, 1955, Ժամանակակից Հայերենի Համառոտ պատմություն, 1948:
- Ստեփանյան Շ. Մ.**, Արեղյանի քերականական Հայացքները, 1989:
- Սուքիասյան Աչ.**, Հայոց լեզվի հոմանիչների բառարան, 1967, Հայերենի հոմանիչները, 1971, Հայոց լեզվի զարգացման քերականական բառարան, 1975, Ժամանակակից Հայոց լեզու, բուհական ձեռնարկ, 1982:
- Վահանյան Գ.**, Հայոց լեզվի ոճաբանության ձեռնարկ, 1956:
- Վերդյան Բ.**, Բարդ ստորադասական նախադասության շարահյուսություն, 1970:
- Տեր-Ղևոնդյան Ն.**, Մայրենի լեզվի քերականութեան տարերքը, 1906:
- Փիլիփոսյան Ռ.**, Շարահյուսության ուսուցում, 1980:
- Փիլիփոսյան Ռ.**, Սարուխանյան, Հայոց լեզվի ուսուցման աղյուսակներ, 1975:
- Քյուրքչյան Ամ.**, Անվանական բաղադրյալ ստորոգյալը և նրա խնդիր ու պարագա լրացումները, 1975:
- Քոսյան Վ.**, Ժամանակակից Հայերենի բառակապակցությունները, 1975, Ժամանակակից Հայերենի նախադասության վերլուծության հարցեր, 1976:
- Քոսյան և ուրիշներ**, Հայոց լեզվի գործնական աշխատանքների ձեռնարկ, 1990:
- Օհանյան Հ.**, Ածական անունը ժամանակակից Հայերենում, 1962, Հայոց լեզվի բառապաշարը, 1982:

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Երկու խոսք	3
Ներածություն փոխարեն	5
Ընդհանուր մաս	9
Հնչյունաբանական ուսումնասիրություններ	29
Բառագիտական ուսումնասիրություններ	33
Բառարանագրություն	54
Ձևաբանության ուսումնասիրություններ	67
Շարահյուսության ուսումնասիրություններ	99
Ոճագիտական ուսումնասիրություններ	139
Բուհական դասագրքեր, ձեռնարկներ	167
Ուսուցման մեթոդիկա և մեթոդիկայի դասագրքեր	191
Ցուցակ ուսումնասիրված աշխատությունների	203

ԳՅՈՒԼԲՈՒԴԱՂՅԱՆ ՍԻՐԱՔ ՎԱՂԱՐՇԱԿԻ

ԱՐԵՎԵԼԱՀԱՅԵՐԵՆԻ
ՔԵՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հրատ. խմբագիր՝
Տելս. խմբագիր՝

Հ. Բ. Պետրոսյան
Վ. Զ. Բղոյան

Համակարգչային շարվածքը
և ձևավորումը՝

Թ. Շ. Վարդանյանի

Ստորագրված է տպագրություն 29.05.09 թ.:

Թուղթ՝ օֆսետ: Չափսը՝ 60x841/16:

Հրատ. 11,2 մամուլ, տպագր. 13,3 մամուլ = 12,3 պայմ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 300: Պատվեր՝ 9:

ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Արուսյան 52